

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 3. 2025

**Черкаси - 2025
Cherkasy - 2025**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 4 від 23.10.2025 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., доц. К. В. Івангородський

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. А. П. Іржавська

Відповідальний секретар:

к. і. н., доц. В. О. Кіреєва

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. В. Ф. Босчко; к. і. н., доц. Г. М. Голиш; к. і. н. О. М. Донік; д. і. н., проф. Н. І. Земзюліна; к. і. н., доц. В. О. Кіреєва; д. і. н., проф. С. В. Корновенко; д. і. н., проф. С. В. Кульчицький; к. і. н., доц. Л. Г. Лисиця; д. і. н., проф. В. В. Масненко; к. і. н., проф. В. М. Мельниченко; д. і. н., проф. А. Г. Морозов; д. і. н., проф. С. С. Падалка; д. і. н., проф. О. Г. Перехрест; д. і. н., проф. Ю. П. Присяжнюк; к. політ. н., доц. М. І. Ратніков; д. і. н., проф. З. В. Священко; д-р габлітований, проф. Павел Сержента (Польща); д. і. н., проф. Л. І. Синявська; д. і. н., проф. Є. Г. Сінкевич; д-р габлітований, проф. Анджей Стемпнік (Польща); к. і. н., доц. Р. П. Сухацький; д. і. н., проф. І. А. Фареній; д. і. н., проф. А. Ю. Чабан; д. і. н., проф. М. Шмигель (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 4 of October 23, 2025).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenka* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenij*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,

tel. (067) 938-17-76

Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Російсько–українська війна

- Петrenchко Олег, Тельвак Вікторія, Журавльов Святослав**
Російська пропаганда в контексті збройної агресії Росії проти України 8
- Ніколаєць Юрій**
Стратегії та практики протидії деструктивним інформаційним впливам під час повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації 17

Історіографія та джерелознавство

- Беднарчук Руслан**
Образ князя Романа Мстиславича у працях представників Краківської історичної школи 29
- Гриневич Тарас, Івангородський Костянтин, Педич Василь**
Особливості вивчення битви під Охматовим 1655 р. у польській історіографії. . . 39
- Михайлюк Юрій**
Соціальна структура селянства Великого князівства Литовського в інтерпретаціях української та російської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. 50
- Ластовський Валерій**
Архівні джерела до біографії архимандрита Мельхиседека Значко-Яворського . . . 62
- Островський Олег**
Холодноярські події доби Української революції 1917–1921 рр. у матеріалах регіональних наукових конференцій 68
- Нестеренко Михайло**
Грушевський-політик в українському меморіальному дискурсі 74
- Батюк Тарас**
Публіцистика Мирона Кордуби на шпальтах часопису «Wiuletyń Polsko-Ukraiński»: ідеологія та проблематика 84

Історична антропологія

- Котляров Петро, Гомонко Андріана**
Втілення сюжету композиції «Древо Єсея» стінопису церкви св. Юра у Дрогобичі в українських пам'ятках 92
- Нікітіна Анастасія**
Членство Кирила Розумовського в наукових спільнотах Європи 99

Наконечний Володимир, Бенч Ольга, Степанчук Юрій
«Як дійшло до Талергофу»: трагедія русинів на сторінках «Нашого Лемка» . . . 104

Присяжнюк Юрій, Заїка Владислав
Війна в «Афгані» як джерело травматичного стресу (на матеріалах епістолярної спадщини жителів Жашківщини) 112

Всесвітня історія

Тітіка Олена
Міжнародні відносини античних держав Північного Причорномор'я в часи грецької колонізації (V–I ст. до н. е.) 118

Козловський Сергій
Суднобудування та флот Кримського ханства у XV–XVIII ст. 126

Тимошик Михайло
Походження та еволюція систем нагород у монархіях Європи: від середньовічних орденів до сучасних відзнак 135

Marusych Erik
The Arrow Cross Movement in Ung County in 1938–1944. 141

Терещенко Тетяна, Іржавська Анжела
Участь Куби у військових конфліктах Африки у 1970–80-х рр.: геополітичний вплив Фіделя Кастро 150

Дидактика

Хвіст Вікторія, Силка Оксана, Синявська Лариса
Інституалізація аналітичних практик у вивченні зовнішньої політики в підготовці студентів-міжнародників 158

Ліпська Лариса, Найдан Марія
Використання STEAM-технологій на уроках історичного циклу 166

Українська кооперація

Касян Андрій
Інтегральні та універсальні товариства (на матеріалах кооперативного руху в УСРР 1920-х рр.) 175

Трояк Яна, Махиня Оксана
Сільськогосподарська кооперація як чинник відродження буряківництва в Україні в роки непус 184

Спогади

Борщевський Сергій
Палаючі очі Анатолія Перепаді (до 90-річчя з дня народження знаного перекладача) 191

CONTENTS

Russian–Ukrainian war

- Petrechko Oleh, Telvak Viktoriia, Zhuravlov Sviatoslav**
Russian propaganda in the context of Russia’s armed aggression against Ukraine . . . 8
- Nikolaiets Yurii**
Strategies and practices to counter destructive information influences during
a full-scale military invasion by the Russian Federation 17

Historiography and Source studies

- Bednarchuk Ruslan**
The image of prince Roman Mstyslavich in the works of representatives
of the Cracow historical school 29
- Hrynevych Taras, Ivangorodsky Kostiantyn, Pedych Vasyl**
Study of the Okhmativ Battle (1655) in Polish historiography 39
- Mykhailiuk Iurii**
The social structure of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania in the
interpretations of Ukrainian and Russian historiographies of the
second half of the 19th – beginning of the 20th centuries 50
- Lastovskyi Valerii**
Archival sources for the biography of Archimandrite
Melchizedek Znachko-Yavorski 62
- Ostrovskyi Oleh**
The Kholodnyi Yar events of the Umnferences 68
- Nesterenko Mykhailo**
Hrushevsky-politican in Ukrainian memorial discourse 74
- Batiuk Taras**
Myron Korduba’s journalism on the pages of Biuletyń Polsko-Ukraiński:
ideology and issues 84

Historical anthropology

- Kotlyarov Petro, Homonko Andriana**
The embodiment of the “Tree of Jesse” composition in the mural paintings of
st. George’s church in Drohobych within the context of Ukrainian art monuments . . 92
- Nikitina Anastasia**
Membership of Kyrylo Rozumovsky in European scientific communities 99

Nakonechnyi Volodymyr, Bench Olga, Stepanchuk Yuriy
 “How we came to Thalerhof”: the tragedy of Ruthenians on the pages of “Our Lemko” 104

Prysiachniuk Yuriy, Zayika Vladyslav
 The Soviet-Afghan war as a source of traumatic stress (Based on the epistolary heritage of residents of the Zhashkiv region). 112

World History

Titika Olena
 International relations of the Ancient States of the Northern Black Sea in the time of greek colonization (V–I century BC). 118

Kozlovskiy Serhii
 Shipbuilding and the fleet of the Crimean Khanate in the 15–18th centuries 126

Tymoshyk Mykhailo
 The origin and evolution of award systems in European Monarchies: from Medieval Orders to modern decorations. 135

Marusych Erik
 The Arrow Cross Movement in Ung County in 1938–1944. 141

Tereshchenko Tetiana, Irzhavska Anzhela
 Cuba’s participation in African military conflicts in the 1970s–1980s: the geopolitical impact of Fidel Castro 150

Didactics

Khvst Viktoriia, Sylka Oksana, Syniavska Larysa
 Institutionalization of analytical practices in the study of foreign policy in the training of international relations students. 158

Lipska Larysa, Naydan Maria
 The use of STEAM Technologies in the lessons of the historical cycle 166

Ukrainian cooperation

Kasian Andrii
 Integrated and Universal Companies (Based on materials of the Cooperative movement in the Ukrainian SSR in the 1920s) 175

Troyak Yana, Makhynia Oksana
 Agricultural Cooperation as a factor in the revival of beet growing in Ukraine during the NEP 184

Memories

Borshchevsky Serhii
 The Burning Eyes of Anatol Perepadia (to the 90th anniversary of the birth of the famous translator) 191

РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК: 355.241.1:355.48(100):355.48(470:477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-8-16

Олег ПЕТРЕЧКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>
e-mail: o.petrechko@ukr.net

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Святослав ЖУРАВЛІОВ

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7875-4038>
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

РОСІЙСЬКА ПРОПАГАНДА В КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ*

Анотація. *Мета дослідження:* проаналізувати особливості та основні наративи російської пропаганди у контексті збройної агресії Росії проти України. **Методологія дослідження** базується на принципі науковості, а також на використанні загальнонаукових методів, зокрема, методів аналізу і синтезу, а також методу контент-аналізу. **Наукова новизна статті** полягає в дослідженні недостатньо вивченої проблеми російської пропаганди у контексті збройної агресії Росії проти України. **Висновки.** Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що російська пропаганда використовує усі доступні їй на сьогодні ресурси: засоби масової комунікації, інтернет-тролів etc. Водночас її принципи базуються на традиціях російської антиукраїнської пропаганди 1917 року: маніпулювання громадською думкою, сприяння політичній, економічній, культурній та соціальній дестабілізації в Україні з метою дискредитації українського уряду.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Розпочавши збройну агресію проти України російське керівництво змушене було шукати аргументи для її виправдання. Так з'явилася низка прокремлівських наративів, наприклад, згадки про біолабораторії в Україні, які фінансуються Сполученими Штатами Америки, або теза про необхідність захисту російськомовного населення Донбасу. Російські пропагандистські тексти містять відповідну лексику, підібрану так, щоб викликати позитивні емоції та співчуття тоді, коли мова йде про все, що пов'язане з Росією і негативні емоції, коли йде мова про Україну, її Збройні Сили etc. Російська пропаганда спрямована як на власне російське населення, так і на зарубіжну аудиторію. Окремий напрямок російської пропаганди – це окуповані українські території. Встановлено, що ефективність протидії російській пропаганді не завжди є задовільною. У низці регіонів світу російська пропаганда домінує, натомість українська позиція в інформаційному просторі ряду країн належним чином не відображена.

Ключові слова: Україна, російська пропаганда, російська збройна агресія.

Oleh PETRECHKO

Doctor of Historical Science, Professor, Head of the World History and Special Historical Disciplines Department Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>
e-mail: o.petrechko@ukr.net

Viktoriia TELVAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Associate Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Sviatoslav ZHURAVLOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7875-4038>
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

RUSSIAN PROPAGANDA IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Abstract. *The purpose of this study is to analyze the features and main narratives of Russian propaganda in the context of Russia's armed aggression against Ukraine. The methodology of the study is based on the principles of science, the use of general scientific methods inter alia, the methods of analysis and synthesis, as well as the content analysis method. The scientific novelty of the article lies in examining the under-researched problem of Russian propaganda in the context of Russia's armed aggression against Ukraine. Conclusions.* The conducted research gives grounds to assert that Russian propaganda uses all the resources available to it today: mass media, Internet trolls, etc. At the same time, its principles are based on the traditions of Russian anti-Ukrainian propaganda of 1917: manipulation of public opinion, promotion of political, economic, cultural and social destabilization in Ukraine in order to discredit the Ukrainian government. Having launched an armed aggression against Ukraine, the Russian leadership was forced to look for arguments to justify it. Therefore, many pro-Kremlin narratives have emerged, such as references to US-funded biological laboratories in Ukraine or the thesis about the need to protect the Russian-speaking population of Donbas. Russian propaganda texts contain appropriate vocabulary, selected to evoke positive emotions and sympathy for everything related to Russia, and negative emotions when it comes to Ukraine, its Armed Forces, etc. Russian propaganda is directed both at its own Russian population and at foreign audiences. The temporarily occupied territories of Ukraine are a separate direction of Russian propaganda. It has been established that the effectiveness of countering Russian propaganda is not always satisfactory. In many regions of the world, Russian propaganda dominates, while the Ukrainian point of view is not adequately reflected in the information space of many countries.

Key words: Ukraine, Russian propaganda, Russian armed aggression.

Постановка проблеми. Застосування пропаганди у тій чи тій формі можна простежити протягом усього часу існування цивілізації: від Палети Нармера у долині Нілу та стели з Кодексом Законів Хаммурапі у Межиріччі, що були доступні порівняно невеликій кількості людей на обмеженій території, до публікацій у сучасних мас-медіа, доступ до яких не обмежується адміністративними кордонами чи природними перешкодами. Пропаганда набуває рис державної політики у Стародавньому Римі за імператора Августа [1, с. 58]. Постулати пропаганди передавалися в маси через витвори мистецтва, літературні твори, шедеври архітектури etc. Не усі зразки пропаганди попередніх епох доступні сьогодні нашому аналізу, наприклад, театральні вистави доби принципату [2, с. 252]. Порівняння античної пропаганди з аналогічними зразками наших днів дає підстави говорити про спільні завдання, які пропаганда виконує в усі часи: змусити аудиторію сприймати дійсність так, як це вигідно певній стороні. У наш час пропаганда набуває більш різноманітних форм, однак суть її не змінюється: маніпулювання громадською думкою, активізація сильних емоцій etc. [3, р. 90].

Не є винятком і сучасна російська пропаганда, яка докладає зусиль для виправдання збройної агресії Росії проти України. При цьому, викликає застереження концепція, яка ототожнює будь-яку пропаганду з брехнею і виходить з того, що будь-яка пропаганда використовується лише для того, щоб змінити чиюсь думку [4, р. 1]. Одне з визначень пропаганди пропонує розглядати її як засіб комунікації для поширення ідей і досягнення ідеологічних цілей [5, р. 235]. Виходячи з цього, пропаганда може поширювати як недостовірну, так і достовірну інформацію. Тобто пропаганда може передавати повністю правдиву інформацію, повністю базуватися на неправді, або містити елементи неправди. У будь-якому разі, можна погодитися з тим, що пропаганда – це не раціональне обговорення, яке відкрито розглядає аргументи обох сторін проблеми [6, р. 389, 410]. Однак, залучення навіть елемента неправди, перетворює інформацію на дезінформацію, позаяк подає фактично, спотворену або вирвану з контексту інформацію як факт, з метою введення в оману [7, р. 1–2]. Закономірно, не завжди можна легко відрізнити пропаганду від об'єктивної подачі інформації. Пропаганда може бути спрямована як на аудиторію своєї країни, так і мати зарубіжного адресата. З огляду на це, важливим є прослідкувати особливості та основні наративи російської пропаганди у контексті збройної агресії Росії проти України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що проблема російської пропаганди в контексті збройної агресії Росії проти України недостатньо відображена у сучасній історіографії. Все ж, останнім часом зацікавленість цією проблемою серед науковців зростає. Окремі дослідження присвячені поширенню російської пропаганди у конкретних регіонах, наприклад – Балканських країнах. Автори зазначають, що існує принцип, за яким неправдиві новини поширюються швидше ніж правдиві, а неправдиві заголовки новин люди здебільшого сприймають як правдиві [8, р. 106–107]. Ганна Тараненко розглядає особливості російської пропаганди в Латинській Америці, зокрема в Бразилії, щодо агресії Росії проти України. Дослідниця робить висновок, що російська пропаганда у цьому регіоні має декілька окремих характеристик: вона дуже розширена, тривала і загалом знаходить свого адресата [9, р. 60]. Дорошевич-Дука Олександрю, досліджуючи ситуацію в Молдові стверджує, що російська пропаганда використовує тут на свою користь слабкість громадянського суспільства, провокуючи важливі соціальні процеси в Республіці Молдова [10, р. 73]. Одне з колективних досліджень присвячене використанню пошукових систем щодо дезінформації про біолабораторії США в Україні. Автори відзначають брак порівняльних досліджень у сфері конкретних тем російської дезінформації і водночас стверджують, що рівень поширеності дезінформації серед користувачів інтернету різних країн був неоднаковим [11, р. 14–15].

В українській історіографії з'являються публікації, автори яких намагаються заповнити прогалини щодо висвітлення того чи того аспекту російської агресії проти України, зокрема й основних наративів російської пропаганди. Серед них можна виділити дослідження щодо проблеми успішності російської пропаганди на основі публікацій низки авторитетних часописів [12–15]. Все ж, вивчення питання російської пропаганди у контексті збройної агресії Росії проти України потребує інтенсифікації.

Метою запропонованого дослідження є проаналізувати особливості та основні наративи російської пропаганди у контексті збройної агресії Росії проти України.

Виклад основного матеріалу. Російська пропаганда має давню історію. Дослідники відзначають послідовність російської антиукраїнської пропаганди від 1917 р.: маніпулювання громадською думкою, сприяння політичній, економічній, культурній та соціальній дестабілізації в Україні з метою дискредитації українського уряду. Курс міфологізації, яким йдуть сучасні російські агітатори за прикладом більшовиків, практично не вирізняється своєю риторикою і спрямований на дезінформацію не лише українців, а й усього світу [16, р. 197]. Отже, російська пропаганда спрямована як на власне російську аудиторію, так і на зарубіжну. У другому випадку її метою є вплив перш за все на зовнішню політику, причому не лише окремих країн, але й міжнародних об'єднань в цілому. Хотілося б ствердити, що аж так амбітні зусилля російських пропагандистів не досягають мети. Однак таке твердження не відповідало б істині. На перший погляд може виглядати провальною російська пропагандистська кампанія, спрямована на відміну економічних санкцій Євросоюзу. Однак видається обґрунтованою точка зору про те, що синхронізація російської пропаганди та дипломатичної діяльності дозволяє гальмувати, а подекуди вихолощує ефективність дій об'єднаної Європи. Саме у цьому контексті потрібно розглядати політику Кремля щодо розвитку двосторонніх відносин з окремими країнами, членами Європейського Союзу чи НАТО, надання їм економічних преференцій etc. При цьому, інструментами російської пропаганди виступають як державні так і приватні структури: дипломати, спецслужби, фінансовані державою аналітичні центри та фонди, багатомовні телестанції, фейкові інформаційні агентства, соціальні медіа, соціальні та релігійні групи та транскордонні структури [17, р. 114]. Іншим прикладом успішності російської пропаганди може бути порівняно високий відсоток країн, які утрималися під час голосування за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1, серед яких Китай, Індія, Пакистан та Південна Африка [18]. З'ясовується, що країни, які утримуються під час голосування в ООН щодо такого роду питань, були головними цілями для інтернет-ботів, які підтримували проросійську пропаганду. Натомість у цих країнах не так активно поширювалася точка зору на користь України [19].

Після мирного розпаду Радянського Союзу існували усі передумови для добросусідських взаємин між колишніми радянськими республіками. Запорукою такого перебігу подій була відсутність між ними територіальних претензій. Цей сценарій був перекреслений у 2014 р. збройною агресією Росії проти України, яка на перших порах здійснювалася з певними застереженнями. Процес супроводжувався зміною акцентів російської пропаганди від тези про «братні народи» до тверджень про «нацистський уряд в Україні» [20, р. 142]. Важко знайти докази існування того, чого немає. Щоб переконати своє населення в існуванні в Україні «неонацистів», інформаційний простір наповнюється низкою неправдивих повідомлень. Найбільш резонансною стала вигадана історія про розп'ятого хлопчика в місті Слов'янськ. У липні 2014 р., Галина Пишняк, в ефірі Першого каналу російського державного телебачення стверджувала, що на власні очі бачила, як трирічного хлопчика розпинали протягом півтори години. Його матір нібито змусили спостерігати за цим, а згодом прив'язали до танка і тягали навколо. Можна скільки завгодно іронізувати щодо такого роду прикладів, однак вони вкладаються в загальну схему пропаганди і мають вплив на значну частину населення. Зокрема, відомо про росіян, які зголосилися добровольцями боротися з українськими садистами, що розпинають маленьких дітей [21, р. 33]. Знаходять свою аудиторію і тези російської пропаганди про те, що в Україні дітей закликають негайно повідомляти, якщо їхні батьки дивляться програми російського телебачення чи негативно відгукуються про президента України В. Зеленського [22, р. 92].

У соціальних медіа можна простежити популяризацію ще однієї тези російської пропаганди, буцімто українці та росіяни – це один народ, запущеної в інформаційний простір особисто президентом Росії. У застосунку TikTok російські пропагандисти почали публікувати стікери, що зображали прапори України та Росії об'єднані знаком «+», а після знаку «=» у рівності залишався лише прапор Росії [3, р. 99–100].

Розпочавши збройну агресію проти України російське керівництво змушене було шукати аргументи для виправдання цього кроку. Так, з'явилася низка прокремлівських наративів, наприклад, згадки про біолабораторії в Україні, які фінансуються Сполученими Штатами Америки, або теза про необхідність захисту російськомовного населення Донбасу. Обидва ці наративи російської пропаганди не мали підтверджень. Жодного факту щодо існування такого роду біолабораторій в Україні ніколи не було наведено. Щодо другої тези, то її неправдивість очевидна хоча б з того, що у популярних російських пропагандистських Telegram-каналах не було згадок про ці території перед російським вторгненням в Україну. Це можна інтерпретувати як доказ того, що ця теза була лише формальним приводом для вторгнення [23, р. 86]. Однак використана Росією риторика про те, що українці чинять геноцид росіян, стала аргументом про необхідність знищення України як країни, її культури та мови; іншими словами: риторична конструкція стала виправданням і мотивацією геноциду. Очевидно, що дегуманізація українців у російській пропаганді, включно з використанням росіянами термінів «нацист», «фашист» і «геноцид», сприяла звірствам, які росіяни вчиняли і досі чинять в Україні [24, р. 339–342].

Не зважаючи на очевидну абсурдність наративів російської пропаганди, у багатьох випадках вона видається досить ефективною. Однією з особливостей російської пропаганди на сучасному етапі є активне використання соціальних медіа. Короткі пропагандистські відео побудовані за певними схемами, використовують популярні сюжети та спрямовані на різну аудиторію. Обирається придатна тема, створюється відповідний епізод, додається належний рівень напруги за допомогою можливостей на рівні контенту: текстові стікери, відео ефекти, хештеги, звук. Так готується сцена для пропагандистського повідомлення. Здатність повідомлення викликати реакцію згодом розгортається по різних траєкторіях прослуховування. При цьому, коли ми говоримо про обмін інформацією у соціальних медіа, російська пропаганда може бути тут добре замаскована. Приміром короткі відео у такому застосунку як TikTok можуть бути спрямовані не на неприкриті ідеологічне переконання аудиторії, а на подачу сигналу один одному щодо приналежності до однієї і тієї ж проросійської групи населення [3, р. 96–97]. Проросійські сюжети, попри свою недостовірність, можуть збирати багато коментарів, популяризуючи тези пропаганди. Водночас критичні коментарі під такими сюжетами завжди будуть у меншості з огляду на цільову аудиторію.

Російські пошукові системи також стали інструментом російської пропаганди. Наприклад, російська державна пошукова система Yandex демонструє майже всіма мовами відсутність незалежних джерел перевірки фактів і, ймовірно, використовується для поширення пропагандистських наративів [11, р. 14]. Значні зусилля російської пропаганди спрямовані на підвищення рейтингів пропагандистських матеріалів у пошукових системах, що сприяє мимовільному залученню ширшого кола користувачів інтернету до мережі кремлівських засобів масової інформації [25, р. 2]. Російська пропаганда поширюється із залученням усіх доступних ресурсів: російських державних установ, російських державних засобів масової комунікації, російських інтернет-тролів [8, р. 111]. Наукові дослідження засвідчують, що серед найбільших поширювачів російської дезінформації у таких соціальних медіа як Facebook і Twitter, переважають верифіковані облікові записи, які, вірогідно, пов'язані з російськими засобами масової інформації [26, р. 71]. Проросійські повідомлення поширювалися в Twitter непропорційно через інтернет-ботів, які були створені незадовго до голосування в ООН щодо резолюції ES-11/1. Координація діяльності цих інтернет-ботів дає підстави припускати, що громадська думка країн, які утрималися від голосування в ООН, стала мішенню російської пропаганди [19]. Пропагандистські тексти містять відповідну лексику, яка підібрана так, щоб викликати позитивні емоції та співчуття тоді, коли мова йде про все, що пов'язане з Росією і негативні емоції, коли йде мова про Україну, її Збройні Сили etc. Можна повністю погодитися з висновками щодо спроб російської пропаганди змінити семантику термінів для опису реалій російсько-української війни за допомогою певного лексичного вибору, а виділення певних означень із синонімічного ряду виконує функцію маніпуляції свідомістю та виправдання військової агресії [27, р. 180].

Було б перебільшенням стверджувати, що російська пропаганда не зустрічає спротиву. Однак, ефективність цього спротиву далеко не завжди є задовільною. Наукові дослідження

засвідчують, що російська пропаганда, можливо, є більш ефективною, ніж українська контрпропаганда [28, р. 118]. Більше того, порівняльна ефективність російської пропаганди зростає з початку повномасштабного вторгнення Росії, тоді як української контрпропаганди – знижується [29, р. 7281]. Це створює загрозу домінування російської пропаганди в інформаційному просторі окремих країн.

Одним з прикладів ефективності російської пропаганди в конкретному регіоні може бути ситуація в інформаційному просторі Латинської Америки. Зокрема у Бразилії поширювалися бездоказові наративи російської пропаганди про застосування Україною хімічної зброї. Очевидно, такі неправдиві повідомлення повторюють позицію російських джерел, які свідомо поширюють дезінформацію про українських військових [9, р. 58]. Дискредитація українського війська – одне з основних завдань російської пропаганди. Низка неправдивих наративів такого ґатунку поширюється пропагандистськими ресурсами: «Воїни ЗСУ вживають психостимулятори для придушення страху», «Націоналісти з “Кракена” розстріляли мешканців села через відмову дати відповідь на націоналістичне привітання» etc. [30, с. 44].

Латинська Америка є далеко не єдиним регіоном, де можна зауважити домінування російської пропаганди. Така ж картина спостерігається і у східній півкулі. Досить сильним є вплив російської пропаганди в країнах арабського світу, Центральної та Східної Європи [22, р. 84–85]. Напередодні повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, «Infotiger», один із провідних таблоїдів Сербії, публікує на першій сторінці як головну новину заголовок: «Україна напала на Росію» з відповідними ілюстративними фотографіями. Кілька днів згодом таблоїди Сербії та Чорногорії друкують матеріали, які повністю повторюють наративи російської пропаганди про злочини українців на Донбасі та Луганщині [31]. Іншим прикладом присутності російської пропаганди в проурядових таблоїдах Сербії, є дезінформація про існування біологічних лабораторій в Україні. Ці лабораторії, нібито, створюють загрозу для людства. В інформаційному просторі Болгарії також присутня російська пропаганда про нібито керовані американцями біолабораторії в таких країнах, як Вірменія, Україна та Грузія, з місією експериментувати з небезпечними технологіями або генетично модифікованими комахами. Можна повністю погодитися з думкою про те, що кінцевою метою поширення такого роду дезінформації є виправдання російської агресії та відволікання від військових дій, що тривають [32, р. 17, 27]. Потрібно визнати, що позиція України у інформаційному просторі цих країн належним чином не відображена.

Немає підстав не погодитися з тим, що російський підхід до дезінформації є дуже витонченим і комплексним, а його метою є не лише поширення неправдивої інформації, а й маніпулювання громадською думкою та дискредитація опонентів. Показовою у цьому плані є активність російської пропаганди щодо Польщі. З одного боку, російська дезінформація спрямована на те, щоб погіршити добрі польсько-українські відносини і тим самим відвернути Польщу та поляків від підтримки України. З іншого боку російська дезінформація має на меті дискредитувати Польщу на міжнародній арені та створити розбіжності всередині ЄС і НАТО, де підтримка України з боку Польщі важить дуже багато [8, р. 104].

Ще один напрямок російської пропаганди – це окуповані українські території. Спершу наративи, розгорнуті проросійськими каналами в Україні, віддзеркалювали наративи внутрішньої російської пропаганди: «Росія звільняє російськомовних в Україні та всіх українців від нацистського ярма, нав'язаного Заходом»; «Росія повинна була напасти першою, інакше на неї напали б Україна та/або Захід»; «Україна здійснювала геноцид на Донбасі» etc. Згодом з'являються наративи спрямовані конкретно на українське населення, яке залишилося на тимчасово окупованих територіях: «кожен, хто жив в окупації, зазнає і зіткнеться з репресіями з боку українського уряду»; «Київ буде розглядати та карати як колабораціоністів усіх носіїв російських паспортів» etc [33, р. 2–4].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що російська пропаганда використовує усі доступні їй на сьогодні ресурси: засоби масової комунікації, інтернет-тролів etc. Водночас її принципи базуються на традиціях російської антиукраїнської пропаганди 1917 р.: маніпулювання громадською думкою, сприяння політичній, економічній, культурній та соціальній дестабілізації в Україні з метою

дискредитації українського уряду. Розпочавши збройну агресію проти України російське керівництво змушене було шукати аргументи для її виправдання. Так з'явилася низка прокремлівських наративів, наприклад, згадки про біолабораторії в Україні, які фінансуються Сполученими Штатами Америки, або теза про необхідність захисту російськомовного населення Донбасу. Російські пропагандистські тексти містять відповідну лексику, підбрану так, щоб викликати позитивні емоції та співчуття тоді, коли мова йде про все, що пов'язане з Росією і негативні емоції, коли йде мова про Україну, її Збройні Сили etc. Російська пропаганда спрямована як на власне російське населення, так і на зарубіжну аудиторію. Окремий напрямок російської пропаганди – це окуповані українські території. Встановлено, що ефективність протидії російській пропаганді не завжди є задовільною. У низці регіонів світу російська пропаганда домінує, натомість українська позиція в інформаційному просторі ряду країн належним чином не відображена. Перспективним напрямом подальшого дослідження теми може стати проблема висвітлення основних наративів російської пропаганди щодо конкретної цільової аудиторії.

Список літератури

1. Петречко О. Політична пропаганда у ранній Римській імперії (від Августа до Северів). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 52–63.
2. Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів: ЛНУ, 2009. 396 с.
3. Geboers M., Pilipets E. Networked masterplots: Music, pro-Russian sentiment, and participatory propaganda on TikTok. *Journal of Digital Social Research*. 2024. № 6(1). P. 90–103.
4. Evans J. The art of persuasion: political propaganda from Aeneas to Brutus. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1992. xii+176 p.
5. Hyzen A., Van den Bulck H. “Putin’s War of Choice”: US Propaganda and the Russia–Ukraine Invasion. *Journalism and Media*. 2024. № 5(1). P. 233–254. doi: <https://doi.org/10.3390/journalmedia5010016>.
6. Walton D. What Is Propaganda, and What Exactly Is Wrong with It. *Public Affairs Quarterly*. 1997. Vol. 11, № 4. P. 383–413.
7. Soares F. B., Gruzd A., Mai P. Falling for Russian propaganda: Understanding the factors that contribute to belief in pro-Kremlin disinformation on social media. *Social Media+Society*. 2023. № 9(4). P. 1–10. doi: <https://doi.org/10.1177/20563051231220330>.
8. Mandić J., Klarić, D. Case study of the russian disinformation campaign during the war in Ukraine–propaganda narratives, goals, and impacts. *National security and the future*. 2023. № 24(2). P. 97–140. doi: <https://doi.org/10.37458/nstf.24.2.5>.
9. Taranenko A. Characteristics of Russian Propaganda in Latin America with Regard to Russian Aggression Against Ukraine: Case of Brazil. *Empirio*. 2024. Vol. 1, № 1. P. 55–62.
10. Alexandru D. Information Security in the Republic of Moldova in the Context of Hybrid Threats. *L’Europe Unie*. 2023. № 19. P. 70–74.
11. Kuznetsova E., Makhortykh M., Sydorova M., Urman A., Vitulano I., Stolze M. Algorithmically Curated Lies: How Search Engines Handle Misinformation about US Biolabs in Ukraine. *arXiv preprint arXiv:2401.13832*. 2024. P. 1–19.
12. Офіцинський Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.
13. Петречко О., Масненко В. Початок збройної агресії Росії проти України за матеріалами газети «Нью-Йорк Таймс» (27 лютого – 4 березня 2014). *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія*. 2021, Вип. 6. С. 435–453. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.6/48.228532>.
14. Петречко О., Журавльов С., Ільницький В. Висвітлення трагедії Рейсу МН17 на сторінках газети «The New-York Times». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип 54, Т. 2. С. 17–22.
15. Тельвак В., Масненко В. Ukraine Crisis: російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News». *Вісник Черкаського університету: Серія: Історичні науки*. 2021. № 2. С. 136–143. doi: [10.31651/2076-5908-2021-2-136-144](https://doi.org/10.31651/2076-5908-2021-2-136-144).
16. Bulanova A. The comparison of russian propaganda: from the years 1917–1921 to nowadays. *Different Shades of the Past: History as an Instrument of Contemporary International Conflicts / eds. M. Kamionka, P. Łukasik*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2023. P. 193–208.
17. Ceuşan I. European Union policies and strategies to counter Russian propaganda and disinformation. *L’Europe Unie*. 2023. № 19. P. 113–122.

18. ResolutionA/RES/ES-11/1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3959039?ln=en>.
19. Geissler D., Bär D., Pröllochs N., Feuerriegel S. Russian propaganda on social media during the 2022 invasion of Ukraine. *EPJ Data Science*. 2023. № 12(1). P. 35. doi: <https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-023-00414-5>.
20. Balatska O. Eurasianism, Neo-Eurasianism and Anti-Ukrainianism in the Narratives of Modern Russian Propaganda. *Studia Polityczne*. 2022. № 50(4). P. 123–148.
21. Tolstoj K. The Crucified Boy in Russian War Propaganda: How Is Theology Not Ideology? *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*. 2023. № 50(3). P. 29–37.
22. Drugă D. War in Ukraine: Russian propaganda themes. *Strategic Impact*. 2022. № 85. P. 80–93. doi: <https://doi.org/10.53477/1842-9904-22-18>.
23. Kiforchuk K. Frequency analysis of russian propaganda telegram channels. *Theoretical and applied cybersecurity*. 2023. № 5(1). P. 80–86.
24. Fortuin E. Ukraine Commits Genocide on Russians: the Term. Genocide in Russian Propaganda. *Russian Linguistics*. 2022. № 46. P. 313–347. doi: <https://doi.org/10.1007/s11185-022-09258-5>.
25. Williams E., Carley K. Search engine manipulation to spread pro-Kremlin propaganda. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. 2023. Vol. 4, Issue 1. P. 1–13. doi: <https://doi.org/10.37016/mr-2020-112>
26. Pierri F., Luceri L., Jindal N., Ferrara E. Propaganda and misinformation on Facebook and Twitter during the Russian invasion of Ukraine. *Proceedings of the 15th ACM web science conference*, 2023. P. 65–74. doi: <https://doi.org/10.1145/3578503.3583597>.
27. Diachuk L. Manipulation of lexical choice aspects in the creation of stereotypes and ideas in Russian propaganda. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(75). P. 173–184.
28. Oleinik A., Paniotto V. Propaganda channels and their comparative effectiveness: The case of Russia's war in Ukraine. *International Sociology*. 2024. № 39(3). P. 217–240. doi: <https://doi.org/10.1177/02685809241232637>.
29. Oleinik A., Paniotto V. War propaganda unfolded: Comparative effectiveness of propaganda and counterpropaganda in Russia's invasion of Ukraine. *International Journal of Communication*. 2023. № 17. P. 7265–7290.
30. Гавловський Д. Українське військо та пропаганда Кремля: типологія фейкових нарративів. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2024. № 2. С. 41–46. doi: [https://doi.org/10.32840/cpu2219-8741/2024.2\(58\).6](https://doi.org/10.32840/cpu2219-8741/2024.2(58).6).
31. Ranković R. Lažne vesti o Ukrajini u srpskim tabloidima: U ratu informacijama istina postane nebitna. *Glas Amerike*. 2022, 2.03. URL: <https://www.glasamerike.net/a/srbija-lazne-vesti-ukrajina-rusijarat-pandemija/6466774.html>.
32. Răducu R., Hercigonja S. Disinformation in the context of the Russian invasion of Ukraine: narratives used by Russian propaganda in the Balkans: case study of Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Romania and Serbia. *Timișoara: Editura Universității de Vest*, 2023. 43 p.
33. McGlynn J. Russian Propaganda Tactics in Ukraine's Newly Occupied Territories. *Russian analytical digest*. 2024. № 21(313). P. 2–5. doi: <https://doi.org/10.3929/ethz-b-000673162>.

References

1. Petrechko, O. (2006). Political propaganda of Early Roman Empire (from Augustus to the Severan dynasty). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Regional Studies]*, X, 52–63 [in Ukrainian].
2. Petrechko, O. (2009). Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from “restored” Republic to the Senate monarchy. Lviv [in Ukrainian].
3. Geboers, M., Pilipets, E. (2024). Networked masterplots: Music, pro-Russian sentiment, and participatory propaganda on TikTok. *Journal of Digital Social Research*, 6(1), 90–103.
4. Evans, J. (1992). *The art of persuasion : political propaganda from Aeneas to Brutus*. Ann Arbor.
5. Hyzen, A., Van den Bulck, H. (2024). “Putin's War of Choice”: US Propaganda and the Russia-Ukraine Invasion. *Journalism and Media*, 5(1), 233–254.
6. Walton, D. (1997). What Is Propaganda, and What Exactly Is Wrong with It. *Public Affairs Quarterly*, 11/4, 383–413.
7. Soares, F., Gruzd, A., Mai, P. (2023). Falling for Russian propaganda: Understanding the factors that contribute to belief in pro-Kremlin disinformation on social media. *Social Media+Society*, 9(4), 1–10.
8. Mandić, J., Klarić, D. (2023). Case study of the russian disinformation campaign during the war in Ukraine—propaganda narratives, goals, and impacts. *National security and the future*, 24(2), 97–140.

9. Taranenko, A. (2024). Characteristics of Russian Propaganda in Latin America with Regard to Russian Aggression Against Ukraine: Case of Brazil. *Empirio*, 1, 55–62.
10. Alexandru, D. (2023). Information Security in the Republic of Moldova in the Context of Hybrid Threats. *L'Europe Unie*, 19, 70–74.
11. Kuznetsova, E., Makhortykh, M., Sydorova, M., Urman, A., Vitulano, I., Stolze, M. (2024). Algorithmically Curated Lies: How Search Engines Handle Misinformation about US Biolabs in Ukraine. *arXiv preprint arXiv:2401.13832*, 1–19.
12. Ofitsynskyy, Y. (2018). The Modern Russian-Ukrainian War (Based on the Materials of the Newspaper The New York Times, 2013–2017). Uzhhorod [in Ukrainian].
13. Petrechko, O., Masnenko, V. (2021). The Beginning of the Russian Armed Aggression Against Ukraine According to “The New York Times” (February 27 – March 4, 2014). *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya: Istoriia [Problems of the Humanities. Series: History]*, 6, 435–453. [in Ukrainian].
14. Petrechko, O., Zhuravlov, S., Ilnytskyi, V. (2022). Coverage of the tragedy of the flight MH17 on the pages of «The New-York Times». *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues in the humanities]*, 54/2, 17–22 [in Ukrainian].
15. Telvak, V., Masnenko, V. (2021). Ukraine Crisis: Russian-Ukrainian war through the vision of BBC News correspondents. *Visnyk Cherkaskogo universytetu. Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences]*, 2, 136–143 [in Ukrainian].
16. Bulanova, A. (2023). The comparison of russian propaganda: from the years 1917–1921 to nowadays. *Different Shades of the Past: History as an Instrument of Contemporary International Conflicts*. Berlin; Boston, 193–208.
17. Ceuşan, I. (2023). European Union policies and strategies to counter Russian propaganda and disinformation. *L'Europe Unie*, 19, 113–122.
18. Resolution A/RES/ES-11/1 (2022). Retrieved from: <https://digitallibrary.un.org/record/3959039?ln=en>.
19. Geissler, D., Bär, D., Pröllochs, N., Feuerriegel, S. (2023) Russian propaganda on social media during the 2022 invasion of Ukraine. *EPJ Data Science*, 12(1), 35.
20. Balatska, O. (2022). Eurasianism, Neo-Eurasianism and Anti-Ukrainianism in the Narratives of Modern Russian Propaganda. *Studia Polityczne*, 50(4), 123–148.
21. Tolstoj, K. (2023). The Crucified Boy in Russian War Propaganda: How Is Theology Not Ideology? *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 50(3), 29–37.
22. Drugă, D. I. (2022). War in Ukraine: Russian propaganda themes. *Strategic Impact*, 85, 80–93.
23. Kiforchuk, K. (2023). Frequency analysis of russian propaganda telegram channels. *Theoretical and applied cybersecurity*, 5(1), 80–86.
24. Fortuin, E. (2022). Ukraine Commits Genocide on Russians: the Term. Genocide in Russian Propaganda. *Russian Linguistics*, 46, 313–347.
25. Williams, E., Carley, K. (2023). Search engine manipulation to spread pro-Kremlin propaganda. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*, 4/1, 1–13.
26. Pierri, F., Luceri, L., Jindal, N., Ferrara, E. (2023). Propaganda and misinformation on Facebook and Twitter during the Russian invasion of Ukraine. *Proceedings of the 15th ACM web science conference*, 65–74.
27. Diachuk, L. (2024). Manipulation of lexical choice aspects in the creation of stereotypes and ideas in Russian propaganda. *Amazonia Investiga*, 13(75), 173–184.
28. Oleinik, A., Paniotto, V. (2024). Propaganda channels and their comparative effectiveness: The case of Russia’s war in Ukraine. *International Sociology*, 39(3), 217–240.
29. Oleinik, A., Paniotto V. (2023). War propaganda unfolded: Comparative effectiveness of propaganda and counterpropaganda in Russia’s invasion of Ukraine. *International Journal of Communication*, 17, 7265–7290.
30. Gavlovskyy, D. (2024). Ukrainian Military and Kremlin Propaganda: Typology of Fake Narratives. *State and Regions. Series: Social Communications*, 2(58), 41–46 [in Ukrainian].
31. Ranković, R. (2022). Fake news about Ukraine in Serbian tabloids: In the information war, the truth becomes irrelevant. *Glas Amerike*. Retrieved from: <https://www.glasamerike.net/a/srbija-lazne-vesti-ukrajina-rusija-rat-pandemija/6466774.html> [in Croatian].
32. Răducu, R., Hercigonja, S. (2023). Disinformation in the context of the Russian invasion of Ukraine: narratives used by Russian propaganda in the Balkans: case study of Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Romania and Serbia. Timișoara.
33. McGlynn, J. (2024). Russian Propaganda Tactics in Ukraine’s Newly Occupied Territories. *Russian analytical digest*, 21(313), 2–5.

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК 327.88:316.77]-048.66(477)”2022/...”
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-17-28

Юрій НІКОЛАЄЦЬ

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу політичної культури та ідеології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

СТРАТЕГІЇ ТА ПРАКТИКИ ПРОТИДІЇ ДЕСТРУКТИВНИМ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВПЛИВАМ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВОЄННОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Анотація. Мета. Визначити, що в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації деструктивні інформаційні впливи ворога є засобом реалізації стратегічних планів РФ, пов'язаних із ліквідацією української державності та нації. **Наукова новизна.** Висвітлено, що спільні зусилля держави та громадянського суспільства дозволили поширити серед українських громадян переконання у тому, що сучасна російсько-українська війна є екзистенційним протистоянням для України. Доведено, що тривале поширення інформації через близьких до влади інфлюенсерів обумовило зростання недовіри до неї на тлі розходжень між обіцянками влади та їх реалізацією. Така недовіра зростала в умовах поширення популістських гасел та повідомлень низкою провладних «експертів», які продемонстрували нездатність формування реалістичних прогнозів, неготовність реально оцінити події на фронті, масштаби і характер іноземної допомоги, а також небажання пов'язувати її надання із певними заздалегідь визначеними діями української влади, спрямованими на боротьбу із проявами корупції. **Висновки.** Визначено, що співпраця низки блогерів з окремими державними органами певною мірою полегшила процес обміну військовополоненими, сприяла спростуванню низки фейків російської пропаганди, висвітлюючи реальну мотивацію російських військовослужбовців щодо участі у війні проти України, яка ґрунтувалася не на ідеологічних переконаннях, а, передусім, на матеріально-фінансовій зацікавленості. Визначено, що підвищення медіаграмотності населення саме по собі не може забезпечити успіху у протидії ворожим деструктивним інформаційним впливам без дієвої та виваженої стратегічної комунікації.

Ключові слова: російсько-українська війна, повномасштабне воєнне вторгнення РФ, деструктивні інформаційні впливи, інформаційна війна, інфлюенсери.

Yurii NIKOLAIETS

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Political Culture and Ideology, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

STRATEGIES AND PRACTICES TO COUNTER DESTRUCTIVE INFORMATION INFLUENCES DURING A FULL-SCALE MILITARY INVASION BY THE RUSSIAN FEDERATION

Abstract. The purpose. It has been established that, under the conditions of the full-scale military invasion by the Russian Federation, the enemy's destructive information influences serve as a tool for implementing the Russian Federation's strategic plans aimed at eliminating Ukrainian statehood and nationhood. **The scientific novelty.** It is highlighted that the joint efforts of the state and civil society have succeeded in spreading among Ukrainian citizens the conviction that the current Russian-Ukrainian war constitutes an existential confrontation for Ukraine. It has been proven that the prolonged dissemination of information through influencers close to the authorities has led to growing distrust toward those authorities, against the backdrop of discrepancies between the government's promises and their actual implementation. This distrust has increased amid the spread of populist slogans and messages by a number of pro-government «experts» who demonstrated an inability to form realistic forecasts, a lack of readiness to objectively assess events on the front lines, the scale and nature of foreign aid, as

*well as an unwillingness to link the provision of such aid to specific pre-determined actions by the Ukrainian authorities aimed at combating manifestations of corruption. **The conclusions.** It has been determined that cooperation between certain bloggers and individual state bodies has, to some extent, facilitated the process of exchanging prisoners of war, contributed to debunking a number of fakes spread by Russian propaganda, and shed light on the real motivation of Russian servicemen for participating in the war against Ukraine – a motivation based not on ideological convictions but primarily on material and financial incentives. It has been established that increasing the population's media literacy on its own cannot ensure success in countering hostile destructive information influences without an effective and well-considered strategic communication policy.*

Keywords: *Russian-Ukrainian war, full-scale military invasion of the Russian Federation, destructive information influences, information warfare, influencers.*

Постановка проблеми. Деструктивні інформаційні впливи – це дії, спрямовані на руйнування психічного, емоційного стану, поведінки та світогляду людей або цілих суспільств шляхом поширення певної інформації. Такі дії передбачають використання методів психологічного впливу (маніпуляція, дезінформація, пропаганда) для досягнення політичних, економічних чи військових цілей, і можуть включати реалізацію кіберзагроз для порушення роботи інформаційних систем. Деструктивний характер інформаційних впливів визначений їхньою спрямованістю на руйнування певних усталених відносин у суспільстві, ставлення до виконання громадянських обов'язків, переформатування суспільної свідомості та ціннісних орієнтирів, що особливо небезпечно в умовах війни, коли від позиції громадян вирішальним чином може залежати організація ефективної відсічі ворогу.

До основних завдань деструктивного інформаційного впливу відносять маніпулювання суспільною свідомістю і політичними орієнтаціями громадян; дестабілізацію суспільства із введенням населення в оману щодо роботи органів державної влади, правоохоронних та судових органів; провокування соціальних, політичних, міжетнічних та міжконфесійних конфліктів; дискредитацію історичної політики країни із переформатування історичної пам'яті; піддрив впливу держави на міжнародній арені, її обороноздатності та бойового потенціалу, зокрема й через забезпечення зневіри громадян у можливості організувати належну відсіч ворогові; створення передумов для кризових явищ в економіці, постачанні збройних сил необхідною зброєю та військовим спорядженням, проведенні мобілізації тощо.

Неможливість підпорядкувати Україну шляхом розв'язування локальної війни упродовж 2014–2021 рр. визначила втілення у життя наступного кроку агресивної зовнішньої політики РФ – повномасштабного воєнного вторгнення, яке було підготовлене і супроводжувалося застосуванням деструктивних інформаційних впливів. Тактика агресора у підготовці та розв'язуванні повномасштабної війни проти України багато у чому не відрізнялась від тих, що неодноразово використовували СРСР та Росія для формування *casus belli*: роздмухування сепаратистських рухів на території іншої країни, проголошення «незалежності» її окремого регіону чи регіонів зі створенням проросійського уряду та наступним його офіційним визнанням, максимальна мілітаризація квазідержавних утворень сепаратистів із формуванням військових підрозділів за залучення до них місцевого населення, а потім – воєнне вторгнення начебто на «прохання» проросійських квазідержавних утворень про «захист».

За допомогою деструктивних інформаційних впливів РФ намагалася пояснити «причини» так званої «спеціальної воєнної операції», окреслити засоби її втілення та мінімізувати можливі репутаційні та інші негативні наслідки масштабного застосування зброї проти суверенної держави на міжнародній арені, а також перешкодити Україні у організації відсічі повномасштабному воєнному вторгненню та отриманні допомоги від іноземних партнерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти обраної теми дослідження висвітлені у публікаціях О. Свідерської [1–3], І. Малика [4], які досліджували специфіку розгортання когнітивної війни, Р. Черниша [5] який приділив увагу дослідженню маніпуляцій свідомістю у соцмережах та впливу фейків на нацбезпеку. Дослідження

продовжує наукові пошуки автора, присвячені аналізу інформаційної війни РФ проти України [6–12].

Мета дослідження полягає у тому, щоб охарактеризувати засоби деструктивних інформаційних впливів РФ в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації в Україну та визначити найбільш дієві засоби протидії таким впливам. Означене передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань, як характеристика російсько- та українськоцентричного дискурсів про причини та перебіг російсько-української війни, висвітлення ролі державних органів та українського громадянського суспільства в організації відсічі ворогові у інформаційному просторі.

Виклад основного матеріалу. «Обґрунтовуючи» нічим неспровокований напад на сусідню країну, Росія намагалася представити його як «захист» у відповідь на «можливу агресію з боку України». Україна у цьому контексті була названа сформованим за допомогою США «антиросійським проєктом» із «нацистським урядом», який, начебто, стоїть на перешкоді «прагненням російського населення України поновити зв'язки із РФ». Росіян, які живуть в Україні, назвали жертвами української пропаганди або особами, які втратили рідне коріння. Тема «захисту» РФ від зовнішньої «загрози» заповонила російські інформаційно-комунікаційні ресурси наприкінці лютого 2022 р. При тому тема «захисту» мала принаймні два забарвлення. «Ядром» (термін В. Кулика) першого був захист території РФ, на яку начебто зазіхала Україна, прагнучи відновити контроль за тимчасово окупованими територіями. «Ядром» другого – захист зовнішньополітичних інтересів РФ, які подавали як прагнення обмежити просування НАТО на схід, необхідність протистояння із «Заходом», який зазіхає на природні ресурси Росії, та ліквідацію «антиросії» – тобто України, яка непідпорядкована РФ і орієнтується на західноєвропейські держави і США у зовнішній політиці. Останнє було тісно пов'язане із закликом захисту «істинно російських цінностей», які намагалися подавати через призму колективізму, патерналізму та православ'я. Тема «захисту» від зовнішніх ворогів слугувала прикриттям справжньої мети РФ, яка на той час полягала у знищенні Української державності, із забезпеченням умов, за яких вона ніколи б не змогла відродитися у майбутньому.

3 квітня 2022 р. російське державне інформаційне агентство «РИА Новости» опублікувало статтю Т. Сергєйцева «Что Россия должна сделать с Украиной». Зміст цієї публікації відображав дійсні уявлення російської верхівки про плани щодо України. Її автор відверто наголошував, що «нацистська, бандерівська Україна, ворог Росії і інструмент Заходу по знищенню Росії нам не потрібна». Т. Сергєйцев підкреслював, що «нацисти, які взяли до рук зброю, мають бути по максимуму знищені на полі бою» і «не варто розмежовувати ЗСУ та так звані нацбати», а також формування територіальної оборони, оскільки «всі вони причетні до безмежної жорстокості щодо мирного населення, винні у геноциді руського народу». Автор статті закликав до показового покарання усіх «активних нацистів», проведення «тотальної люстрації», ліквідації і заборони будь-яких організацій, пов'язаних із «практикою нацизму». Винними він оголошував і «значну частину народної маси, яка є пасивними нацистами», а «справедливе покарання цієї частини населення» вбачав у тому, що вона буде «нести тягар справедливої війни проти нацистської системи». Т. Сергєйцев стверджував, що «українізм несе у собі не меншу, а більшу загрозу світу і Росії, аніж німецький нацизм». Він зробив наголос, що «назва „Україна” не може бути збережена як титул ніякого повністю денацифікованого утворення на звільненій від нацистського режиму території», а створені на цих землях державні утворення повинні «спокутувати провину перед Росією за ставлення до неї як до ворога», що «може бути реалізоване лише спираючись на Росію у процесах відновлення, відродження і розвитку». Ототожнюючи «денацифікацію» із «деукраїнізацією», Т. Сергєйцев підкреслював, що «українізм – штучна антиросійська конструкція», а тому «денацифікація України – це і її обов'язкова десвропеїзація». При тому важливими кроками «денацифікації» були названі ліквідація «військової, інформаційної, освітньої інфраструктури» та «інсталяція російського інформаційного простору» [13].

Рішення про «денацифікацію» України по суті було відкиданням не лише права нації на самовизначення, а й демократичних та загальнолюдських цінностей із кроками до

домінування виключно права сили, яке панувало за первісного ладу. Уявлення про «свободу» РФ намагалася звести до обов'язку підтримувати Росію у будь-яких діях її вищого керівництва на кшталт уявлень про беззастережне підкорення вождю. При тому висловлювання Т. Сергєйцева не були лише словами одного із політтехнологів, а спиралися на позицію вищого керівництва РФ, яке неодноразово висловлювало подібні думки. Не було у статті Т. Сергєйцева лише одного з того, про що, наприклад, вів мову Президент РФ В. Путін у контексті можливих засобів забезпечення успіху так званої «спеціальної воєнної операції». Йдеться про можливість розв'язування ядерної війни задля досягнення цілей Росії.

Як показали жахливі події 2022 р. у Бучі, Ірпені, Маріуполі та низці інших українських міст і сіл, російська армія цілком була і залишається готовою до масового терору щодо населення України. При тому російські військовослужбовці підкреслювали, що не зупиняться й перед використанням «ядерного тероризму». Так, після тимчасового захоплення Запорізької АЕС начальник військ радіаційного, хімічного і біологічного захисту збройних сил РФ В. Васильєв наголосив, що росіяни замінували усі важливі об'єкти станції і натякнув на готовність зірвати її при спробі штурму з боку ЗСУ. Заявивши, що «тут буде або російська земля, або випалена пустеля», він підкреслив, що «воїни-визволителі» не мають іншої альтернативи [14].

Дії так званих «російських визволителів» за дуже короткий час продемонстрували, що повномасштабне воєнне вторгнення РФ має принципово іншу мету, аніж локальне. Масові ракетно-артилерійські обстріли українських міст і сіл із повним руйнуванням частини з них та варварським винищенням місцевих жителів, жорстокість російської армії з катуванням мирних громадян та українських військовослужбовців, неодноразовим застосуванням зброї масового ураження та ударами по цивільній інфраструктурі свідчили про зміну пріоритетів країни-агресора у війні проти України. Таким пріоритетом стало знищення української державності та нації.

При тому РФ прагнула нав'язати як громадянам України, так і світовому співтовариству думку, що в Україні немає іншої альтернативи, окрім капітуляції за повної переваги Росії у людських і матеріальних ресурсах. Країна-агресор намагалася маніпулювати цінністю людського життя роблячи наголос, що саме капітуляція допоможе уникнути подальшого кровопролиття і буде запорукою відновлення миру. Повномасштабне воєнне вторгнення стало відображенням поглиблення між громадянами РФ і України конфлікту цінностей, пов'язаного із сприйняттям цінності держави в Росії та в Україні. Для громадян РФ держава як цінність сприймалась через призму імперської величі і уявлень про можливість застосування сили, а для громадян України цінністю виступила суверенна Українська держава із правом вільного вибору напряму державного будівництва.

У таких умовах надзвичайно важливим аспектом організації протидії ворожим деструктивним інформаційним впливам стало формування переконання більшості громадян України у тому, що сучасна російсько-українська війна є екзистенційним конфліктом для Української держави та нації. У цьому питанні держава і громадянське суспільство виступили спільно, концентруючи зусилля на поширенні інформації про те, що альтернативою опору загарбникам будуть репресії та фізичне знищення.

Деякі науковці вважають, що основним чинником перемоги українського суспільства над російською пропагандою постав високий показник мобілізації у віртуальному просторі: реальні фото з війни, волонтерство, яке об'єднувало зірок, блогерів, звичайних громадян, інтелектуалів, політиків, злагоджені дії кібер-поліції, кібер-хакерів, політичні промови президента, чоловіки, які поверталися до України для того, аби записуватися у ряди ТРО чи ЗСУ, жінки, які намагалися захистити життя своїх дітей [3, с. 60–65]. Загалом погоджуючись із такою думкою, варто додати, що для протидії поширенню ворожих деструктивних впливів у інформаційному просторі важливим було й чітке окреслення меж забороненої для поширення інформації та забезпечення виваженої стратегічної комунікації.

3 березня 2022 р. з'явився наказ головнокомандувача ЗСУ В. Залужного «Про організацію взаємодії між Збройними силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану»

[15]. Цей наказ визначив основні напрями взаємодії з медіа та окреслив перелік забороненої для поширення інформації. У роз'ясненні Генерального штабу містилася заборона на розголошення інформації про постачання зброї для ЗСУ, місця розташування військових об'єктів та влучання ворожих ракет. Заборонявся також фактчекінг заяв і публікацій силових відомств і спецслужб. У роз'ясненні були також визначені умови акредитації представників засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану та правила їх роботи у районах ведення бойових дій. В Україні був заборонений допуск представників засобів масової інформації (у тому числі й акредитованих) на військові та інші об'єкти, поширення інформації про які загрожувало виконанню завдань за призначенням. При тому у смузі бойових дій працювати могли тільки працівники засобів масової інформації та прес-служб центральних органів виконавчої влади, які отримали прес-карту Збройних Сил України.

У додатку до наказу Головнокомандувача ЗСУ [16] містилося зобов'язання визначати навіть маршрут пересування акредитованих представників засобів масової інформації по території певних військових об'єктів, а також місця для фотографування озброєння та військової техніки. Супровід представників засобів масової інформації у районах бойових дій мав здійснюватися прес-офіцерами, які могли здійснювати перегляд фото- та відеоматеріалів для перевірки. А ті, хто виконували бойові (спеціальні) завдання могли давати інтерв'ю представникам ЗМІ тільки з дозволу відповідних керівників виключно після належного інструктажу щодо недопущення поширення інформації з обмеженим доступом. До переліку забороненої для розповсюдження інформації були віднесені координати місць розташування військових частин (підрозділів) ЗСУ, їх назви, відомості про чисельність особового складу та озброєння, будь-які відомості (описи, зображення та умовні позначки), які б могли дозволити противнику ідентифікувати воєнні частини, об'єкти, їх системи охорони та засоби захисту особового складу.

3 березня 2022 р. був ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» [17]. Покарання було передбачене для тих громадян України, які здійснювали пропаганду у закладах освіти задля сприяння здійсненню збройної агресії проти України встановленню та утворенню тимчасової окупації частини території України. За організацію та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань було передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 10 до 15 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та з конфіскацією майна або без такої. Покаранням підлягало й публічне заперечення громадянином здійснення збройної агресії проти України. При тому публічним вважалося поширення закликів або висловлення заперечення у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації.

1 квітня 2022 р. був ухвалений Закон України «Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації» [18]. Цим законом була запроваджена кримінальна відповідальність за несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань. При тому посилювали відповідальність за вчинення таких дій з корисливих мотивів або з метою надання інформації державі, яка здійснює збройну агресію проти України, а також у випадку, якщо поширення інформації призвело до тяжких наслідків. Звісно, посилення відповідальності за поширення певної інформації в умовах повномасштабної російсько-української війни виглядало цілком логічним кроком. Проте такий крок був би набагато більш дієвим, якби відповідні заходи були вжиті ще на початку російсько-української війни, а держава ще на початку 1990-х рр. сформувала б виважену систему захисту власного інформаційного простору та протидію ворожим ІПСО.

В умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ Україна, окрім посилення відповідальності за поширення певної інформації, як засіб захисту інформаційного простору від ворожих деструктивних впливів, обрала також єдину інформаційну політику. Так, 25 лютого Міністерство культури та інформаційної політики оголосило про початок безперервного мовлення всеукраїнського телемарафону. До участі у створенні його контенту були запрошені телеканали «1+1», «СТБ»/«ICTV», «Інтер» і «Рада». А наступного дня до участі у телемарафоні долучилися телеканали «Україна», «Україна 24» і «Суспільне». З часом телемарафон почали транслювати майже усі українські телеканали, які робили це на добровільній і безоплатній основі. 19 березня 2022 р. Президент України ввів у дію рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» [19]. Таке рішення визначало пріоритетом національної безпеки реалізацію єдиної інформаційної політики через об'єднання усіх загальнонаціональних телеканалів у організації цілодобового телемарафону «єдині новини #UАразом» 21 березня 2022 р. Президент України підписав Указ про єдине мовлення на всіх каналах, вводячи в дію рішення РНБО «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану».

Цілодобове мовлення виступало засобом протидії ворожим пропагандистам, які стверджували про можливість за кілька днів зламати опір України. Інформація телемарафону та більшості YouTube- та Telegram-каналів блогерів України про героїчні зусилля воїнів ЗСУ, територіальної оборони, роботу поліції, пожежників, працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій слугувала для формування переконання у можливості відбити напад ворога, спростовуючи міт про непереможність «другої армії світу». Для етеру телемарафону на початку його роботи були характерними прямі включення із місць подій, що дозволяло не лише сформулювати певне власне враження про їх перебіг, а й відчутти напругу боротьби та складність її організації. Телемарафон демонстрував і низку відеороликів, які були записані пересічними громадянами і викладені у відеохостингу YouTube. Для багатьох блогерів це ставало додатковим стимулом для роботи, а для споживачів інформації дозволяло почути позицію жителів із різних регіонів держави. Телемарафон намагалися зробити майданчиком, де кожен громадянин у будь-який час доби мав би можливість отримати інформацію про найважливіші події у державі та у світі, порівняти її із контентом пропагандистів країни-агресора, який поширювали через мережу Інтернет та російські канали супутникового мовлення.

Усвідомлення більшістю українських громадян того, що повномасштабне воєнне вторгнення РФ радикалізувало війну до рівня екзистенційної для України, привело до формування суспільного консенсусу щодо війни з Російською Федерацією, який відкидав капітуляцію перед агресором і передбачав забезпечення твердих гарантій безпеки у майбутньому. Таке усвідомлення забезпечило прискорення розвитку громадянських інституцій. Російсько-українська війна виявила, що громадянські інституції в Україні виявилися сильнішими за державні [20, с. 228]. У медіапросторі це проявилось у взаємній підтримці у соцмережах: у обміні інформацією, необхідною для ЗСУ (наприклад, коригування цивільними вогню артилерії під час захисту Києва, Харкова та інших міст), у інформаційній підтримці військовослужбовців, у формуванні і посиленні інформаційного середовища, комфортного для патріотів держави.

Обмін інформацією між громадянами (тими, хто брав безпосередню участь у бойових діях, і тими, хто працював у тилу) сформував консолідовану думку щодо цінностей, які відстоює Україна у сучасній російсько-українській війні. Насамперед, йшлося про свободу (як негативну, так і позитивну), яка асоціювалася із «свободою вибору» шляху розвитку держави, а також про зорієнтованість на конструктивний діалог, соціальний мир і громадянський консенсус. При тому боротьба за політичну незалежність сприймалася не лише у контексті виключно України: у 2022 р. переважаючим було переконання, що Україна захищає й «європейські» або «західні» демократичні цінності від зазіхань з боку російського авторитаризму. І такий захист у сучасній російсько-українській війні – це прояв волелюбності українського народу, який не зважаючи на тривале поневолення не полишає прагнення вільно обирати своє майбутнє.

Стійкість українських громадян у війні з «спеціальною воєнною операцією» за рахунок їх обмеження. Назване «спеціальною воєнною операцією» повномасштабне воєнне вторгнення В. Путін у своєму виступі 24 лютого 2022 р. «виправдовував» необхідністю «захисту жителів Донбасу», «демлітаризацією та денацифікацією України». Коли ж російським військам не вдалося за короткий термін захопити українську столицю та інші великі міста, такі цілі, як «демлітаризація» та «денацифікація» практично зникли з ужитку російських політиків, які стали частіше вести мову про допомогу Донбасу. У березні 2022 р. В. Путін уже твердив про необхідність «звільнення Донбасу» та південної України задля забезпечення сухопутного коридору до тимчасово окупованого РФ Криму і отримання виходу до Придністров'я. У січні 2023 р. В. Путін заявив, що російська армія «захищає інтереси Росії», борючись проти загроз, які «намагаються створити на її ж історичних територіях». У липні 2023 р. «географічні завдання спецоперації» були розширені не лише на тимчасово непідконтрольні уряду України території Донецької та Луганської областей, а й на «низку інших територій». Росія оголосила про окупацію чотирьох областей України: Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької і неодноразово заявляла про неможливість завершення бойових дій без передачі цих областей до її складу.

Поширення у 2022 р. інформації про успішні дії ЗСУ, які дозволили відігнати ворога від Києва, Харкова, звільнити Херсон тощо, сприяли зміцненню довіри громадян до ЗСУ та військово-політичного керівництва країни. У 2022 р. українське суспільство демонструвало неабияку готовність протистояти ворогу, але одночасно, як це характерно для плюралістичного суспільства, вимагало відповідей на низку болючих питань, пов'язаних із визначенням ступеня готовності країни до відбиття ворожого нападу, перспективами завершення бойових дій, окресленням масштабів допомоги іноземних партнерів і термінів її надання, можливостями розробки та виробництва новітньої бойової техніки та військового спорядження. Для багатьох громадян виявилось незрозумілим, чому ворогові вдалося досить швидко просунутися на низці стратегічних напрямів, зокрема на Півдні нашої держави. Багато критики лунало й на адресу тих високопосадовців, які до останнього переконували громадян, що повномасштабного вторгнення РФ в Україну не буде, і підстав для хвилювання немає.

На фоні цього у етері всеукраїнського телемарафону дедалі більш помітним ставало зростання кількості виступів речників тих чи інших владних структур, ЗСУ та правоохоронних органів. Судження і оцінки частини таких речників певний час слугували своєрідним тестування настроїв громадян. Якщо слова того чи іншого речника викликали неприязнь чи спротив, то такі слова намагалися подати як його особисту думку. У іншому випадку позицію речника представляли тотожно позиції офіційних осіб. Однак, широко використовуючи послуги речників, владні структури певною мірою дистанціювалися від громадян, ставало помітним небажання високопосадовців напряму бути пов'язаними із обіцянками чи висловлюваннями, які оприлюднювали деякі з речників. Особливо помітним це стало після провалу широко розрекламованого в українських медіа контрнаступу, який начебто мав би забезпечити перелом у війні уже у 2023 р.

Ставка на поширення інформації через речників ставала одним із засобів «відвернення негативу» від вищого керівництва держави. Повідомлення речниками новин не лише сприяло поширенню «вторинної» інформації, а й забезпечувало зміцнення уваги громадян від народних депутатів та посадових осіб на речників. І проста зміна речників дозволяла певний час уникати пов'язування інформації із зацікавленістю певних політичних сил. Стало помітним і те, що паралельно із використанням послуг речників владні структури вдалися до поширення інформації через наближені до них Telegram-канали. Ці канали відрізнялися можливістю отримувати інсайдерську інформацію, прискорено реагували на певні події, трактуючи їх у вигідному для влади ключі. І досить часто траплялося так, що оприлюднення інформації у першу чергу відбувалося через Telegram-канали, а не у етері телемарафону.

Повномасштабна війна актуалізувала горизонтальні зв'язки між громадянами. Причиною цього стала нагальна необхідність прискореного обміну актуальною інформацією, яку не могло надати ні центральне телебачення, ні місцеві медіа. Спілкування

відбувалося переважно у соцмережах та месенджерах, основним з яких став Telegram. Перевага, як правило, надавалася повідомленням, що були отримані від рідних чи близьких людей. У соцмережах досить швидко були утворені тематичні групи, де обговорювалися проблеми тих, хто вимушений подорожувати разом, а також тих, хто знайшов спільний прихисток. У травні 2022 р. Київський міжнародний інститут соціології відзначав, що 76,6% українців використовували соціальні мережі як джерело інформації, телебачення – 66,7%, мережу Інтернет (не включаючи соціальні мережі) – 61,2%, радіо – 28,4%, а друковані ЗМІ – лише 15,7% опитаних. При тому повідомленням з телефіру довіряли 60,5% респондентів, а соціальним мережам – майже 54% [21]. Ці дані свідчать про розуміння того, що соцмережі виступили не найбільш надійним джерелом інформації, однак вони дозволяли отримувати її порівняно швидко.

Водночас зі зростанням уваги громадян до інформації з соціальних мереж і месенджерів, з'явилися й додаткові можливості для поширення російських наративів та фейків. Для частини блогерів (у тому числі й українських) пріоритетом у їх діяльності залишалася фінансова складова, яка мотивувала розповсюджувати неперевірені повідомлення, що претендували на сенсацію, необ'єктивні коментарі чи упереджені висновки. Критерієм для оприлюднення інформації ставала перспектива привабити якомога більшу кількість користувачів. Навіть в умовах повномасштабної війни частина блогерів виступала «за поглиблення дружніх відносин з Росією», не розуміючи як «політики могли розсварити два братні народи». Такі блогери засуджували рішення вищого керівництва, пов'язані із організацією опору ворогові, оскільки унаслідок бойових дій неминуче гинуть люди. Проте, закликаючи до мирного «врегулювання конфлікту», вони, як правило, уникали вести мову про територіальні претензії РФ до України, про жахливі наслідки ворожих обстрілів та про перспективи існування незалежної соборної української держави.

За таких умов набули гостроти суперечки навколо доцільності державного регулювання діяльності блогерів в Україні. Фактично блокування одних YouTube- чи Telegram-каналів не перешкоджало створенню інших. Ставало зрозумілим, що якщо б використовувалося тільки блокування каналів спілкування блогерів з підписниками, то це призводило б лише до розпорошення сил та засобів держави. Тому вже у березні 2022 р. Верховна Рада доповнила Кримінальний кодекс статтями 435-1 і 436-2. Вони передбачали криміналізацію виправдання, визнання правомірною або заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, а також глорифікацію її учасників. У Кримінальному кодексі України була передбачена й відповідальність за образу честі та гідності військовослужбовця, а також за виготовлення і розповсюдження відповідних матеріалів. Поширення інформації, яка заперечувала збройну агресію Російської Федерації проти України, також передбачало кримінальне покарання. Звичайно, посилення відповідальності за поширення недостовірної інформації в умовах війни виглядає цілком логічним кроком. Проте такий крок був би дієвішим, якби відповідні заходи були вжиті ще на початку російсько-української війни, а держава ще на початку 1990-х рр. сформувала б виважену систему захисту власного інформаційного простору та протидію ворожим інформаційно-психологічним спецопераціям.

Відтак з'явилася нагальна необхідність впорядкувати законодавство про засоби масової інформації, яке переважно було сформоване ще протягом 1991–1993 рр., коли не існувало онлайн-медіа та відеоплатформ. Нагальною потребою постала модернізація підходу держави до регулювання ринку інформаційної продукції, оскільки його можливості та специфіка суттєво виходили за межі «засобів масової інформації». У грудні 2022 р. був ухвалений Закон України «Про медіа» [22]. У законі містилася заборона поширювати інформацію, що заперечує або виправдовує злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр. в Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створює позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, органах державної безпеки. Заборонялося виправдовувати встановлення радянської влади на території України або переслідування учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст. Цілковитим справедливо під заборону потрапила пропаганда збройної агресії Російської Федерації проти України,

приниження чи зневажання державної мови, а також заперечення факту існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови. Визначені у Законі України «Про медіа» заборони перебували у руслі відомих «законів про декомунізацію», що були ухвалені у 2015 р. Такий крок не лише підтверджував непохитність курсу держави на декомунізацію, а й свідчив, що Україна буде протидіяти різного роду колаборантам, які вітали вторгнення РФ.

Водночас одним із недоліків Закону України «Про медіа» можна вважати недостатню увагу до заходів, спрямованих на формування медіаграмотності населення держави. Медіаграмотність населення трактується у законі як навички та знання, які надають користувачам можливість ефективно і безпечно користуватися медіа-сервісами. Проте у законі не визначено, які саме навички та знання забезпечують безпечне користування медіасервісами, де і у який спосіб такі знання можуть бути отримані громадянами та хто і як зобов'язаний такі знання надавати. У законі йдеться про те, що питаннями медіаграмотності населення має опікуватися Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, яка має включати відповідні заходи до своєї Стратегії діяльності. А сама ця Стратегія має бути оновлена кожні три роки. Підвищення медіаграмотності, як визначено у законі, за рахунок реалізації певних проєктів, створення друкованих та електронних публікацій, формування вимог до провайдерів платформ спільного доступу до відео не можна вважати вичерпним переліком потрібних заходів. Ймовірно, що критерії визначення медіаграмотності населення та засоби її підвищення ще чекають свого визначення.

Проте вже зараз можна виокремити кілька важливих напрямів підвищення медіаграмотності населення. До таких напрямів може належати формування негативного ставлення до будь-якої анонімної інформації; відсутності у інформаційних повідомленнях, які містять оціночні судження, обґрунтування висновків; коментування чуток та неперевірених відомостей із створенням певних висновків на їх основі; поширення повідомлень з неназваних джерел або джерел, походження яких автор повідомлення відмовляється відкрити; ознайомлення зі змістом повідомлень, джерела походження яких не можна підтвердити за відповідними посиланнями. Ставлення із пересторогою має бути сформоване до раптової появи нових джерел контенту, які поширюють інсайдерську інформацію; до джерел, які подають інформацію не збалансовано, а також до інформації експертів, походження знань, умінь і навичок яких неможливо встановити або прогнози яких переважно не справджуються. Важливо переконати громадян у тому, що джерелом аналітики мають бути передусім визнані експерти-науковці.

Водночас організація дієвої протидії деструктивним інформаційним впливам також вимагає формування поглядів та поведінки громадян, їх ставлення до війни за допомогою виражених стратегічних комунікацій. Саме по собі підвищення медіаграмотності населення може не забезпечити потрібних результатів, якщо топ політики, державні службовці, представники військово-політичного керівництва країни будуть одночасно поширювати цілком протилежну інформацію не лише оціночного характеру, а й щодо наявності чи відсутності окремих фактів. Потрібне формування довготривалих кампаній для просування інтересів держави, а не реалізація інформаційних кампаній у режимі «політичного лідера-пожежника», орієнтованих на досягнення певних результатів у короткотерміновій перспективі.

Висновки. Восени 2025 р. можна стверджувати, що ефективність зусиль держави у справі протидії ворожим деструктивним інформаційним впливам в умовах війни не може бути оцінена однозначно. Успішними можна назвати зусилля держави та громадянського суспільства у справі формування переконання, що сучасна російсько-українська війна має екзистенційний характер для України. Успіхом також можна вважати спростування міфу про російську армію як «другу армію світу», яка начебто бореться проти «нацизму» і «захищає» російське населення України.

Водночас централізувати поширення інформації за допомогою загальнонаціонального телемарафону фактично не вдалося. Поле його досяжності залишалося обмеженим і охоплювало переважно громадян літнього віку, які постійно живуть у сільській місцевості і дещо менше – у містах. Посилення цифрових платформ спричинило масовий перехід

споживачів медіа з ефірних форм телебачення на споживання контенту соціальних мереж, відеохостингів та месенджерів. Яскравим свідченням такої тенденції стало лідерство Telegram-каналів як джерела інформації для українських громадян, чому сприяла владна підтримка деяких таких каналів.

Ставка влади на поширення інформації через інфлюенсерів, які отримували доступ до інсайдерської інформації, спрацювала лише частково, оскільки їх коментарі та підбір контенту, у багатьох випадках, був яскравим свідченням провладної позиції. І якщо на початку повномасштабного вторгнення таку позицію сприймали як зрозумілу і прийнятну, то з часом ставлення до неї дещо змінилося через зростання недовіри до тих джерел інформації, які ототожнювали із офіційними. Це відбувалося через поширення популістських гасел та повідомлень, нездатність значної частини «експертів» реально оцінити події на фронті, масштаби і характер іноземної допомоги, а також небажання пов'язувати її надання із певними заздальгідь визначеними діями української влади, спрямованими на боротьбу із проявами корупції.

Співпраця низки блогерів з окремими державними органами дещо спростила процес обміну військовополоненими, сприяла спростуванню переконання, що «Росія своїх не залишає», а також твердження, що російські солдати передусім воюють за інтереси власної країни. Успішними виявилися проекти українських блогерів, які за сприяння певних державних органів отримали можливість показати справжнє обличчя та настрої російських військовополонених, переважна більшість яких віддала перевагу участі у війні як засобу покращення власного матеріального становища або зняття/погашення судимості. Важливим було й поширення інформації про мотиви та настрої українських колаборантів, які не зупинилися й перед коригуванням ворожих ударів по українських містах. Аналіз їх мотивації дозволив стверджувати, що у них корисливі мотиви були поєднані із ідеологічними переконаннями, закоріненими у радянському минулому.

Війна довела важливість медіаграмотності населення, яка постала вагомою запорукою протидії ворожим інформаційним спецопераціям і забезпеченням стійкості громадян. Водночас для повноцінного протистояння ворожим деструктивним впливам у інформаційному просторі одного лише підвищення медіаграмотності громадян замало: для цього необхідне цілеспрямоване, скоординоване використання інформаційних можливостей держави шляхом впливу на сприйняття, оцінки та поведінку цільової аудиторії із залученням публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю та здійснення інформаційних та психологічних операцій. При тому використання комунікаційних можливостей держави має бути здійснене із забезпеченням перевірки доцільності та дієвості втілення у життя тих чи інших заходів та оцінкою досягнутих завдяки їм результатів.

Список літератури

1. Свідерська О. Роль культурних кодів у конструюванні політичної дійсності в контексті інформаційно-когнітивної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 43. С. 306–313.
2. Свідерська О. Роль політичного мему в інформаційних війнах. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 36. С. 136–140.
3. Свідерська О. Цифрова пропаганда та ризики інформаційної безпеки у контексті російсько-української війни. *Політикус*. 2022. № 2. С. 60–65.
4. Малик І. Когнітивна війна: людська свідомість як поле бою. *Регіональні студії*. 2024. № 39. С. 45–50.
5. Черниш Р. Деструктивний інформаційний вплив як елемент інформаційної війни. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3-4. С. 205–214.
6. Ніколаєць Ю. Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 140–152.
7. Ніколаєць Ю. Розвиток сфери медіа. *Адаптивні зміни політичного поля України* / за ред. О. Рафальського, О. Майбороди. Київ: ІПіЕнД, 2023. С. 415–452.
8. Ніколаєць Ю. Сфера медіа. *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі*. Київ: ІПіЕнД, 2023. С. 490–557.
9. Ніколаєць Ю. Державна інформаційна політика України в умовах повномасштабного воєнного

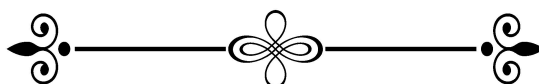
- вторгнення Російської Федерації: суспільно-мобілізаційний потенціал і ефективність. *Політичні дослідження*. 2024. № 1. С. 42–76.
10. Ніколаєць Ю. Використання соціальних мереж у сучасній російсько-українській війні. *Війна за Україну: ХХ–ХХІ ст.* Одеса: ВД «Гельветика», 2024. Вип. 2. С. 82–91.
 11. Ніколаєць Ю. Вплив масмедіа на рівень суспільної солідарності в умовах війни. *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни*. Київ: ІПіЕнД, 2024. С. 221–258.
 12. Ніколаєць Ю. Механізми формування демократичного інформаційного поля. *Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови*. Київ: ІПіЕнД, 2024. С. 329–360.
 13. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА*. 2022. URL: https://ria.ru/author_sergeytsev.
 14. Квасневская Д. «Тут будет российская земля или выжженная пустыня»: командир врага на ЗАЭС шокировал заявлением. 2022, 8 серпня. URL: https://24tv.ua/ru/rossijskij-komandir-zajavil-cto-meste-zajes-budet-russkaja-zemlja_n2119714_
 15. Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками медіа на час дії правового режиму воєнного стану. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України № 73. 2022 (Україна) URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785_
 16. Перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України, інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану. Додаток до наказу Головнокомандувача Збройних Сил України № 73. 2022. (Україна). URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785?an=343_
 17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Закон України № 2108-IX. 2022. (Україна). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text_
 18. Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії агресії Російської Федерації. Закон України № 2178-IX. 2022. (Україна). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#Text_
 19. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Указ Президента України № 152/2022. 2022. 19 Березень. (Україна). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>.
 20. Горбулин В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. Киев: Брайт Букс, 2019. 280 с.
 21. Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ. *Опора.ua*. 2022, 1 червня. URL: https://www.opora.ua/org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayntsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori_
 22. Про медіа. Закон України № 2849-IX. 2022. (Україна). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text_

References

1. Svidenska, O. (2022). The role of cultural codes in constructing political reality in the context of information-cognitive warfare. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofsko-politologichni studii [Visnyk of Lviv University. Series of Philosophical and Political Studies]*, 43, 306–313 [in Ukrainian].
2. Svidenska, O. (2022). The role of the political meme in information wars. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii [Actual Problems of Philosophy and Sociology]*, 36, 136–140 [in Ukrainian].
3. Svidenska, O. (2022). Digital propaganda and information security risks in the context of the Russian-Ukrainian war. *Politykus [Politykus]*, 2, 60–65 [in Ukrainian].
4. Malyk, I. (2024). Cognitive warfare: human consciousness as a battlefield. *Rehionalni studii [Regional Studies]*, 39, 45–50 [in Ukrainian].
5. Chernysh, R. (2023). Destructive information influence as an element of information warfare. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva [Bulletin of Criminal Proceedings]*, 3–4, 205–214 [in Ukrainian].
6. Nikolaets, Yu. (2023). The information-communication space of Ukraine during the Russian-Ukrainian war (2014–2023). *Siverianskyi litopys [Siveryanskyi Chronicle]*, 2, 140–152 [in Ukrainian].
7. Nikolaets, Yu. (2023). Development of the media sphere. *Adaptive changes in the political field of Ukraine*. Kyiv, 415–452 [in Ukrainian].
8. Nikolaets, Yu. (2023). The media sphere. *Dialectic of national-civic and ethnic in Ukrainian society*. Kyiv [in Ukrainian].

9. Nikolaets, Yu. (2024). Ukraine's state information policy under the conditions of the full-scale military invasion of the Russian Federation: societal mobilization potential and effectiveness. *Politychni doslidzhennia [Political Studies]*, 1, 42–76 [in Ukrainian].
10. Nikolaets, Yu. (2024). The use of social networks in the contemporary Russian-Ukrainian war. *War for Ukraine: 20th–21st centuries*. Odesa, 2, 82–91 [in Ukrainian].
11. Nikolaets, Yu. (2024). The influence of mass media on the level of societal solidarity in wartime conditions. *Societal-political solidarity in Ukraine in wartime conditions*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Nikolaets, Yu. (2024). Mechanisms of forming a democratic information field. *Adaptive changes in the functioning of Ukraine's political system under conditions of post-war reconstruction*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Sergeytsev, T. (2022). What Russia should do with Ukraine. *RIA*. Retrieved from: https://ria.ru/author_sergeytsev [in Russian].
14. Kvasnevskaia, D. (2022). «It will either be Russian land here or a scorched desert»: Enemy commander at Zaporizhzhia Nuclear Power Plant shocked with his statement. August, 8. Retrieved from: https://24tv.ua/ru/rossijskij-komandir-zajavil-chto-meste-zajes-budet-russkaja-zemlja_n2119714 [in Russian].
15. (2022). On the organization of interaction between the Armed Forces of Ukraine, other components of the defense forces and media representatives during the legal regime of martial law. Order of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine № 73. (Ukraine) Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785> [in Ukrainian].
16. (2022). List of information the disclosure of which may lead to the enemy's awareness of the actions of the Armed Forces of Ukraine and other defense components and negatively affect the performance of assigned tasks during the legal regime of martial law. Annex to Order of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine № 73. (Ukraine). Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785?an=343> [in Ukrainian].
17. (2022). On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for collaborationist activities. Law of Ukraine № 2108-IX. (Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> [in Ukrainian].
18. (2022). On amendments to Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine regarding improvement of liability for unauthorized dissemination of information about means of countering the aggression of the Russian Federation without authorization. Law of Ukraine № 2178-IX. (Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#Text> [in Ukrainian].
19. (2022). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 18, 2022 «On the implementation of a unified information policy under martial law». Decree of the President of Ukraine № 152/2022, March 19. (Ukraine). Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761> [in Ukrainian].
20. Horbulin, V. (2019). My path through the looking glass. Not just travel notes. Kyiv [in Russian].
21. (2022). Media consumption of Ukrainians under conditions of full-scale war. OPORA survey. *Oporaua*. June, 1. Retrieved from: https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayntsiv-v-umovakh-povnomashtabnoyi-viini-opituvannia-opori [in Ukrainian].
22. (2022). About media. Law of Ukraine № 2849-IX. (Ukraine). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-29-38

Руслан БЕДНАРЧУК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6220-1753>
e-mail: historyuabr@gmail.com

ОБРАЗ КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ КРАКІВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ

Мета дослідження полягає у вивченні еволюції зображення постаті галицько-волинського князя Романа Мстиславича та його оцінки у працях вчених, що належали до Краківської історичної школи. *Методологічне підґрунтя* роботи становлять загальнонаукові принципи об'єктивізму та історизму, а також опори на джерельному матеріалі. Особливий акцент зроблений на застосуванні спеціальнонаукових методів історіографічного дослідження як історіографічний аналіз та синтез, порівняльно-історичний, біографічний та інші методи. *Наукова новизна* статті полягає у тому, що у ній вперше у вітчизняних історіографічних студіях вивчається специфіка зображення постаті Романа Мстиславича у працях різних поколінь вчених із середовища Краківської історичної школи. *У підсумку* відзначено, що польські історики, які працювали в другій половині XIX – першій третині XX ст. й представляли Краківську історичну школу, виявляли значний інтерес до постаті першого галицько-волинського князя Романа Мстиславича й докладно вивчали його роль в історії середньовічних Польщі та Русі. Діяльність руського князя та його відносини із князями з династії П'ястів була відображена у працях як старшого покоління представників Краківської історичної школи таких як Ю. Шуйський та Ф. Левицький, так і у дослідженнях С. Смольки й М. Бобжинського. У працях зазначених істориків, що виходили у світ в період із 1860-х до 1920-х рр. відбулась значна еволюція образу Романа Мстиславича та історичних подій пов'язаних із його діяльністю. Так, у таких найбільш ранніх працях краківських вчених, як у дослідженнях Ю. Шуйського, особа галицько-волинського князя зображувалась зразковим східним деспотом та кровожерливим варваром, «ворогом християнства» та усього європейського. Такі ідеї були подиктовані безкритичним відтворенням свідчень польських середньовічних творів, що вирізнялися своїми антируськими позиціями, й ще значним впливом романтичної історіографії на погляди істориків у 1860-х рр. Поступово образ князя Романа був переосмислений й у працях істориків втрачав найбільш одіозних характеристик. Остаточно в дослідженнях молодшого покоління представників Краківської історичної школи, що слідували традиціям позитивізму та «історичного песимізму», з'явилися зважені оцінки Романа Мстиславича.

Ключові слова: Галицько-волинське князівство, Роман Мстиславич, польська історична наука, Краківська історична школа, Юзеф Шуйський, Анатоль Левицький, Станіслав Смолька, Міхал Бобжинський, Казимира II Справедливий, Лешек Білий.

Ruslan BEDNARCHUK

*Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines
Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6220-1753>
e-mail: historyuabr@gmail.com*

THE IMAGE OF PRINCE ROMAN MSTYSLAVICH IN THE WORKS OF REPRESENTATIVES OF THE CRACOW HISTORICAL SCHOOL

The purpose of the study is to study the evolution of the image of the figure of the Galician-Volyn prince Roman Mstyslavych and his assessment in the works of scholars belonging to the Cracow historical school. The methodological basis of the work is the general scientific principles of objectivism and historicism, as well as reliance on source material. Special emphasis is placed on the application of special scientific methods of historiographic research such as historiographic analysis and synthesis, comparative historical, biographical and other methods. The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time in domestic historiographic studies, the specifics of the image of the figure of Roman Mstyslavych in the works of different generations of scholars from the Cracow historical school are studied. As a result, it was noted that Polish historians who worked in the second half of the 19th - the first third of the 20th century. and represented the Krakow historical school, showed considerable interest in the figure of the first Galician-Volyn prince Roman Mstyslavych and studied his role in the history of medieval Poland and Rus in detail. The activities of the Rus prince and his relations with the princes of the Piast dynasty were reflected in the works of both the older generation of representatives of the Krakow historical school such as J. Shuisky and F. Lewycki, and in the studies of S. Smolka and M. Bobrzynski. In the works of the mentioned historians, published in the period from the 1860s to the 1920s, there was a significant evolution of the image of Roman Mstyslavych and historical events related to his activities. Thus, in such early works of Krakow scholars as in the studies of J. Szujsky, the figure of the Galician-Volynian prince was depicted as an exemplary oriental despot and a bloodthirsty barbarian, an “enemy of Christianity” and everything European. Such ideas were dictated by the uncritical reproduction of the testimonies of Polish medieval works, which were distinguished by their anti-Rus positions, and also by the significant influence of romantic historiography on the views of historians in the 1860s. Gradually, the image of Prince Roman was reinterpreted and in the works of historians it lost its most odious characteristics. Finally, in the studies of the younger generation of representatives of the Krakow historical school, who followed the traditions of positivism and “historical pessimism”, balanced assessments of Roman Mstyslavych appeared.

Keywords: *Principality of Galicia-Volhynia, Roman Mstyslavych, Polish historical science, Krakow historical school, Józef Szujsky, Anatol Lewicki, Stanisław Smolka, Michał Bobrzyński, Casimir II the Just, Leszek the White.*

Постановка проблеми. Політичний розпад Київської Русі у другій половині XI ст. знаменував завершення існування цієї централізованої ранньосередньовічної держави, що була однією із наймогутніших у Європі свого часу. Втім процеси етнічної, політичної, соціальної, економічної та культурної трансформації за понад століття удільної роздробленості породили умови для об'єднання руських земель довкола нових центрів. Такими ключовими регіонами, що продовжив традиції Київської держави, стали Волинь та Галичина, які об'єднав під своєю владою князь Роман Мстиславич. Нова руська держава, що на наступні майже півтора століття стала домінуючою політичною силою на українських землях, підтримувала жваві контакти із Західною Європою. Чи не найбільш активно розвивалися контакти Галицько-Волинської держави із її безпосередніми західними сусідами – польськими князівствами, де правили представники династії П'ястів. Історія Галицько-Волинського князівства як важливого гравця у зовнішньополітичному житті середньовічної Польщі завжди привертала увагу польських дослідників. Однією із ключових персоналій в історії Галичини та Волині, що посідає своє місце й у історії Польщі, був князь Роман Мстиславич, діяльність якого знайшла своє відображення у працях багатьох польських науковців. Знаковими ж для польської історичної науки другої половини XIX та початку XX ст. були вчені, котрі представляли Краківську історичну школу, що зробила значний вклад у розвиток історіософських та методологічних підвалин історичних студій у Польщі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У сучасних історіографічних студіях дедалі більше уваги привертає відображення різноманітних проблем історичної українки у працях польських науковців, що провадили свої дослідження у різні періоди розвитку польської історичної науки. Також українські дослідники вивчають й саму еволюцію польської історичної науки, а зокрема специфіку Краківської історичної школи та відображення у працях її представників окремих проблем з історії України. Такими цікавими є праці Євгена Сінкевича [1] та Валентина Ребенка [2]. У їх працях висвітлено особливості наукової методології краківських вчених та специфіку їх поглядів на історію українського козацтва. Розглядав візії польських вчених міжвоєнного періоду, серед яких був й один із співторців Краківської історичної школи М. Бобжинський, на історію Київської Русі Тарас Гриневич [3]. Дискусій польських та українських істориків довкола ряду проблем давньоруської історії Київської Русі також торкався Віталій Тельвак у низці монографічних і статейних досліджень наукового дискурсу, що розвивався на початку ХХ ст. довкола «Історії України-Руси» М. Грушевського [4–15]. Втім відзначимо, що до сьогодні немає спеціального комплексного дослідження образу такої важливої історичної постаті, як князь Роман Мстиславич, у працях провідних представників Краківської історичної школи в усі періоди її існування. Це у свою чергу зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета дослідження полягає у вивченні еволюції зображення постаті галицько-волинського князя Романа Мстиславича та його оцінок у працях вчених, що належали до Краківської історичної школи.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільш значимих наукових шкіл у польській історичній науці в особливо плідний період її розвитку у другій половині ХІХ та першій третині ХХ ст. була Краківська історична школа. Її поява пов'язана із драматичними подіями в історії польського народу, коли після поразки національно-визвольного повстання 1863 р. настало певне розчарування у можливості успіху збройної боротьби за незалежність Польщі й було започатковано переосмислення ідеологій та політики польського національного руху. Одним із виразників цих тенденцій було й формування постулатів Краківської історичної школи, які закладали необхідність переосмислення історичного досвіду польського народу. Історики, до грона яких належали Юзеф Шуйський, Валеріан Калінка, Анатоль Левицький, Станіслав Смолька та Міхал Бобжинський, сформували теорію т. зв. «історичного песимізму», що закладав необхідність пошуку причин історичних злигоднів Польщі та зрештою втрати нею незалежності у помилках та вадах самого польського народу, а зокрема у недоліках соціально-політичного устрою І Речі Посполитої. На праці старшого покоління істориків з Краківської історичної школи, а особливо ті, що вийшли у світ ще в 1860-х рр., значний вплив чинили ще ідеї давнішої історіографії випрацьовані у працях Адама Нарушевича та Йоахіма Лелевеля. Втім уже молодше покоління представників краківського наукового середовища у дусі позитивізму намагались вивчити глибинні механізми історичного розвитку, простежити загальні тенденції соціального та економічного розвитку й критично переглянули багато усталених у польській історіографії підходів до висвітлення минулого.

У працях провідних представників Краківської історичної школи знайшли своє відображення й багато проблем з історії України, які вони здебільшого висвітлювали у контексті своїх досліджень минулого польського народу. Одні із таких найбільш яскравих оцінок історичної українки із зроблених польськими науковцями стосувалися різноманітних постатей із якими поляків поєднували сторінки спільної історії обох народів. Серед таких важливих персоналій, чия діяльність привертала увагу дослідників був руський князь, перший правитель об'єднаного Галицько-Волинського князівства, Роман Мстиславич.

Суперечливий образ Романа Мстиславича подавав у своїх працях співзасновник Краківської історичної школи Юзеф Шуйський (1835–1883). У своїх оцінках руського князя вчений високо оцінював політичні таланти руського князя та його послідовні рішучі дії по втіленню у життя своїх масштабних державотворчих задумів. У таких своїх висновках дослідник спирався на свідчення руського літописця автора «Галицько-волинського літопису» й цитував його, називаючи князя «справжнім мудрецем, хоробрим як лев, хитрим як лис, швидким як орел й енергійним як його дід Володимир Мономах» [16, s. 129].

Історик вважав, що усі думки Романа були зосереджені на реалізації проекту, що переверщував амбіції інших тогочасних руських володарів й полягав у об'єднанні усіх удільних князівств у єдину велику руську державу під його владою.

Втім, попри такі високі оцінки Романа Мстиславича, як рішучого будівничого держави, Ю. Шуйський, дотримувався й традиційної для польського історіописання лінії, закладеної середньовічними польськими літописцями, а особливо автором «Великопольської хроніки», що виразно конструювала образ галицько-волинського володаря як історичного «антигероя» й не шкодувала різноманітних темних фарб та епітетів при зображенні його постаті. Так краківський історик чітко називав Романа «тираном» якого боялося та не сприймало усе руське населення [16, s. 129]. Поруч із цим дослідник стверджував, що після смерті останнього галицького князя із династії Ростиславичів Володимира Ярославича галичани самі вийшли назустріч польських військ, що вирушили тоді з метою встановлення Романа на галицькому престолі, й пропонували малолітньому краківському князеві Лешку Білому самому посісти панування над їх князівством. Мету такого кроку він пояснював великим страхом галичан перед можливістю стати підданими Романа. Це він пояснював нібито вкрай жорсткою політикою князя, який не перебирав у методах на шляху до досягнення своїх цілей. Історик наголошував, що Роман навпаки надавав перевагу різноманітним жорстоким вчинкам для встановлення та закріплення свого панування й вказував, що він дотримувався свого улюбленого принципу закладеного у приказці, що «не вбивши бджіл, не добудеш меду». Поруч із такими політично мотивованими вчинками, у баченні науковця Роман був й просто кровожерливою особою, що любилася у різноманітних жорстокостях, видумував для своїх жертв різноманітні страти й особисто вбивав різних людей й гвалтував жінок [16, s. 130]. Спираючись саме на свідчення пізніших польських хронік, що «його жорстокості широко розказують», це Ю. Шуйський подавав як беззаперечний факт. Краківський вчений, для якого прикладом зразком деспотичного панування були московські великі князі та царі XV–XVI ст., жорстокості яких ставали синонімами їх влади, застосував дане порівняння й до Романа Мстиславича. Ю. Шуйський називав, як через його дії у напрямку об'єднання руських земель в єдину монархію, так і особливо через його буцімто вкрай жорсткі методи правління, прирівнював до царів. Так він вказував, що встановивши свою владу у Галицькому князівстві Роман «мордував галичан як справжній цар» [16, s. 129]. В іншому місці дослідник прямо називав Романа «руським царем чистої крові». Таке твердження було частиною проекції істориком візії на Романа Мстиславича як зразкового «східного деспота» та ворога усієї Західної цивілізації. У даному випадку дослідник проілюстрував свою тезу описом події, про яку розповідав московський автор історичних творів Василій Татіщев, який сам видумав багато описаних у його «Історії Російській» «подій» (втім відзначимо, що в 1860-х рр. багато тверджень Татіщева ще не пройшли наукової верифікації й сприймалися як достовірні факти почерпнуті із втрачених джерел). Так, Ю. Шуйський, для демонстрації нібито антизахідної позиції князя, згадував розповідь про посольство до нього від папи Інокентія III із короною та мечем і його буцімто відмову їх прийняти. Також дослідник вважав, що Роман любляв проявляти жорстокість саме у стосунку до католиків й стверджував, що той «стрілами прошивав латинських священників» й «грабував костьоли» [16, s. 130].

Відзначимо, що Ю. Шуйський постійно відзначав допомогу із боку великих краківських князів, спочатку Казимира II Справедливого, а потім його сина Лешка Білого, яку вони надавали Роману Мстиславичу, однак при цьому не пояснював природи таких тісних відносин – близьких кровних зв'язків між Казимиром II та Романом, як дядьком та племінником. Історик натомість лише відзначив, що у другій половині XII ст. польські князі вступили у тісні зв'язки із руськими правителями, адже «шукали їх приязні через загрозу із боку Німеччини» [16, s. 117] й з цією метою укладали династичні шлюби серед яких він називав й одруження Казимира із руською княжною. Пізніше дослідник визначав дружину Казимира II та матір Лешка Білого як «Гелену руську» [16, s. 127], а у пізнішій своїй праці визначав, як дочку «белзького князя Олександра» [17, s. 41], хоча насправді вона була дочкою чеського князя Конрада II. Поруч із цим вчений вказував, що зосередження краківського князя на руській політиці викликало значне незадоволення

польських політичних еліт та суспільства, адже не відповідало їх інтересам й сприяло зміцненню князівської влади. У контексті таких зауважень Ю. Шуйського відзначимо, що він виступав із певною долею скепсису щодо доцільності зосередження польської політики на східному векторі зовнішньополітичного життя у різні періоди історії й вважав, що історичні інтереси Польщі полягали у її концентрації на розвитку у західноєвропейському напрямку, а більша інтеграція у життя Західної Європи врятувала б її від багатьох майбутніх проблем.

Основні територіальні здобутки Романа Мстиславича Ю. Шуйський пояснював допомогою йому із боку Казимира II. Так він вказував, що йому володимирський князь завдячував отримання Берестя (після смерті брата Святослава Мстиславича, ім'я якого польський дослідник не знав й називав «безіменним»), і якого спочатку підтримував Казимир II та Галича в 1188 р., здобутого краківським воєводою Миколаєм у Володимира Ярославича. У пізнішій своїй праці «Історія Польщі змістовно розказана» Ю. Шуйський такі події прямо обумовлював отриманою Казимиром взамін за це «зверхністю над Романом» [17, s. 41]. Натомість при описі допомоги Романа Мстиславича малолітнім синам Казимира II у боротьбі за краківський престол у битві під Мозгавою історик робив акцент лише на корисливих мотивах Романа, що хотів за це отримати польську допомогу у війнах на Русі й на невдачах князя, що був там поранений й втік із поля битви. Особливий акцент вчений робив на допомозі поляків у здобутті галицького трону в 1199 р., яку він теж пов'язував із складеними Романом обітницями стати васалом уже свого малолітнього двоюрідного брата Лешка Білого. Уже після цього, згідно із змалюванням вченого, князь розпочав самостійну експансивну політику й заволодів Києвом, вигнавши звідти Рюрика Ростиславича й уклав на своїх умовах мирний договір із іншим ключовим політичним гравцем в регіону Наддніпрянщини – володимиро-суздальським князем Всеволодом. Також історик звертав увагу на укладення Романом союзу із Візантійською імперією та спільну із нею боротьбу проти половців. Однак «фактично ставши паном цілої Русі», згідно з оцінками польського історика, амбітний руський князь відмовився виконати обіцянку стати ленником Лешка й навіть розпочав проти нього агресивні дії. У даному випадку Ю. Шуйський допустився порушення хронології й вказував, що цей конфлікт розпочався відразу після 1202 р. й пояснював його бажанням Романа скористатися з важкого становища Лешка, що цілий час воював із своїм дядьком Мешком III Старим [16, s. 129]. Відзначимо, що Мешко III помер уже на початку 1202 р., а ще від 1199 р. він правив у першопрестольному Кракові уклавши із регенткою при малолітньому Лешку королевою Геленою мирний договір, за яким той перейшов у Сандомирський уділ. Також вчений вказував, що Роман Мстиславич тричі нападав на володіння Лешака Білого й погоджувався на мирні пропозиції польського князя лише за умови передачі йому Любліна «та іншого якогось міста» [16, s. 129]. Поруч із цим, щоб показати Романа як справжнього ворога християнської віри (а поруч із акцентами на його буцімто винятковій кровожерливості й жорстокостях, ледь не своєрідним «антихристом») науковець стверджував, що нібито князю за конфлікт із Польщею «його власний владика погрожував карою небес» [16, s. 130].

Конфлікт між Романом Мстиславичем та Лешком Білим Ю. Шуйський зобразив як масштабну війну між Західною Європою та Сходом, католицтвом та східним варварством, загальнолюдських цінностей із кривавою жорстокістю, які, у баченні історика, представляв галицько-волинський князь. Вчений прямо наголошував, що битва під Завихостом була «одним із фактів цієї великої війни, котру Польща вела із Сходом задля добра християнства» [16, s. 130]. Її він також змальовував як масштабне збройне зіткнення, «останній проблиск слави Польщі», на яке зібралося «посполите рушення» польських князів та воєвод проти яких виступив із ще більшими силами Роман. Також він підкреслював й масштаб поразки армії Романа, де не лише загинув князь, але й «русини лише під Володимиром змогли зупинитися». У цьому контексті Ю. Шуйський впровадив у свій наратив й сюжет із містичними елементами розказавши про сон, який нібито князь побачив у ніч напередодні бою, у якому жменька щиглів розігнала безліч горобців, котрий «попи тлумачили йому як поганий знак для однієї із воюючих сторін» [16, s. 130]. Відзначимо, що подібні звернення польських істориків до різних містичних елементів у описах подій, які б стосувалися представників українського народу, були доволі характерними для польської історіографії

XIX та перших десятиліть XX ст. Особливо часто такі елементи вводились у образи історії українського козацтва. Такі прийоми мали показати українців, а зокрема їх лідерів, у образі варварських володарів порівняльних із невірними біблійними царями, зокрема «Навуходоносором», яким Бог посилає різноманітні знаки їх близької поразки через їх гріхи та гординю.

Менш одіозним був образ Романа Мстиславича в працях Анатолія Левицького (1841–1899), однак все ж на зображення ним постаті галицько-волинського князя значний вплив чинили польські хроніки із властивими їм антируськими стереотипами. Ранній період правління руського князя, до 1199 р., історик описував слідуючи традиціям польських літописців, які навіть наймогутніших правителів Київської Русі зображали, як польських васалів, над якими нібито їх сюзерени із Гнезна чи Кракова постійно демонструють свою вищість й навіть принижують їх. Краківський вчений уникав у своєму наративі таких образів, однак зобразив Романа та інших волинських та галицьких князів як підконтрольних Казимиру II Справедливому, яких той по своєму бажанню встановлює на престоли. Так, він згадав про передачу Роману Берестейського князівства при збереженні верховної влади над ним краківського князя та «осадження» володимирського князя у Галичі в 1188 р. [16, s. 63]. Описуючи уже період правління у Кракові Лешка Білого А. Левицький згадував про допомогу Романа своїм двоюрідним братам у битві під Мозгавою не висвітливши при цьому жодних деталей цих подій. Натомість, розповідаючи про допомогу Лешка Роману у здобутті галицького престолу в 1199 р., як про «можливість віддячитися Роману» за допомогу під Мозгавою, вчений вказав, що руський князь пообіцяв за це визнати «польську зверхність» [18, s. 66]. Дослідник при цьому наголошував, що «маючи уже досвід жорстокості Романа, галичани тремтіли й благали Лешка, щоб їх взяв під своє панування» [18, s. 66]. Краківського князя історик показав як вірного обіцянкам даним Роману, якому він віддав Галич й «залишивши собі лише зверхність», натомість галицько-волинський правитель у його зображенні був невдячним й не склав обіцяних присяг васальної вірності. Як єдині, зроблені начебто лише для видимості продовження підтримки Романом Лешка у боротьбі проти польського князя Владислава Лякононого, дослідник називав спустошливі його напади на польські землі. В оцінках А. Левицького Роман за ці шкідливі для Польщі дії почав ще й вимагати від Лешка винагороду у вигляді Любліна.

Зовнішню політику Романа Мстиславича на інших напрямках А. Левицький також зобразив як подиктовану гординою постійну агресію. Вчений наголошував на загарбанні Романом Києва у свого тестя Рюрика, якого він двічі скидав із престолу й зрештою запроторив до монастиря. Історик бачив у галицько-волинському князеві, як і в Юрію Боголюбському, руйнівника Києва, що знову спалив його та приєднав до своїх володінь. Дослідник також вважав, що Роман переміг чернігівських князів із династії Ольговичів та самого володимиро-суздальського князя. Поруч із цим він стверджував, що Роман «вирушив на допомогу візантійському імператору проти волохів й половців й звільнив Царгород» [18, s. 67]. Такі всі перемоги, як наголошував А. Левицький, призвели до того, що Романа почали називати «самодержцем всієї Русі» й він, сповнившись гордині, відмовився прийняти від папи Інокентія III корону разом із католицькою вірою. В загальних оцінках вченого Роман Мстиславич поставав особою, що новоутворене Галицько-волинське князівство підніс до небувалого до того рівня могутності. Що ж до внутрішньої політики князя, то її історик шаблонно характеризував, як сповнену жорстокостей та кровопролиття, яка мала результатом винищення галицького боярства, що або було вбито, або змушене до втечі із батьківщини.

Битву під Завихостом А. Левицький показував як відповідь синів Казимира II Лешка Білого та Конрада на експансію Романа Мстиславича. Прославляючи польських князів історик зобразив її як протистояння невеличкого польського війська молодих князів проти могутньої армії досвідченого воїна, що переміг усіх інших свої суперників. Оцінюючи результати битви вчений наголошував, що вона «скинула Володимирсько-Галицьке князівство із становища, яке воно зайняло під пануванням Романа» [18, s. 68]. У історії ж Польщі він бачив її останньою на довгі роки вперед перемогою польської зброї у боротьбі проти іноземних суперників.

Переосмислення образу першого галицько-волинського правителя відбулося у працях молодшого покоління краківських істориків. Їх дослідження відзначалися більшим впливом ідей позитивізму, самі ж науковці виступали послідовними прихильниками «історичного песимізму» із його критичним поглядом на історичний досвід поляків.

Так, у зображенні Станіслава Смольки (1854–1924) Роман Мстиславич поставав у дещо більш позитивному образі ніж у давніших працях його колеги із грона краківських істориків Юзефа Шуйського. Вчений постійно підкреслював хоробрість руського правителя й прямо вживав його ім'я у поєднанні із такою характеристикою – «хоробрий Роман Володимирський» [19, s. 375]. Інші акценти стосувалися його неабиякою політичної активності та енергії у всіх вчинках, що у представленні дослідника часто у підсумку складалося на означення Романа як володаря із особливо великими амбіціями та масштабними задумами створення великої держави. Однак у даному контексті історик робив застереження й про небезпеки для Польщі, які крилися у такому характері князя. Він відмічав, що Казимир II Справедливий «напевно помітив у своєму сестрінцю потужний зародок непогамовних амбіцій, тому й не поспішав повернути Романа на галицький трон, коли його вже раз із нього усунули, однак підтримував Володимира, вбачаючи у ньому більш певну запоруку безпеки для польських кордонів й зміцнення польського впливу на Червоній Русі» [19, s. 376].

С. Смолька хоч і зобразив Романа Мстиславича як грізного володаря й особу що не цуралася кровопролиття й найжорстокіших способів приборкання непокірних, все ж не змальовував його як типового «деспота» й чи психопатичну кровожерливу персону, що вдавалася до насилля через саму любов до крові. На відміну від Ю. Шуйського, В. Смолька пояснював небажання галицьких бояр прийняти Романа собі за володаря не їх страхом переди ним як прославленим «тираном», а через їх власні політичні амбіції зберегти своє панування у Галичині, послабити князівську владу й самостійно запросити на престол когось із руських князів, якому вони б могли диктувати власні умови [19, s. 376]. Вчений вказував, що саме супротив галицьких бояр викликав репресії із боку Романа, які він характеризував як його «помсту». Втім С. Смолька також, враховуючи свідчення польських хроні, не оминув згадати як Роман «вигадливою жорстокістю знущався над ними [боярами. – Р. Б.]» й «зміцнив свою владу після значного пролиття боярської крові» [19, s. 377]. Однак все ж його згадки про жорстокості князя обмежились лише змалюванням їх застосування щодо політичних опонентів, а не звичайних людей із акцентами на особистих актах насилля навіть щодо жінок. Слід відзначити, що про різноманітні репресії із боку Романа історик згадував лише до періоду починаючи із 1199 р., коли, як вважав С. Смолька, князь приступив до реалізації своїх амбітних починань й «показав ким є насправді й до чого прямує» [19, s. 377].

У зображенні С. Смольки постає картина масштабної реалізації Романом Мстиславичем його планів, що у краківського історика таким чином показаний як винятковий серед руських володарів. Особливо він відзначив швидкість дій руського правителя, що за лічених пару років став, згідно із його означенням, володарем усієї південної Русі. Вчений перелічував здобутки князя й зараховував до них «захоплення старої київської столиці, підкорення ятвягів, підпорядкував собі частину Литви». Поруч з цим науковець відзначив укладення союзного договору між Романом та Всеволодом Суздальським за яким вони фактично розділили Київську Русь, що також закріпило статус Романа у регіоні. Так, історик прирівнював становище обох наймогутніших тоді володарів Русі й відзначив, що «за кілька років він став тим на півдні руських земель, ким був суздалець на півночі» [19, s. 377].

Відзначимо, що у зображенні С. Смольки Романа Мстиславича показано як рівноправного союзника синів Казимира II Великого, якому вони своєю допомогою у 1199 р. відплатили рівноцінно за його вкрай важливу військову підтримку та понесені рани у битві під Мозгавою. Звернемо увагу, що й участь Романа у битві під Мозгавою історик показав як героїчну із боку руського князя, що хоробро бився, але зазнав поранення й «лише залізна необхідність змусила його залишити поле бою» [19, s. 375]. Вчений признавав, що це розуміли й краківські політики й визнавали, що «без руської допомоги

у стор раз гірша б закінчилася для них битва й хто знає, чи Мешко не сів би на троні монаршої столиці» [19, s. 375–376]. Таким чином, у репрезентованій С. Смолькою картині, Роман Мстиславич не показаний як боязливий воїн чи ненадійний союзник, якому треба було невідповідно платити за його підтримку, що зустрічалося у возіях ряду інших польських дослідників. У його зображенні Роман чітко пов'язаний із польськими володарями лише «родинними вузами й політичними користями» [19, s. 370]. Історик ніде не називав Романа васалом (*hołdownikiem*) Лешка Білого й лише вказував, що регентська рада при малолітньому краківському правителю бажала мати у ньому надійного союзника, «затиснути вузи приязні» й через нього чинити певні впливи на Русі. Щонайбільше, у змалюванні С. Смольки, краківські пани могли мріяти тільки про певну підлеглисть Романа політичному курсу Кракова, фактично прямування його у фарватері політики польських правителів. Втім усі ці мрії, як наголосив історик, розбилися об реалії зростання сили та ваги Романа до небувалих масштабів й у самого руського князя «будь-які обов'язки вдячності швидко вивітрилися йому із пам'яті» [19, s. 377]. Дослідник підкреслював, що тепер саме польські землі стали полем для розгортання експансивних намірів Романа й у них він «бачив привабливу для себе здобич». С. Смолька вважав, що галицько-волинський володар почав турбувати кордони Малопольського князівства, втім не вказував якихось деталей цих подій й лише відзначив, що Роман розпочав готуватися до великого походу, що мав на меті не простий напад, а повноцінне приєднання деяких польських уділів до його держави.

Битву під Завихостом С. Смолька оцінював як доволі вагому для внутрішньополітичного життя. Вчений вказував, що саме перемога над Романом Мстиславичем значно підняла авторитет Лешка Білого серед польських політичних еліт, що прямо причинилося до його нового встановлення на великокнязівському престолі у Кракові в 1206 р. [20, s. 27]. Саму ж битву історик характеризував як криваве зіткнення, де польській армії вдалося відбити наступ Романа, що зібрав у своїх руках усю потугу Південної Русі.

Значно більш виважений образ Романа Мстиславича подав у своїх дослідженнях представник молодшого покоління вчених із Краківської історичної школи Міхал Бобжинський (1849–1935). Хоча згадки про діяльність галицько-волинського правителя були у працях краківського історика фрагментарними, однак вони вирізнялися відсутністю суб'єктивізму та антируських шаблонів. Князя Романа вчений показував виключно як рівноправного союзника польських правителів й не намагався зобразити його васалом поляків, зрадливим, невдячним за допомогу, ленником. Він наголошував, що допомога польських князів руським й навпаки була рівноцінною й вкрай вигідною обом сторонам [21, s. 117]. Як дуже важливу для Лешка Білого дослідник називав допомогу йому Романа у битві під Мозгавою. Втім відзначимо, що перемогу синів Казимира II Справедливого над Мешком III Старим історик бачив доволі негативною для історичної долі Польщі. У великопольському правителю М. Бобжинський бачив талановиту особу, що могла об'єднати Польщу й спрямувати її на західноєвропейський вектор розвитку. Противагою йому він вбачав малопольських князів, що відвернулися від західного напрямку розвитку й заглибились у життя на сході. Вчений був послідовним прихильником ідей «західної історіографічної орієнтації» й бачив історичну необхідність інтеграції польського народу у коло західноєвропейської цивілізації й вважав шкідливим для нього зосередження на східному векторі розвитку.

Польські впливи на теренах Галичини та Волині М. Бобжинський пояснював не васальною залежністю Романа Мстиславича чи інших руських князів від краківських володарів, а об'єктивними історичними закономірностями розвитку регіону. Вчений вказував, що роздробленість Київської Русі та її дезінтеграція призвели до формування на полюсах її політичного простору окремих центрів – у Суздалі та на Волині. Південно-західний центр Русі закономірно зближувався із сусідніми із ним краями, зокрема із Польщею. Через активні торгівельні зв'язки із сусідом на землі Галичини та Волині почали проникати й різноманітні культурні та суспільно-політичні впливи. Зокрема науковець виділяв спроби руських бояр наслідувати феодальні традиції Західної Європи й ділити владу із правителями, як це робили польські пани. Іншим важливим фактором впливу

одних народів на інші історик бачив династичні шлюби, коли польські чи руські князівни приносили на двори своїх чоловіків традиції своїх батьківщин [21, s. 117]. Відзначимо, що М. Бобжинський дотримувався в науковій роботі позитивістських ідей й тому робив наголос на масштабних історичних процесах та їх закономірностях, й як особливо значимі в історії народів бачив їх еволюцію у соціальній та економічній сфері. Приклади такого процесу історик вбачав у відносинах Казимира II Справедливого та Лешка Білого із Романом та іншими руськими князями. Втім, він також відзначив, що наскільки польська чи руська підтримка допомагали їх сусідам у обороні проти їх суперників у Польщі чи на Русі, настільки ці ж сусіди й заважали правителям об'єднати сусідні князівства, бо «проти Мешка завжди воювали русини, а проти Романа – неодноразово поляки» [21, s. 117].

Висновки. Таким чином, можемо простежити еволюцію образу Романа Мстиславича та історичних подій пов'язаних із його діяльністю у працях вчених, що представляли Краківську історичну школу. Визначимо, що у найбільш ранніх працях краківських вчених, як у дослідженнях Ю. Шуйського, особа галицько-волинського князя зображувалась зразковим східним деспотом та кровожерливим варваром, «ворогом християнства» та усього європейського. Такі ідеї були подиктовані некритичним відтворенням свідчень польських середньовічних творів, що вирізнялися своїми антируськими позиціями, й ще значним впливом романтичної історіографії на погляди істориків у 1860-х рр. Поступово образ князя Романа був переосмислений й у працях істориків втрачав найбільш одіозних характеристик. Остаточо в дослідженнях молодшого покоління представників Краківської історичної школи, що слідували традиціям позитивізму та «історичного песимізму», з'явилися зважені оцінки Романа Мстиславича.

Список літератури

1. Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 194–201.
2. Ребенок В. Українська козащина початку XVII ст. у висвітленні «песимістичної» краківської школи. *Гілея*. 2018. Спецвипуск. С. 73–77.
3. Гриневич Т. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 278–297.
4. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 17. С. 16–38.
5. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
6. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка*. 2000. Вип. 3. С. 252–256.
7. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX-початок XX століття). Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
8. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
9. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
10. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
11. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
12. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
13. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. Р. 46–53.
14. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Т. XXIV/2. Р. 89–104.
15. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Т. 25. № 1. Р. 71–90.

16. Szujski J. Dzieje Polski. T. I. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1862. 296 s.
17. Szujski J. Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1889. 440 s.
18. Lewicki A. Zarys Historji Polski i Krajów Ruskich z nią połączonych. Kraków: Główny skład w księgarni G. Gebethnera i Spółki, 1884. 324 s.
19. Smolka S. Mieszko Stary i jego wiek. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1881. 544 s.
20. Smolka S., Sokołowski A. Poczet królów polskich. Zbiór portretów historycznych. Wiedeń: Nakład Maurycego Perlesa, 1893. 102 s.
21. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T. I. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. 302 s.

References

1. Sinkevich, E. (2008). The place of the Krakow historical school in the Polish historiography of the second half of the 19th–20th centuries. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 194–201 [in Ukrainian].
2. Rebenok, V. (2018). Ukrainian Cossacks of the early 17th century in the coverage of the “pessimistic” Krakow school. *Hileia, Special issue*, 73–77 [in Ukrainian].
3. Hrynevych, T. (2010). Kyivan Rus in the discussions of Polish historians of the interwar period. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini [Historiographic research in Ukraine]*, 20, 278–297 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2007). The first volume of Mykhailo Hrushevsky’s “History of Ukraine-Rus” in the assessments of contemporaries. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini [Historiographic research in Ukraine]*, 17, 16–38 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century). Drohobych [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2000). The first volume of M. Hrushevsky’s “History of Ukraine-Rus” (on the problem of the evolution of historical-theoretical views). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Scientific notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko Lviv National University]*, 3, 252–256 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, S. 67–82 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, S. 29–35 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi’s historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
12. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
13. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Franciszek Ravita-Gavronsky). *Skhidnotevropeyskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53.
14. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV/2, 89–104.
15. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90.
16. Szujski, J. (1862). History of Poland. Vol. I. Lwiv [in Polish].
17. Szujski, J. (1889). Twelve books of Polish History, concisely told. Warszawa [in Polish].
18. Lewicki, A. (1884). Outline of the History of Poland and the Russian Countries connected with it. Krakow [in Polish].
19. Smolka, S. (1881). Mieszko the Old and his age. Warszawa [in Polish].
20. Smolka, S., Sokolowski, A. (1893). Gallery of Polish Kings. Collection of Historical Portraits. Vienna [in Polish].
21. Bobrzyński, M. (1927). The history of Poland in outline. T. I. Warszawa [in Polish].

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-39-49

Тарас ГРИНЕВИЧ

кандидат історичних наук, незалежний дослідник, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6018-6140>
e-mail: taras.gr.mail@gmail.com

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net

Василь ПЕДИЧ

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, м. Івано-Франківськ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>
e-mail: pedychwasy@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ БИТВИ ПІД ОХМАТОВИМ 1655 р. У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Анотація. Метою даної статті є вивчення особливостей зображення битви між польсько-татарським й козацько-московськими військами під Охматовим у 1655 р. у працях польських істориків другої половини XIX – початку XXI ст., визначення еволюції її історіографічного образу. **Методологічне підґрунтя** статті становить порівняльно-історичний аналіз історіографічних фактів, ґрунтуючись на принципах історизму та об'єктивності. У роботі використовувались загальнонаукові методи, як аналізу та синтезу, порівняння, систематизації, класифікації й порівняння, а також спеціально-історична методологія досліджень, зокрема історико-генетичного методу та критики історичних джерел. **Наукова новизна** статті полягає у відображенні першого у вітчизняних історіографічних студіях дослідження специфіки відображення подій битви під Охматовим у працях польських істориків. **Висновки.** У підсумку відзначено, що військова кампанія осені 1654 – зими 1655 рр. й Охматівська битва, що були частиною національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., чи не найбільш глибокого відображення знайшли у працях польських істориків, які працювали з другої половини XIX ст. й до сьогодні. У польській історіографії образ битви під Охматовим у 1655 р. пройшов певну еволюцію від доволі поверхових згадок у більш загальних дослідженнях історії Польщі, які з'явилися у працях XIX ст., до спеціальних досліджень подій військової кампанії кінця 1654 – початку 1655 рр. у роботах сучасних польських науковців. Зміни зазнали й оцінки істориками результатів Охматівської битви. Так у висновках істориків з XIX ст. вона бачилась однозначною перемогою польської сторони, однак уже на зламі XIX та XX ст. відбулась її переоцінка й дослідники вбачали у ній збройне зіткнення, яке не принесло рішучої переваги жодній із сторін, однак призвело до значних втрат. Сучасні дослідження виявляють відхід від безкритичного повторення образу подій, засвідченого у польських джерелах XVII ст., та різноманітних тенденційних антиукраїнських стереотипів, що часто мали місце у працях польських істориків XIX та першої половини XX ст., й переходу до докладного аналітичного вивчення теми, зображення її із позицій обох сторін конфлікту.

Ключові слова: польська історична наука, битва під Охматовим 1655 р., національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст., військова кампанія осені 1654 – зими 1655 рр., Річ Посполита.

Taras HRYNEVYCH

Candidate of Sciences in History, independent researcher
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6018-6140>
e-mail: taras.gr.mail@gmail.com

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net

Vasyl PEDYCH

Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Docent at Department of Social Sciences, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>
e-mail: pedychwasyl@gmail.com

STUDY OF THE OKHMATIV BATTLE (1655) IN POLISH HISTORIOGRAPHY

Abstract. *The purpose of this article is to study the features of the depiction of the battle between the Polish-Tatar and Cossack-Muscovite troops near Okhmativ in 1655 in the works of Polish historians of the second half of the 19th – early 21st centuries, to determine the evolution of its historiographic image. The methodological basis of the article is a comparative-historical analysis of historiographic facts, based on the principles of historicism and objectivity. The work used general scientific methods, such as analysis and synthesis, comparison, systematization, classification and comparison, as well as special-historical research methodology, in particular the historical-genetic method and criticism of historical sources. The scientific novelty of the article lies in the reflection of the first in domestic historiographic studies of the specifics of the depiction of the events of the Battle of Okhmativ in the works of Polish historians. Conclusions.* As a result, it is noted that the military campaign of the fall of 1654 – winter of 1655 and the Battle of Okhmativ, which were part of the national liberation war of the Ukrainian nation in the middle of the 17th century, were perhaps most deeply reflected in the works of Polish historians who worked from the second half of the 19th century to the present. In Polish historiography, the image of the Battle of Okhmativ in 1655 underwent a certain evolution from rather superficial mentions in more general studies of the history of Poland, which appeared in the works of the 19th century, to special studies of the events of the military campaign of the end of 1654 – the beginning of 1655 in the works of modern Polish scholars. The assessment of the results of the Battle of Okhmativ by historians has also undergone changes. Thus, in the conclusions of historians from the 19th century, it was seen as an unequivocal victory for the Polish side, but already at the turn of the 19th and 20th centuries. it was reassessed and researchers saw it as an armed clash that did not bring a decisive advantage to either side, but led to significant losses. Modern research reveals a departure from the uncritical repetition of the image of events, attested in Polish sources of the 17th century, and various biased anti-Ukrainian stereotypes, which often took place in the works of Polish historians of the 19th and first half of the 20th centuries, and a transition to a detailed analytical study of the topic, depicting it from the positions of both sides of the conflict.

Keywords: *Polish historical science, the Battle of Okhmativ in 1655, the national liberation war of the Ukrainian nation in the middle of the 17th century, the military campaign of autumn 1654 – winter 1655, the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita).*

Постановка проблеми. Однією з малознаних, але вагомих за своїм військово-політичним значенням і цікавих із позиції розвитку військового мистецтва в Україні та цілому регіоні Східної Європи була битва під Охматовим, що відбулася між козацько-московськими та польсько-татарськими військами у ході військової кампанії 1655 р. На сьогодні, попри зображення її подій у працях українських, російських і польських істориків, вона залишається однією з найменш висвітлених в історіографії Хмельниччини й перебуває у тіні таких баталій, що посіли справжнє символічне місце в історичній свідомості та національній пам'яті українців і поляків, як Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, Збаразька, Берестецька чи Батозька. Чи не найбільш ґрунтовно битва під Охматовим та військова кампанії зими 1654–1655 рр. знайшла своє відображення у польській історіографії, де історія Хмельниччини активно досліджувалася вченими, що працювали у період з XIX ст. й до сьогодні.

Метою статті є аналіз особливостей зображення битви між польсько-татарським й козацько-московськими військами під Охматовим у 1655 р. у працях польських істориків

другої половини XIX – початку XXI ст., визначення еволюції її історіографічного образу. Зокрема, об'єктом дослідження є праці польських істориків, що займалися козакознавчими студіями у період з другої половини XIX – до перших десятиліть XXI ст., і в яких відображені події битви під Охматовим.

Аналіз останніх досліджень. Вивченням особливостей зображення історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у польській історіографії займалися деякі сучасні українські дослідники. Зокрема, образ різних подій Хмельниччини у працях польських істориків та специфіку їх наукових підходів до зазначеної тематики аналізували Оксана Руда [21], Тарас Гриневич [18; 19], Ігор Чава. Так, останній у своїх статтях розглянув специфіку зображення подій війни 1649 р. [24] та 1651 р. [23], що міститься у працях польських істориків першої половини XX ст. Інтерпретації та оцінки доби Хмельниччини у працях знакового польського історика Людвіка Кубалі вивчала Оксана Пестрикова [20]. Юрій Степанчук у докторській дисертації розглянув специфіку зображення польською історіографією постаті Б. Хмельницького [22]. Зрештою, у низці монографічних і статейних досліджень Віталій Тельвак всебічно реконструював дискусії польських та українських істориків довкола багатьох проблем історії козаччини [25–35].

Серед польських дослідників Лешек Пйонтковський вивчав образ польсько-козацьких війн XVII ст. в польській історіографії міжвоєнного періоду [12]. Короткий огляд основної історіографії та досягнень у студіях над Охматівською військовою кампанією початку 1655 р. подав і польський історик Рафал Бабка [1], який докладно вивчав самі цю подію польсько-козацької війни. В усіх вищезгаданих дослідженнях висловлено чимало важливих спостережень про особливості інтерпретації й оціночних підходів польських науковців до зображення подій Хмельниччини, впливів на історіографічний образ подій 1648–1657 рр. політичної кон'юнктури та ідеологій різноманітних рухів, яким симпатизували ті чи інші дослідники, різноманітних культурних віянь і постулатів різних наукових теорій та шкіл. Однак у жодній із них спеціально не аналізувалася специфіка наукових підходів польських дослідників, які працювали впродовж другої половини XIX – початку XXI ст., як і їхніх інтерпретацій битви під Охматовим у 1655 р.

Виклад основного матеріалу. Поглиблення інтересу польських дослідників до проблем історії українського козацтва, зокрема, конфліктів між Річчю Посполитою та козаками розпочалося в період активного розвитку польської історичної науки в другій половині XIX ст. Однією із тем, що вивчалися істориками, була і військова кампанія між польсько-литовською державою й українським козацтвом та Московським царством 1654–1655 рр., ключовою подією якої була битва під Охматовим. Так, короткі згадки про битву під Охматовим зустрічаються вже у дослідженнях корифея польської історичної думки XIX ст., творця краківської історичної школи, праці якого відкривали новий період розвитку польських історичних студій й відхід від давнішої постпросвітницької та романтичної історіографії – Юзефа Шуйського. Останній, здебільшого, зосереджувався на політичних подіях та дипломатії, більше уваги присвятив змінам у міжнародному житті, які наступили внаслідок укладення союзу між Б. Хмельницьким та царем Алексеем Михайловичем. Відтак історик вказував, що Польщі вдалося здобути приязне ставлення Порти й реальну військову допомогу від кримського хана. Про саму ж військову кампанію він зазначав лише, що восени 1654 р. у похід на Україну вирушила польська армія під командуванням новопризначених на червневому сеймі коронних гетьманів Станіслава Потоцького та Станіслава Лянцкоронського й яка дісталася до Умані. Результати цих військових дій він оцінював як повністю вдалі для польської сторони й наголошував, що весь похід «відбувався щасливо». Також і саму битву під Охматовим вчений бачив як однозначно переможну для польської армії, коли в «нічному кривавому бою було побито Хмельницького і Бутурліна» [16, с. 290]. Таким чином, чотириденну битву дослідник зводив до значно коротшого часового проміжку й не вказував на її неоднозначний результат. Саме ж завершення військової кампанії Ю. Шуйський пояснював морозами, які змусили Потоцького повернутися й натякав на нові небезпеки, що розгорталися перед Польщею у новому, 1655 р. на інших зовнішньополітичних напрямках.

У схожому ракурсі, тобто однозначно вдалою для Польщі, зимову кампанію 1654–1655 р. та битву під Охматовим бачив і Анатоль Левицький. Змальовуючи лише загальну картину цих подій і спростивши факти, вчений зобразив їх у контексті, нібито, одночасного походу двох великих московських армій, що оперували на землях Великого князівства Литовського та України, і які Польща змушена була відбивати. Хоча в дійсності, з 1654 р. московська армія активно наступала лише на білоруському напрямку, тоді як Б. Хмельницький дотримувався оборонної стратегії й саме польська сторона восени 1654 р. розпочала натомість наступальні дії проти козаків. У зображенні А. Левицького, навпаки, Польща лише за кілька місяців спромоглася зорганізуватися для захисту від вторгнення козацько-московських військ на українському напрямі дії й після кількомісячних зборів у похід, нарешті, вступив великий коронний гетьман С. Равета-Потоцький. Одночасно історик стверджував, що цю військову кампанію польська армія «розпочала великою перемогою під Охматовим» [10, с. 247].

Подібно зобразив ці події й інший видатний представник краківської історичної школи – Міхал Бобжинський. Вчений вказував, що в 1654 р. одночасно великі московські армії вступили у Литву та Україну. Втім, на відміну від успіхів на північному напрямку, на півдні вони зазнали поразки. Історик вважав, що московити «разом із козаками програли велику битву під Охматовим» [3, с. 221]. Поруч із цим, більш загальні результати війни були, за його спостереженнями, все ж на користь Москви, яка скористалась із пізнішого вторгнення шведів у Польщу.

Таким чином, у дослідженнях з XIX ст. домінувала позиція щодо однозначних оцінок зимової кампанії 1654–1655 рр. та битви під Охматовим, як успішних для польської сторони. Проте слід відзначити, що на той момент розвитку польської історичної науки відображення цих подій в історіографії було вкрай поверхове й страждало на спрощені узагальнення. Більш докладно цікаву для нас військову кампанію досліджували польські історики вже на зламі XIX–XX ст., що призвело й до доволі значної переоцінки її результатів.

Зокрема, на цьому етапі один із провідних польських дослідників історичної українки Александр Яблоновський наголошував, що Б. Хмельницький швидко розчарувався у союзі з Москвою й усіляко уникав більшого залучення своїх сил у бойові дії. Кампанію зими 1654–1655 р. вчений бачив як суто оборонну з козацької сторони, коли вона змушена була відбивати наступ польських військ. Битву під Охматовим він оцінював як таку, що завершилась корисним результатом саме для Б. Хмельницького, адже йому вдалося «відбити польські хоругви, що увійшли в Україну» [4, с. 257].

Неоднозначною в оцінках битви під Охматовим була позиція видатного представника варшавської історичної школи Тадеуша Корзона. Історик, який часто з великою докладністю висвітлював усі факти військових кампаній, у своїй «Історії війн та війська польського» цілком оминув військову кампанію, яку розпочали польські війська на чолі з обома коронними гетьманами на українському фронті бойових дій у 1654 р. Це дозволило йому уникнути висвітлення доволі незручних для конструювання героїчного образу польських військ і полководців фактів масового винищення мирного населення на землях Брацлавського воєводства. Натомість учений вказував, що цар вислав для спільних дій з Хмельницьким 40-тисячну московську армію на чолі з Бутурліним. Битву під Охматовим, яку він відносив лише до одного дня 22 січня, дослідник вважав переможною для польської сторони, якій вдалося захопити 36 гармат і «відірвати тилову частину табору» [7, с. 350]. Проте також зауважив, що коронному гетьману, «через невеликі свої сили, не було змоги розгромити об'єднаних 90 тис. Бутурліна і Хмельницького, котрі, попри енергійні атаки Чарнецького, змогли відступити з поля битви» [7, с. 350]. У підсумку, критично налаштований до козацтва, Т. Корзон стверджував, що Хмельницький «навіть приписував собі перемогу» [7, с. 350].

Коротко згадував про події битви під Охматовим чи не найбільш плідний польський дослідник історії українського козацтва, який працював в останній третині XIX та в першій третині XX ст. – Францішек Равіта-Гавронський. Кількість польських військ у зимовій кампанії 1654–1655 рр. він нараховував до 30 тис., тоді як лише московських військ

налічував 60 тис. Таке перебільшення сил ворогів Польщі було для нього доволі характерним й дозволяло, зокрема й іншим дослідникам, які вдавалися до цього, підсилювати героїчний ефект перемог й виправдовувати поразки. Крім цього, він стверджував, що московсько-козацька армія вирушила у похід лише тоді, коли польські сили взялися до здобуття Умані, яку захищав Богун із 30 тис. козаків. Власне події боїв під Охматовим дослідник не описував й обмежився оцінкою битви як польської перемоги, «але дуже невпевненої й не використаної» [15, с. 89]. Причину цього він вбачав у нерішучій позиції татар, яких підкупив Хмельницький. Загалом, військову кампанію кінця 1654 – початку 1655 рр. Ф. Гавронський оцінив як «безпланову» й «втрачену для Польщі, до чого причинилися звичайні сварки у війську», яке оголосило про свою втому й бажання відступити на відпочинок [15, с. 90].

Максимально розлого висвітлив різноманітні факти, пов'язані з битвою під Охматовим, Людвік Кубаля, описи якої у нього, хоч і мають слід певної тенденційності, залишаються чи не найбільш яскравими в польській історіографії. Львівський історик показав усі етапи просування польських військ на українських землях, докладно спираючись на свідчення польських джерел, відобразив події боротьби за різноманітні міста та замки, особливості стратегічних кроків польських командирів. У своїх підрахунках кількості об'єднаної козацько-московської армії він вказував цифру у 60 тис. Вчений наголошував: незважаючи на те, що кожна зі сторін знала про присутність в околицях ворога й просувалася з метою вступити з ним у бій, їхня зустріч на полі бою відбулася несподівано, коли обидва війська рухалися в пошуках супротивника. Науковець детально описав шикування військ й усі кроки обох сторін в їхніх спробах здобути перевагу над суперником. Подаючи барвний опис баталії, дослідник не оминув і використання художніх засобів, описуючи гук гармат, щільний обстріл, емоції воїнів під час бою тощо. Це дозволило автору здійснити своєрідне «перенесення читача» на місце подій й показати їх зі значною докладністю. Разом із тим, усі ці події він описував, звісно, з позиції польської сторони, якій він симпатизував, адже писав студії «зادля зміцнення сердець» поляків, поневолених під владою Російської, Австрійської та Німецької імперій.

З певним суб'єктивізмом Л. Кубаля згадував і різноманітні чутки, що побутували серед польських вояків. Приміром, начебто, Б. Хмельницький при першому ж ударі польських військ, нібито помітивши «переляк і вважаючи, що все уже втрачено, хотів собі життя відібрати, і лише коли побачив, як польська кавалерія почала відступати, душа до нього повернулася» [8, с. 198]. Поруч із цим, уже в наступних рядках історик описує особливу завзятість гетьмана в обороні табору під час його облоги поляками, коли козацький головнокомандуючий, «зупинившись на місці без куска дерева і краплі води, палив вози й їв сніг, коли його становище було гірше, ніж під Берестечком, але, попри це, цілу ніч працюючи, він заклав табір потужний, як Мальборк» [8, с. 198]. Успіх відступу козацького табору з поля битви історик приписував вдалим переговорам козацьких посланців із очільником татар Каммехметом, якого він називав «опікуном Хмельницького» й котрий у вирішальний день відійшов на значну відстань під претекстом пошуків пасовищ для коней [8, с. 199]. Також учений згадує й про доволі пасивну поведінку польських командирів, котрі не реагували на доповіді про приготування козаків до відступу. В підсумку, «непереможеному», в його оцінках, козацько-московському війську вдалося відступити й за кілька днів відірватися від поляків, що турбували їх нападами. Загалом, Л. Кубаля охарактеризував битву під Охматовим як «славно, про котру в Польщі протягом довгих років з подивом згадували – напівперемога і поразка одночасно, тому що через надлюдські зусилля, повної перемоги не можна було досягнути» [8, с. 199].

Звернув увагу на битву під Охматовим і Владислав Конопчинський у межах дослідження Нового періоду в історії Польщі. Зокрема, він розглядав кампанію зими 1654–1655 рр. як спробу польської сторони використати перерву в наступі московсько-козацьких військ на теренах Великого князівства Литовського, що розвивалася влітку-восени 1654 р., для відкриття нового фронту бойових дій уже на теренах України. Похід військ С. Потоцького, С. Лянцкоронського та С. Чарнецького історик характеризував як «жорстоку каральну експедицію», наголошуючи, що десятки тисяч повсталого населення «йшли під

меч» під час здобування польськими військами українських міст, тоді як «ще більше нещасних істот викрадали в ясир калга із нураддином» [6, с. 20]. Безпосередньо битву під Охматовим вчений оцінював як таку, що «була розв'язана на нашу [польську] користь, але стратегічна мета зазнала повної невдачі: мороз змусив Лянцкоронського повернутися» [6, с. 20]. Таким чином, дослідник подав досить критичний образ розвитку подій, описавши долю мирного населення України. Також він об'єктивно відзначив тактичний успіх королівських військ у боях, хоча й без результативності всієї військової кампанії, яка, крім багатьох жертв, не принесла жодного політичного результату.

Коротку згадку про Охматівську битву подав у загальній праці, присвяченій історії українського козацтва, один із провідних польських дослідників-козакознавців міжвоєнного періоду – Владислав Томкевич. Останній відзначив, що, попри значні політичні зміни, які відбулися із укладенням козацько-московського союзу та початку масштабного наступу царських військ на теренах Великого князівства Литовського, значне розгортання бойових дій на українському фронті відбулося лише через рік – на початку 1655 р. Вчений не згадав про каральну експедицію коронних військ, що тривала з осені 1654 р. й характеризувалася постійними облогами та кривавими штурмами українських міст. Єдиною такою подією цього періоду війни історик називав лише битву під Охматовим, масштаб якої він підкреслив, згадавши про її кількаденну тривалість. Результати баталії В. Томкевич оцінював як такі, що «виказали польську перевагу», але все ж бачив її такою, що не принесла вирішальної перемоги жодній зі сторін. Причину цього науковець бачив у «вині татар, які більше бажали руйнувати країну ніж воювати із козаками» [17, с. 64].

Значні зміни у польській історіографії відбулись із падінням під час Другої Світової війни міжвоєнної польської держави та встановленням комуністичного режиму з його марксистсько-ленінською класовою ідеологією. Політична кон'юнктура, пов'язана з фактичним підпорядкуванням Польщі Радянському Союзу, диктувала й особливості підходів до інтерпретації історичних подій. Особливо це стосувалося складних сторінок спільної польсько-української чи польсько-російської історії, коли гостра критика у бік одного із народів, що входив до складу СРСР, вважалася недружнім випадом у бік політичного союзника.

Приміром, такий образ подій кінця 1654 – початку 1655 рр., зумовлений цими новими політичними обставинами розвитку польської історичної науки, представлений у дослідженні Лешка Подхородецького, яке вийшло у часи Польської Народної Республіки (ПНР). У ньому історик вдався до доволі жорсткої критики «шляхетської Речі Посполитої» як експлуаторської країни й висловлював симпатію у бік повсталих козаків та селян, які зображувались «пролетаріатом», що боровся за свої класові права. Відтак осінньо-зимову кампанію польських військ С. Чарнецького на Поділлі він зобразив як суцільну різанину мирного населення, коли здійснюючи «пацифікацію», польські сили залили «хвилею жорстокості» цілу Брацлавщину, що горіла одним великим вогнем» [13, с. 226]. Сам же похід козацьких військ Б. Хмельницького, підтриманих московськими полками В. Бутурліна, на чому вчений робив особливий наголос, як на одному з фактів «братнього союзу» народів, розглядав як спробу відвернути цю геноцидальну акцію коронної армії. Про події Охматівської битви дослідник коротко згадав лише, що вона тривала три дні й козацько-московська армія була відбита й примушена до повернення на схід [13, с. 226]. Таким чином, Л. Подхородецький оцінював і битву, і всю військову кампанію початку 1655 р. як невдалу для Б. Хмельницького та його союзника, адже їм не лише не вдалось перемогти суперників, але й вони не змогли відвернути руйнування українських міст й замків, врятувати населення, яке піддавалося винищенню.

Дещо інакше, однак із дозою об'єктивної критики польського війська за вчинене на Брацлавщині насилля, Л. Подхородецький оцінював події початку 1655 р. у своїх працях, написаних уже після падіння комуністичного режиму у Польщі. Так, у біографії С. Чарнецького він уже більше місця присвятив висвітленню конкретних подій битви під Охматовим. Відтепер учений характеризував її як «велику битву», в якій брали участь значні армії з обох боків, що нараховували, на його думку, 22 тис. коронних жовнірів і 15 тис. татар супроти 60-тис. козацько-московської армії. Особливо історик виділяв

значимість погодного фактору в розгортанні бою, коли все відбувалося за особливо суворих морозів. Дослідник, завданням якого було в першу чергу зобразити факти, що стосувалися б діяльності С. Чарнецького, висвітлив події з погляду польського полководця й для цього розлого цитував його звіти до королівського двору, що є цінним (хоча й досить суб'єктивним) джерелом інформації.

Так, історик відзначив свідчення С. Чарнецького, який наголошував, що битва з наступальним характером дій відбулася саме за його «особливими наполяганнями та під особистим керівництвом» [14, с. 432]. Також вчений наголошує, що він там, як і в інших битвах, «знову відзначився шаленою атакою кінноти й був дуже близький до остаточної перемоги» [14, с. 432]. Попри це, науковець відзначив і ключову роль Б. Хмельницького, який, завдяки своїм організаторським та військовим здібностям, зміг з'єднати, розірваний поляками, табір і дати їм відсіч. Додатково він зробив наголос на значимості постави татар, які своєю поведінкою, налаштованою на максимальне уникнення втрат зі свого боку, не надали коронним військам допомоги у вирішальний момент бою. Описуючи події останнього, четвертого дня битви, Л. Подхородецький робить наголос на значній вогневій силі козацького табору й знову ж цитує С. Чарнецького, який називав його «вогнистим як Мальборк». В оцінках результатів битви під Охматовим історик вважав їх на користь польської сторони, коли «польська кавалерія ще раз показала свою рішучу вищість над козацькою й московською кіннотою, а втрати Хмельницького і Шереметьєва були значно більшими ніж польські» [14, с. 433]. Попри це, він одночасно вказує на невдачу коронної армії в її спробах повністю розбити ворога, а також успіх Б. Хмельницького зі звільнення з облоги гарнізону, оточеного поляками, Охматова.

Серед сучасних дослідників Маріуш Маркевіч вписує події військової кампанії 1654 та початку 1655 рр. у контекст зміни політики Кримського ханства, що вельми серйозно оцінювало небезпеки козацько-московитського союзу, який руйнував його дотогочасну політику, котра передбачала збереження рівноваги між Річчю Посполитою і Московією. У такий спосіб, Крим, нібито, перебудував свої зовнішньополітичні відносини й уклав союзний договір із Польщею, який «унеможливив Москві отримати на півдні такі ж успіхи, як у Великому князівстві Литовському» [11, с. 519]. З усієї військової кампанії історик згадав лише битву під Охматовим, де, згідно з його оцінками, польсько-татарські війська розбили козацько-московську армію. При цьому дослідник висловив застереження, що ця перемога не була вирішальна, адже козакам вдалося відступити, прикриваючись табором із возів, а через пів року вороги Польщі знову перейшли у наступ й взяли в облогу Львів.

Коротке, але доволі змістовне дослідження зимової кампанії 1654–1655 рр. і битви під Охматовим запропонував Яцек Комуца. Окрім висвітлення низки фактів щодо подій походу польських військ на Україну та боїв під Охматовим, ця студія має чималу вартість завдяки підрахункам сил обох сторін. Дослідник навів кількість польських хоругв і козацьких полків, що брали участь у битві, а також здійснив влучні обчислення можливої кількості присутніх на полі битви московських і татарських сил. Так, спираючись на дослідження Адама Керстена та Яна Віммера, він вказав на кількість польських сил у 23 тис., яких у битві підтримали біля 20 тис. татар. Натомість їм протистояли 35–40 тис. козаків і 6 тис. московитів. У такий спосіб дослідник відзначив рівність сил сторін й навіть можливу польсько-татарську перевагу, що заперечували покоління польських істориків, які працювали в другій половині XIX – першій половині XX ст. [36].

Одне з найкращих на сьогодні досліджень битви під Охматовим та всієї військової кампанії на українських землях від літа 1654 – до весни 1655 рр. належить Рафалу Бабці. Вчений докладно відобразив усі дипломатичні та внутрішньополітичні перипетії підготовки Речі Посполитої до війни проти Козацької України та Московського царства. Зокрема, він проаналізував заходи вжиті на сеймах 1654 р., а також події, що відбувалися довкола укладення польсько-татарського союзу й приготування до спільних військових дій. Автор об'єктивно, відійшовши від притаманних багатьом польським дослідникам підходів, що старались замовчувати факти, які могли б показали темну сторону дій польських військ, зобразив жорстокості коронних жовнірів під час пацифікаційної акції в Україні й назвав ці події «різаниною Брацлавщини» [2, с. 195]. Також історик окремо висвітлив починання

козацької сторони та московитів у приготуваннях до військової кампанії, показавши у такий спосіб розгортання подій з різних поглядів. Він погоджується з висновками Я. Комуди щодо рівності сил й, можливо, більшої кількості польсько-татарської армії [2, с. 46]. З іншого боку дослідник вважає, що з тактичної сторони перевага все ж знаходилась на стороні козаків, яку створював їм велетенський оборонний табір із возів. Особливо у боротьбі проти такого козацького способу воювання безпорадними були татари, а єдиний шанс завдати поразки ворогу полягав у спробі знерухомити табір й взяти його в облогу, що теж не давало певності в перемозі [2, с. 47].

В описі подій зимової кампанії та самої битви під Охматовим Р. Бабка багато уваги звертає на свідчення безпосереднього учасника подій – Веспасіана Коховського. Історик також відзначив, що інша назва Охматівської битви – «Битва на Дрижиполі» – походила від сильних морозів, які дошкуляли обом арміям у ці дні [2, с. 48]. Він вважає, що на початку битви польськими командирами керувала ідея раптового удару усіма силами на козацько-московський табір, поки діяв ефект несподіванки в мить неочікуваного зближення обох армій. Цим дослідник і пояснює запеклу атаку коронних військ у пізню вечірню пору [2, с. 49]. Науковець повністю заперечує свідчення козацького літописця Самійла Величка про удар козаків з Умані, що перебувала в облозі, в тил польських військ, які тоді вдерлися в козацько-московський табір. Свою позицію він обґрунтовує мовчанням про це всіх інших джерел й катастрофічними наслідками для коронної армії у випадку саме такого розвитку подій. Успіх у відступі військ Хмельницького та Шереметьєва історик пояснює їхніми вдалимими переговорами із татарами, коли, можливо, з допомогою підкупу їх вдалося переконати відкрити оточеним шлях до відступу. Водночас Р. Бабака вважає, що татарам вигідно було не допустити розгрому козаків, адже це зберігало для них можливість участі у наступних війнах в Україні [2, с. 53]. Дослідник також наголошує, що бої останнього дня битви під Охматовим, під час відступу козацького табору, завершилися не лише великими польськими втратами, але й фактичною поразкою. Загалом, оцінюючи результати битви під Охматовим, Р. Бабка вказує, що жодна зі сторін не здобула в ній перемоги й понесла значні втрати. Однак Б. Хмельницькому вдалося реалізувати цілі свого походу – врятувати обложених в Умані козаків й зберегти свої основні сили, які дозволяли вести наступні військові кампанії [2, с. 57]. Натомість для польської сторони вона виявилася великою стратегічною поразкою через відсутність політичного успіху кампанії та значні втрати у переддень великих ворожих вторгнень на терени Речі Посполитої.

Єдиною на сьогодні окремою монографією, присвяченої Охматівській кампанії 1654–1655 рр., є книга Войцеха Кухарського. Хоча варто зауважити, що попри істотний обсяг цієї праці, значну її частку складають розділи про укладення козацько-московського союзу 1654 р. та події, що охопили період аж до смерті Б. Хмельницького. Праця переважно базується на цитатах із джерел та значних фрагментів досліджень інших істориків, причому В. Кухарський не уникає посилань на думку доволі тенденційних дослідників, наприклад, на Ф. Равіту-Гавронського. З іншого боку необхідно відзначити, що історик висвітлює різноманітні дослідницькі позиції й інтерпретації подій, що побутують в історіографії. Зокрема, він проаналізував можливість контрударів козацького гарнізону з Умані, а також вказав на неспівпадіння у звітах про битву різних польських командирів, що надає ґрунт для появи теорій стосовно альтернативного розвитку різних подій битви [9, с. 163, 168]. Цінним є й докладне висвітлення подій битви під Охматовим, наповнене різноманітними даними й фактами. У підсумкових судженнях науковець оцінює битву як таку, що принесла значні втрати обом сторонам, а це не дозволяє говорити про перемогу жодного із суперників. Сама ж кампанія початку 1655 р. призвела до поступової деморалізації польського війська й до розчарування у татарській допомозі. Вчений також бачить Кримське ханство єдиною силою, що дійсно скористалась із такого розвитку подій [9, с. 170]. Безперечною цінністю монографії В. Кухарського є комплекс додатків, що складається з окремого дослідження, присвяченого характеристиці військ усіх сторін конфлікту, які брали участь у війні 1654–1655 рр. Також книга містить повні фрагменти спогадів і реляцій польських військових, котрі брали участь у боях під Охматовим, зокрема С. Чарнецького, Й. Єрлича та В. Лося.

Висновки. Таким чином, військова кампанія осені 1654 – зими 1655 рр. й Охматівська битва, що були продовженням Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., отримали доволі детальне відображення у працях польських істориків, які працювали з другої половини XIX ст. й до сьогодні. У польській історіографії образ битви під Охматовим у 1655 р. пройшов певну еволюцію від поверхових згадок у загальних дослідженнях історії Польщі, що з'являлися у працях XIX ст., – до спеціальних студіювань подій військової кампанії кінця 1654 – початку 1655 рр. у роботах сучасних польських науковців. Змін зазнали й оцінки істориками результатів Охматівської битви. Так, у висновках істориків з XIX ст. вона вважалася однозначною перемогою польської сторони, проте вже на зламі XIX–XX ст. відбулась її переоцінка й дослідники почали бачити в ній збройне зіткнення, що не принесло рішучої переваги жодній зі сторін, але призвело до значущих втрат. Сучасні студіювання означеної тематики демонструють переважно відхід від некритичного повторення образу подій, засвідченого у польських джерелах XVII ст., і тенденційних антиукраїнських стереотипів, що часто мали місце у працях польських істориків XIX та першої половини XX ст., й переходу до більш виваженої аналітичної реконструкції тих подій, зокрема, з урахуванням позицій обох сторін конфлікту.

Список літератури

1. Babka R. Kampania Ochmatowska 1654–1655. Część I. *Studia i materiały do historii wojskowości*. T. XLIII. Białystok, 2007. S.177–206.
2. Babka R. Kampania Ochmatowska 1654–1655. Część II. *Studia i materiały do historii wojskowości*. T. XLV. Białystok, 2007. S.42–69.
3. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Tom II. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1881. 398 s.
4. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 368 s.
5. Komuda J. Na zmrozonym polu. Ochmatów 1655. *Mówią Wieki*. 1999. а 7. S. 33–39.
6. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. Tom II. 1648–1795. Warszawa: Skład główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. 460 s.
7. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Tom II. Epoka przedrozbiorowa. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1923. 522 s.
8. Kubala L. Wojna Moskiewska. R. 1654–1655. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 446 s.
9. Kucharski W. Kampania Ochmatowska 1654–1655. Warszawa: Wydanie awtorskie, 2020. 328 s.
10. Lewicki A. Zarys historyi Polski i krajów ruskich. Kraków: Nakładem autora, 1884. 324 s.
11. Markiewicz M. Historia Polski. 1492–1795. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. 760 s.
12. Piątkowski L. Wojny polsko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін, 1996. S. 225–245.
13. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. 306 s.
14. Podhorodecki L. Sławni hetmani Rzeczypospolitej. Warszawa: MADA, 1994. 560 s.
15. Rawita-Gawroński F. Hetman kozacki B. Chmielnicki. Szkic historyczny jego życia i walk. Lwów: Wydawnictwo Tow. im. Piotra Skargi, 1914. 108 s.
16. Szujski J. Historyi polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1889. 440 s.
17. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 98 s.
18. Гриневиц Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. *Архіви України*. 2009. № 3–4. С. 5–20.
19. Гриневиц Т. Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Хроніка–2000*. 2012. Вип. 3, част. 2. С. 315–328.
20. Пестрикова О. Доба Хмельниччини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2018. Т. 21, № 2. С. 83–91.
21. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. 418 с.
22. Степанчук Ю. Постать Богдана Хмельницького у новітній українській, російській та польській історіографії: дис. ... д-ра. іст. наук. Черкаси, 2018. 458 с.
23. Чава І. Берестецька військова кампанія 1651 р. в польській історіографії першої половини XX ст. *Вісник Черкаського університету: Історичні науки*. Черкаси, 2020. № 1. С. 50–58.

24. Чава І. Зображення подій польсько-української війни 1649 року в польській історіографії першої половини ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. Дрогобич, 2020. Вип. 3. С. 305–327.
25. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 17. С. 16–38.
26. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
27. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка*. 2000. Вип. 3. С. 252–256.
28. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
29. Тельвак В. Постаць Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ – ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
30. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
31. Тельвак В. Постаць Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
32. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
33. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
34. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. С. 46–53.
35. Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Т. 25. № 1. Р. 71–90.

References

1. Babka, R. (2007). The Ochmatów Campaign 1654-1655. Part I. *Studia i materiały do historii wojskowości [Studies and Materials for Military History]*, 43, 177–206 [in Polish].
2. Babka, R. (2007). The Ochmatów Campaign 1654-1655. Part II. *Studia i materiały do historii wojskowości [Studies and Materials for Military History]*, 45, 42–69 [in Polish].
3. Bobrzyński, M. (1881). Outline History of Poland. Volume II. Warsaw [in Polish].
4. Jabłonowski, A. (1912). History of Southern Ruthenia to the Fall of the Polish Republic. Cracow [in Polish].
5. Komuda, J. (1999). On the Frozen Field. Ochmatów 1655. *Mówią Wieki [The Ages Speak]*, 7, 33–39 [in Polish].
6. Konopczyński, W. (1936). History of Modern Poland. Vol. II. 1648–1795. Warsaw [in Polish].
7. Korzon, T. (1923). History of Wars and the Military in Poland. Vol. II. The Pre-Partition Era. Lviv [in Polish].
8. Kubala, L. (1910). The Muscovite War. 1654–1655. Warsaw [in Polish].
9. Kucharski, W. (2020). The Ochmatov Campaign 1654–1655. Warsaw [in Polish].
10. Lewicki, A. (1884). A History of Poland and the Ruthenian Countries. Kraków [in Polish].
11. Markiewicz, M. (2004). History of Poland. 1492–1795. Kraków [in Polish].
12. Piątkowski, L. (1996). The Polish-Cossack Wars of the 17th Century in Polish Historiography of the Interwar Period (1918–1939). *Cossacks war 17th century in Poland this Ukrainian nation*. Lviv, 225–245. [in Polish].
13. Podhorodecki, L. (1970). Zaporozhian Sich. Warsaw [in Polish].
14. Podhorodecki, L. (1994). Famous hetmans of the Republic of Poland. Warsaw [in Polish].
15. Rawita-Gawroński, F. (1914). Cossack Hetman B. Khmelnytsky. A Historical Sketch of His Life and Battles. Lviv [in Polish].
16. Szujski, J. (1889). Polish History Concisely Told in Twelve Books. Warsaw [in Polish].
17. Tomkiewicz, W. (1939). Ukrainian Cossacks. Lviv [in Polish].
18. Hrynevych, T. (2009). Olgerd Gurka and discussions around the history of Khmelnytskyi in Polish interwar historiography. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 3–4, 5–20 [in Ukrainian].
19. Hrynevych, T. (2012). Ukrainian Cossacks in discussions of Polish historians of the interwar period. *Khronika–2000 [Chronicle–2000]*, 3/2, 315–328. [in Ukrainian].

20. Pestrykova, O. (2018). The Khmelnytskyi period in the interpretation of the Polish historian Ludwik Kubala. *Naddniprovs'ka Ukraïna: istorychni protsesy, podiï, postati [Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures]*, 21/2, 83–91 [in Ukrainian].
21. Ruda, O. (2008). Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late 19th – first third of the 20th century. Lviv [in Ukrainian].
22. Stepanchuk, Y. (2018). The figure of Bohdan Khmelnytsky in modern Ukrainian, Russian and Polish historiography. Dissertation of doctor of sciences (history). Cherkasy [in Ukrainian].
23. Chava, I. (2020). The Berestets military campaign of 1651 in Polish historiography of the first half of the 20th century. *Visnyk Cherkas'koho universytetu: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University: Historical Sciences]*, 1, 50–58 [in Ukrainian].
24. Chava, I. (2020). Depiction of the events of the Polish-Ukrainian war of 1649 in Polish historiography of the first half of the 20th century. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya Istoryia [Problems of the humanities. History series]*, 3/45, 305–327 [in Ukrainian].
25. Telvak, V. (2007). The first volume of Mykhailo Hrushevsky's "History of Ukraine-Rus" in the assessments of contemporaries. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, 17, 16–38 [in Ukrainian].
26. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century). Drohobych [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2000). The first volume of M. Hrushevsky's "History of Ukraine-Rus" (on the problem of the evolution of historical-theoretical views). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Scientific notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko Lviv National University]*, 3, 252–256 [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th-20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, S. 67–82 [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, S. 29–35 [in Ukrainian].
31. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
32. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
33. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
34. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53.
35. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90.

Надійшла до редакції / Received: 8.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 930.1(470+571) «19/20»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-50-61

Юрій МИХАЙЛЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні поглядів українських та російських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на диференціацію селянства Великого князівства Литовського. **Наукова новизна.** Представлена робота є першою в українській історіографії спробою системного викладу бачення соціальної структури селян Великого князівства Литовського українськими та російськими науковцями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Висновки.** дослідження соціальної структури селянства Великого князівства Литовського, започатковане в українській та російській історіографії в 60-х рр. ХІХ ст., упродовж наступних двох десятиліть перебувало на стадії пошуку методології. Для наукових результатів цього періоду характерні розбіжності в розумінні критеріїв диференціації, поверховість та спрощений підхід до класифікації та аналізу категорій селянства. Утім своєю науковістю і предметністю вирізнялися доробки молодого Ф. Леонтовича, а також І. Беляєва та І. Новицького, які стали фундаментом для подальших наукових студій. Загалом науковий процес у сегменті дослідження структури селянства рухався по висхідній лінії і досяг свого апогею наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час особливо ґрунтовними виявилися напрацювання Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, М. Любавського, М. Грушевського. Застосовані ними та деякими іншими науковцями мірила селянських розрядів виявилися концептуально близькими між собою, хоч і мали подекуди розбіжності в деталях, змістовності та обґрунтуванні. Зокрема вказані вище дослідники розробили й обґрунтували диференціацію селян на підставі трьох головних критеріїв: 1) за правовим статусом та особистою залежністю; 2) за формою власності на землю та землекористуванням; 3) за характером повинностей. Характерно, що диференціацію селянства Великого князівства Литовського дослідники представляли переважно в межах періоду ХV – першої половини ХVІ ст., і лише в поодиноких випадках зверталися до розгляду цієї проблеми в наступні часи.

Ключові слова: селяни, слуги, бояри, соціальна структура, диференціація, історіографія, Велике князівство Литовське.

Iurii MYKHAILIUK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE PEASANTRY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE INTERPRETATIONS OF UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Abstract. The purpose of the article is to clarify the views of Ukrainian and Russian historians of the second half of the 19th – early 20th centuries. on the differentiation of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania. **Scientific novelty.** The presented work is the first attempt in Ukrainian historiography to systematically present the vision of the social structure of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania by Ukrainian and Russian scholars of the second half of the 19th – early 20th centuries. **Conclusions.** the study of the social structure of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania, initiated in Ukrainian and Russian historiography in the 60s of the 19th centuries, was at the stage of searching for a methodology for the next two decades. The scientific results of this period are characterized by differences in understanding the criteria of differentiation, superficiality and a simplified approach to

the classification and analysis of peasantry categories. However, the works of the young F. Leontovych, as well as I. Belyaev and I. Novytsky, which became the foundation for further scientific studies, were distinguished by their scientificity and objectivity. In general, the scientific process in the segment of the study of the structure of the peasantry moved along an upward line and reached its apogee in the late 19th - early 20th centuries. At this time, the works of F. Leontovych, M. Vladimirsky-Budanov, M. Lyubavsky, M. Hrushevsky were especially thorough. The criteria of peasant categories applied by them and some other scientists turned out to be conceptually close to each other, although they sometimes had differences in details, content and justification. In particular, the above-mentioned researchers developed and substantiated the differentiation of peasants based on three main criteria: 1) by legal status and personal dependence; 2) by the form of land ownership and land use; 3) by the nature of obligations. It is characteristic that the differentiation of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania was presented by researchers mainly within the period of the 15th - the first half of the 16th century, and only in rare cases did they address this problem in subsequent times.

Keywords: *peasants, servants, boyars, social structure, differentiation, historiography, Grand Duchy of Lithuania.*

Постановка проблеми. Сучасна українська історична наука виявляє посилений інтерес до студіювання соціальних процесів на різних етапах історії. У межах досліджень соціальної історії одним із найактивніших, динамічних і перспективних напрямків наукових пошуків є селянська проблематика. Водночас, одним із її недостатньо вивчених сегментів вбачається питання соціальної диференціації селянства Великого князівства Литовського. Важливою запорукою вирішення цієї проблеми може стати ґрунтовний аналіз та переосмислення історіографічних надбань попередніх поколінь дослідників. У числі останніх особливо вирізняється наукова спадщина вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Їхні дослідницькі результати прогнозовано можуть стати предметною відправною точкою для відповідних сучасних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо зважити на невеликий інтерес сучасної історичної науки до питання вивчення селянства Великого князівства Литовського українськими та російськими істориками окресленого періоду загалом, то такий вузький сегмент, як його диференціація, взагалі мізерно представлений в історіографії. Часткове відображення це питання набуло лише в рамках аналізу відповідних поглядів окремих істориків другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. (Д. Іловайського, М. Довнар-Запольського, П. Клепатського та Ф. Леонтовича) у працях Ю. Михайлюка [1; 2] та О. Музичка [3]. Натомість системного викладу бачення соціальної структури селян Великого князівства Литовського українськими та російськими науковцями тієї доби сучасна історіографія допоки не репрезентувала.

Мета статті полягає у з'ясуванні поглядів українських та російських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на диференціацію селянства Великого князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу. В українській і російській історіографіях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. підходи до трактування соціальної структури селянства виявилися далеко не однозначними. Вони різнилися закладеними в їх основу критеріями, парадигмою групування, глибиною аналізу, трактуванням певних соціальних явищ та термінів, якими іменувалися певні групи селян. Однією з причин таких розходжень для частини істориків був недостатній, особливо на перших порах, обсяг відповідних наукових джерел. Наприклад, на це скаржився Ю. Шрейер при написанні розвідки про долю селян литовських земель, що позначилося й на представленій ним соціальній стратифікації [4, с. 42, 44]. Почасті мало місце хибне трактування змісту джерел. На це звертав згодом увагу М. Любавський, закидаючи дослідникам, що ті, при всій скупості відповідних джерел, навіть із наявного їх комплексу «не вміли виділити юридичного елементу і приймали за норми права казуси і факти» [5, с. 373]. Також давалися взнаки випадки занадто узагальнюючих і спрощених способів тлумачення становища селянства, які не завжди враховували все різноманіття соціальних категорій сільського населення, різного розуміння специфіки їх формально окресленого статусу та характеру залежності чи зобов'язань. Проте наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники виробили системний підхід до з'ясування класифікації селянства.

Диференціацію селянства Великого князівства Литовського дослідники здійснювали переважно в межах періоду XV – середини XVI ст. відповідно до певних критеріїв, які відтворювали різні соціальні зрізи. Їх кількість, сутність, ґрунтовність аналізу та об'єктивність змісту різнилися. Це стосується як конкретних індивідуальних уявлень, так і загалом історіографічних тенденцій у різні часові проміжки розвитку історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Розглянемо найбільш показові приклади.

Перші намагання класифікації селян реалізувалися на початку 60-х рр. XIX ст. Одним з таких була аматорська спроба Ю. Шрейера структурувати кріпосне населення етнічних литовських земель [4, с. 42–44]. У його середовищі він виділив три розряди: «осілих (постійних), двірську челядь та огородників». Але у частині присутньої характеристики звернув увагу лише на першу соціальну групу. Також, описуючи становище селян, припустив, що в «маєтках князів і вельмож» воно було менш обтяжливим, аніж у поміщицьких, чим зробив натяк на відповідний критерій їх розподілу.

Більш обґрунтовані платформи класифікації селянства Великого князівства Литовського представив Д. Мордовцев на прикладі українських земель XVI ст. Перша базувалася на диференціації за правовим становищем і передбачала дві категорії: особисто залежних, які підрозділялися на «селян коронних і селян приватних власників» та вільних селян, «котрі не були прикріплені до землі і мали право вільного переходу від одного власника до іншого, відповідно до чого іменувалися людьми похожими» [6, с. 24]. Останніх дослідник позиціонував як безземельних, мандруючих селян, які у випадку осідання ставали кріпосними [6, с. 37]. Як видно, така інтерпретація поділу селян поєднала два різні підходи, які надалі в історіографії будуть представлені як окремі класифікації – за формою земельної власності, де проживали селяни та за їх правовим становищем. Утім, слід віддати належне Д. Мордовцеву за проведений ним окремо аналіз становища селян як великокнязівських, так і шляхетських маєтків. Інший підхід дослідника до диференціації селян був реалізований на підставі різниці повинностей, відповідно до яких він виокремлював такі соціальні групи, як «тяглі», «огородники», «підсусідки», «осадники», «бояри путні», «бояри кінні або панцирні» [6, с. 47–51].

Ф. Леонтович в одній з ранніх розвідок запропонував тривимірний перелік критеріїв та відповідних соціальних категорій селян Великого князівства Литовського: за відмінністю походження – «слуги-шляхтичі і прості хлопи»; за відношенням до особистої свободи – «вільні люди, закупні і виданні люди, невільники і отчизні люди»; за характером занять – «люди служебні, волосні, міські і бродячі». Важливо відмітити, що науковець фактично започаткував в історіографії дослідження невільництва в Великому князівстві Литовському. Також розрізняв селян за формою землеволодіння, де вони проживали – великокнязівські та шляхетські маєтки, але не вдавався до з'ясування різниці між ними [7, с. 4, 6, 10, 16–20]. Попри досить предметну як для тогочасного рівня дослідження цієї проблематики аргументацію вказаних суджень, окремі їх аспекти виявилися не вповні об'єктивними. Тож згодом Ф. Леонтович фундаментально доопрацював це питання.

У наступному десятилітті дослідження диференціації селянства продовжилося, хоча його результати, передусім через недостатність вивчення та використання вузької джерельної бази, не відзначалися повномірністю та належною ґрунтовністю. Так, В. Антонович у вирішенні цього питання удався до використання лише одного критерію – «повноправності», тобто характеру правового становища селян. Відтак виділяв чотири їх розряди: «челядь невільна або дворові слуги», «отчичі», «данники», «люди похожі, свободичі або вольники» [8, с. 11].

Натомість І. Беляєв застосував два мірила стратифікації селянства. Перше – «за відношенням до землеволодіння», тобто на основі розрізнення за власністю землеволодінь, де проживали селяни. З огляду на це історик розділив їх на мешканців общинних, великокнязівських, шляхетських («служилих князів і бояр»), монастирських та церковних, а також міських земель. Інший критерій класифікації «повітових чорних людей» І. Беляєв окреслив «за відношенням до сплати податків і виконання повинностей». Згідно нього виокремлював чотири соціальні групи: власне землеробів («волосних або тяглих людей», куди включав і путних та панцирних бояр); платників одного певного виду «даннини чи

оброку» зі свого промислу (бобровників, куничників, бортників тощо); зобов'язаних певною одиничною повинністю («конекормці» тощо); вільних селян («свободчиків») [9, с. 166, 171]. У розрізі оцінки соціально-правового становища історик наділив увагою лише пугних і панцирних бояр.

І. Новицький розширив перелік критеріїв структурування селян до трьох видів. Зокрема, подібно до В. Антоновича, застосував правову площину класифікації, але дещо в іншому ракурсі. Він позиціонував її як «ступені залежності» від шляхтича-землевласника або як «ступені правоздатності». Їхню градацію історик сформулював наступним чином: невільництво, закупництво (або тимчасова кабала), прикріплення до землі («отчизні люди»), право вільного переходу («люди похажі»). Водночас, вбачав недоречним унесення В. Антоновичем до представленого тим складу соціальних груп категорії «данників», позаяк таким поняттям позначався зміст повинностей, а не правове становище [10, с. 47, 52–53]. Інші два представлені І. Новицьким критерії перегукувалися за своєю суттю із запропонованими раніше І. Беляєвим. Такою є класифікація селян за «видом повинностей» (натуральної чи грошової данини або виконання «спеціальної» служби) на користь землевласника. Відповідно виділяв дві групи: «тяглі» люди (зобов'язані виконанням панщини) та слуги (зокрема, «путники», функцією яких було забезпечення кіньми князівських послів і гінців, та ін.) [10, с. 13, 53]. Також, диференціюючи селян відповідно до приналежності землеволодіння, у межах яких вони жили, на відміну від І. Беляєва, звернув увагу лише на дві основні групи: селян великокнязівських та шляхетських маєтків [10, с. 12].

Дослідження проблеми диференціації селян ВКЛ набуло нової якості в середині 80-х рр. XIX – на початку XX ст. Відповідні наукові доробки істориків базувалися на здобутках своїх попередників, але, порівняно з ними, вирізнялися докладністю аргументації. Адже ґрунтувалися на значно ширшому обсязі документальних матеріалів та глибшій аналітиці. У питанні окреслення критеріїв класифікації та відповідної соціальної структури селянства найбільш продуктивно й різнопланово попрацювали К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський, Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський, М. Грушевський та В. Пічета. Загалом диференціацію селянства вони реалізовували переважно на підставі трьох основних критеріїв: за правовим статусом та особистою залежністю; за формою власності на землю та землекористуванням; за характером повинностей.

Класифікація селян за правовим статусом та особистою залежністю передбачала розмежування виходячи з рівня їхньої свободи. К. Бестужев-Рюмін головними її показниками вбачав «право переходу» селян, володіння землею, наявність громадського самоврядування [11, с. 91]. Д. Іловайський вкладав у це поняття «юридичний» зміст із чітким усвідомленням, що фактично свобода поступово обмежувалася і являла собою в конкретних випадках «різні ступені» [12, с. 83]. Наявністю або відсутністю «права виходу», можливістю «вільно приходити або відходити, змінювати місце своїх промислів і осідлості» позиціонував рівень «особистої свободи» Ф. Леонтович [7, с. 4; 13, с. 211]. Так само «право виходу» та факт «закріпощення»/«незакріпощення» були в цьому сенсі визначальними в розумінні М. Грушевського [14, с. 169].

Згідно з цим критерієм частина дослідників розділяли селян на дві категорії – «вільних» та «невільних», кожна з яких ототожнювали з певними соціальними групами. Так, Д. Іловайський до першої зараховував «вільних данників», «отчичів», «тяглих», дрібних бояр («панцирних», «путних», «осадних»), а до другої – «невільну челядь або холопів» [12, с. 82–83]. Водночас не до кінця з'ясованим залишив статус «закупнів»/«закладнів». Він трактував їх як категорію вільних людей, які потрапили в «тимчасове рабство в рахунок виплати боргу». Їхнє становище вважав найближчим до невільництва, оскільки «тимчасове рабство переважно перетворювалося в постійне, а нащадки цих закладнів ставали кріпосними» [12, с. 83–84]. Такі обставини дають підстави позиціонувати закупів радше як середню ланку між «вільними» й «невільними». Утім історик до такого висновку не вдався.

Інакше склад обох селянських категорій презентував М. Любавський: невільними («непохожими») вважав «челядь невільну» й «отчичів непохожих», а вільними («похожими») – «отчичів похожих» і «слуг» [5, с. 375–386, 408–412; 15, с. 108]. Він критично поставився до позиціонування Д. Іловайським та іншими дослідниками селян-

данників великокнязівських маєтків вільними людьми, оскільки ті не мали права полишати свою землю через обов'язок виконання служби за володіння нею [5, с. 374–376].

До схожого з М. Любавським структурування вдався і Ф. Леонтович, але з певними уточненнями та доповненнями. Зокрема, до складу «залежного» селянства додатково зарахував слуг/бояр «непохожих». Вони, на думку дослідника, становили найчисельнішу групу серед «службових людей» загалом. Така категорія населення формувалася або за рахунок переведення з різних за достатком тяглих селян, або з вільних слуг, які втратили «право виходу» [13, с. 169–175, 211–224, 258–260]. Водночас до вільних селян він відносив «службових бояр-шляхту» – рядову шляхту, яка не мала власного землеволодіння, а «сиділа на землях господарських або панських під умовою відбування з них «земської» (шляхетської чи боярської служби)» [13, с. 253]. Вона нарівні з усіма «службовими людьми» підпорядковувалася юрисдикції свого землевласника за винятком справи позбавлення честі, вирішення якої підлягало компетенції загального шляхетського суду. Така категорія бояр/слуг мала власних підданих та могла цілком вільно полишати свої вислуги й помістя й переходити на службу до іншого землевласника» [13, с. 256–257]. Так само до числа вільних селян Ф. Леонтович причисляв «бояр і слуг вільних», які, на відміну від «службових бояр-шляхти», могли втратити особисту свободу. Це могло статися, коли такі особи у межах «пільгового терміну» не скористалися правом вільного переходу на службу до іншого землевласника [13, с. 257–258].

Натомість М. Владимирський-Буданов уніс корективи в представлений вище принцип стратифікації селянства – додав проміжну між «вільними» і «невільними» селянами категорію – «напіввільні». Щоправда, дослідник не конкретизував належний до неї соціальний сегмент. Окрім цього в числі «невільних» селян вказав челядь (пізнього часу її існування – після запровадження «Устави на волоки» 1557 р., коли вона переживала трансформацію в кріпосних селян) та «койминців», а до «вільних» зарахував слуг, дрібних бояр та «отчичів»/«тяглих» селян [16, с. 16, 21, 26–36].

Так само на три різні за правовим статусом групи – «несвобідні», «півсвобідні» та «свобідні» – поділяв селян М. Грушевський. До категорії «несвобідних» він причисляв невольну челядь (на етапі переходу в категорію тяглих селян, по аналогії з думкою М. Владимирського-Буданова), «койминців», «коланних», «тяглих селян-отчичів» та дрібних слуг. Останніх (зокрема, конюхів, рудників, гонтарів, бондарів, колісників, теслів тощо), ототожнював із невольними селянами через те, що вважав їх близькими до двірської челяді, позаяк вони «служили дворам своєю роботою». «Напіввільними» – такими, що потрапили в тимчасову кабалу – вважав «закупів», «закладнів», «сябрів», «виданих людей». Зі «свобідними» селянами М. Грушевський ототожнював данників та слуг («панцирних», «путних», «замкових», «ординських») [14, с. 112–119, 138–140, 171].

В основу другого критерію соціальної диференціації селянства Великого князівства Литовського дослідники поклали форму власності на землю та землекористування. Тут селяни позиціонувалися як користувачі земельної ділянки з фонду певного землевласника, за експлуатацію якої мали певні зобов'язання. З огляду на це дослідники концентрували свою увагу головно на розмежуванні селян великокнязівських («господарських») та приватновласницьких («панських») маєтків. Окремі дослідники брали до уваги ще й церковно-монастирське землеволодіння, але одні лише констатували його або оминали оцінку становища церковних підданих у межах Великого князівства Литовського [12, с. 83; 13, с. 305; 14, с. 275–283], інші – ототожнювали з приватновласницькими маєтностями [16, с. 16, 87–89]. Також примітною в історіографії рисою такої класифікації сільського населення є той факт, що в більшості випадків вона декларувалася, але не супроводжувалася докладною сепарацією особливостей їхнього становища. А там, де дослідники все ж удавалися до з'ясування відмінностей між державними і приватновласницькими селянами, то робили це головно в правовій площині.

Зазвичай науковці концентрувалися на долі селян великокнязівських володінь. Така тенденція сягає витоків історіографії 60-70-х рр. XIX ст. Тоді І. Новицький пояснював це двома факторами: обмеженістю відомих на той час джерел щодо становища селян у межах шляхетських володінь у період до литовських статутів; відсутністю запровадження

будь-яких «особливих постанов для приватних володінь», позаяк такі маєтки надавалися на таких же засадах, на яких володіли подібними й литовські правителі. Тож, як вважав історик, різниці у правовому становищі селян «господарських і боярських» маєтностей, за винятком земельного питання, не було [10, с. 12].

Подібний підхід простежуємо й у наступні часи. Так, К. Бестужев-Рюмін хоч і розрізняв дві вказані категорії селян, в оцінці їхнього соціально-правового становища спинив головну увагу на державних селянах. Зрештою, прийшов до висновку, що вони перебували в дещо «кращому становищі», аніж мешканці приватних маєтностей. Принаймні, вони мали змогу скаржитися на утиски щодо них місцевими владцями великому князеві, чого були позбавлені панські селяни [11, с. 88–98].

Також і М. Владимирський-Буданов у дослідженні питання селянського землеволодіння зосереджувався переважно на великокнязівських селянах. Таке акцентування він мотивував наявністю більш чисельної і ґрунтовної документальної бази щодо них та тотожністю селянських прав у межах «державних» і «панських» земель [16, с. 41, 89–90]. Утім твердження історика, що саме в панських маєтках «коренився перший зародок майбутнього кріпосного права» [16, с. 90] уже суперечить його попередньому судженню.

М. Грушевський, хоч і розумів специфіку державного і приватновласницького землеволодіння, однак не приділяв предметної уваги розмежуванню соціально-правового становища їх населення. Утім зауважив, що в окремих регіонах (зокрема, в волостях верхньої течії Дніпра), де в державних маєтностях суб'єктом оподаткування були громади, місцеві урядники тривалий час «не обмежали свободу виходу» за умови «обсаження свого господарства іншим чоловіком». Також формально селяни мали право апелювати щодо рішення місцевої влади до великокнязівського суду. Але, зазначав історик, фактично така можливість була майже нереальною. Натомість, селяни панських маєтностей були позбавлені права вільного переходу, а «влада пана над ними повна й безконтрольна» [14, с. 171, 175–176].

Найбільш пристальною увагою, але з полярною оцінкою, наділили це питання М. Любавський та Ф. Леонтович. Так, М. Любавський вбачав хибним узагальнений підхід, при якому «господарські селяни не розрізнялися з приватновласницькими, завдяки чому риси, притаманні становищу перших, переносилися на других і навпаки» [5, с. 373–374]. Він усвідомлював, що попервах становище обох груп сільського населення було схожим. Йдеться про спільні повинності на користь литовського правителя, підлягання судовій юрисдикції князя та його урядників, наявність «непохожих» людей та можливості для них за певних обставин набути статус «похожих». Рубіжним моментом у формуванні суттєвої різниці між ними науковець вбачав набуття шляхтою наприкінці XIV – середині XV ст. привілеїв за німецько-польським зразком, наслідком чого стало утвердження особистої залежності їхніх селян у формі підданства. З огляду на це майже вся робота й побори з селян, юрисдикція стали зиском і компетенцією місцевих землевласників [5, с. 386–387].

Відтоді ключову різницю у соціально-правовому становищі приватновласницьких і «господарських» селян учений вбачав у характері залежності: для перших, як указувалося вище, вона була особистою, а для других – зобов'язальною. Остання полягала в тому, що селяни великокнязівських маєтків були зобов'язані правителю виконанням «служби» за володіння землею, через що обмежувалися у праві вільного переходу. Утім, М. Любавський вказав винятки, коли «отчич» міг отримати «право виходу». Це могло статися засобом продажу землі з дозволу великого князя чи його урядників іншому користувачеві, котрий продовжить виконання відповідних повинностей. Або ж, якщо виконання зобов'язань по «службі» можна було стабільно реалізовувати меншою кількістю осіб, тоді «зайві» селяни відпускалися й ставали вільними [5, с. 375–377, 383–384]. Цим він обґрунтував абсолютний контраст з відповідними можливостями селян шляхетських маєтків. Адже, вважав, що із числа панських підданих «майже не міг відокремитися клас вільних похожих людей». Пояснював це меркантильністю землевласників, які у випадку появи на певній земельній ділянці «лишніх» селян намагалися осадити таких на іншій ділянці того ж маєтку або переводили до іншого свого чи чужого маєтку, «взявши за це гроші або отримавши якусь іншу вигоду» [5, с. 387]. Ще одна суттєва відмінність, з його погляду, постала за наслідками

прийняття загального земського привілею 1447 р., який забороняв приватновласницьким селянам переходити в розряд державних і навпаки. Історик вважав, що для «господарських» селян, на відміну від панських, таке обмеження в реальному житті не становило перепону й вони «сїдали вільно в приватних маєтках» [5, с. 389]. Також він підмітив ще одну особливість, що різнила вказані категорії селян: фактично до 30-х рр. XVI ст. приватновласницькі піддані «нерідко несли повинності на господарському хазяйстві», виконуючи роботи по обслуговуванню й забезпеченню великокнязівських замків і дворів. Такі винятки всупереч установленим нормам «земського права» встановлював сам великий князь литовський при пожалуванні окремих маєтностей [5, с. 359–360]. Натомість, подібних зобов'язань з боку державних селян на користь панських маєтків дослідник не передбачав.

Опонентом майже всіх щойно зазначених суджень М. Любавського виступив Ф. Леонтович. Він указував, що до початку XV ст. специфікою життя селян приватновласницьких маєтків було подвійне обтяження повинностями – державними (великокнязівськими й удільними князів) і поміщицькими. Така «двоїстість селянського тягла» поступово обмежувалася різними великокнязівськими привілеями й протрималася до зрівняння прав литовсько-руської шляхти з польською. Її останки історик зафіксував в окремих регіонах Великого князівства Литовського на початку XVI ст. [13, с. 233–236]. Надалі «вся сукупність селянських служб і платежів перейшла в повне і безконтрольне розпорядження самих землевласників» [13, с. 237].

Стосовно набуття селянами «права виходу» Ф. Леонтович твердив, що, за умови передачі землі й відповідних щодо неї повинностей іншим особам, статусу «похожих» цілком легально набували «отчичі» як великокнязівських, так і шляхетських маєтностей. Утім, така умовна залежність селян станом до середини XV ст. стала згортатися, оскільки серед великих і удільних князів, а також панів-шляхти почала поширюватися загальна тенденція до «встановлення «вічного» права на селян-отчичів». Як потвердження цього дослідник навів приклад «господарських» пожалувань, які не мали б реального сенсу при наявності навіть умовного права селян будь-коли покинути «службу» в своїх землевласників. Так само не погодився з тезою М. Любавського про продовження практики вільних переходів державних селян до шляхетських володінь після введення в дію великокнязівського привілею 1447 р., позаяк його зміст «не дає ні найменшого натяку на колишнє умовне право виходу отчичів» [13, с. 176–177]. Також, на противагу колезі, наголосив, що відповідно до вказаного вище нормативного акту в особисту залежність від землевласників потрапляли як державні, так і приватновласницькі селяни. І ті, й інші мали однакову можливість переходу на інші землі за умови відповідного дозволу землевласника. На думку дослідника, єдине, що могло їх різнити – менш обтяжливі умови життя населення великокнязівських волостей через слабший контроль місцевих урядників порівняно з шляхетськими маєтностями. Але загалом, резюмував Ф. Леонтович, правове становище обох категорій селян як особисто залежних було рівнозначним: «там і тут «вічне право» в принципі завжди утримувало рівну силу і значення як у приватновласницьких маєтках, так і в волостях господарських» [13, с. 178–179].

Найбільш предметну увагу дослідники приділили класифікації селян за характером покладених на них повинностей. Утім гостра зосередженість на цьому питанні зумовила специфіку в підходах до його вирішення. Так, К. Бестужев-Рюмін повинності подавав як складову правового становища, що вело до накладання господарської і правової сфер у питанні розрізнення соціальних груп [11, с. 90–91]. Натомість, на неправомірності подібного способу наголошував М. Грушевський [14, с. 119]. Загалом переважна більшість науковців намагалися чітко слідувати змістовій відповідності.

Відправною точкою вказаної диференціації селян дослідники зазвичай вбачали «службу» – певну земельну ділянку, за користування якою надавачем, згідно її розміру, родючості тощо, визначалися певні повинності [5, с. 306–312; 13, с. 230–231, 238; 14, с. 157; 17, с. 96–98; 18, с. 205, 651–652]. Найбільш предметно це обґрунтував Ф. Леонтович. Він зазначав, що характер і обсяг зобов'язань за користування землеволодінням спричиняли відповідний розподіл селян «на більш чи менш складний ряд спеціальних класів, кожний зі своєю «особною» службою». Система відповідних повинностей, на його думку, сформувалася

на основі практикованих у литовсько-руських землях місцевих «споконвічних данинах» у поєднанні з привнесеними польсько-німецькими традиціями «тяглових відносин селян». Дослідник окреслив перелік чинників, які впливали на суть і обсяг повинностей та похідну від них стратифікацію селян. Такими були розмір, виробничий потенціал земельної ділянки та видове різноманіття угідь; чисельний склад підданих, приналежних до певного «двору» землевласника; рівень складності «системи господарських операцій в маєтках». Відтак найширший спектр селянських розрядів, вважав Ф. Леонтович, міг бути притаманним лише великим господарствам із чисельним складом службового та тяглого люду, якими були виключно великокнязівське, колишніх удільних князів чи великих панів-землевласників [13, с. 230–231, 238].

Таким чином, з огляду на зобов'язальний характер землеволодіння, історики реалізували своє бачення класифікації населення. Зокрема, С. Бершадський головними видами служби вбачав «панцирну» (кінну військову) і «тяглу» (сплата податей та виконання господарських повинностей). Відповідними їх виконавцями з числа сільського населення були бояри/слуги та «прості» люди [17, с. 96–98]. Тож, вони і представляли дві основні категорії селян у візії С. Бершадського.

«За відмінністю селянських служб і промислів» ділив селян на дві групи й Ф. Леонтович. Такими вбачав: «людей службових» – бояр і слуг, які виконували військову або адміністративну службу та «людей тяглих або чорних», які виконували «спеціальні селянські служби» (господарські роботи по обслуговуванню великокнязівських чи панських дворів та орних, лісових, лугових та водних угідь) або платили натуральну чи грошову данину. Дослідник позиціонував їх як «основні класи волосного населення Литви-Русі», котрі були безпосереднім спадком суспільного устрою Русі [13, с. 224–225]. Окремо від них виділяв ще категорію «убогих» («коланних», «зубожілих») – селян, котрі через бідність не мали змоги належним чином вести «тягле господарство», через що перекваліфіковувалися землевласником на слуг [13, с. 259, 293].

Ф. Леонтович стояв на тому, що попри застосування для певних категорій селян ще й різних додаткових та «загальних» повинностей, кожний їх розряд виконував основне коло обов'язків, які носили «строго спеціальний характер» [13, с. 246–247]. Відтак «людей службових» поділяв на дві категорії – «путних» бояр/слуг та «слуг службових» («службників»). Путні бояри/слуги головним обов'язком мали виконання власне військової служби. Відповідно до характеру військового спорядження розрізнялися як «панцирні» та «щитові» слуги, за озброєнням – «стрільці», «копійники», «пушкарі» [13, с. 265–269]. Дослідник звернув увагу, що «путні люди» залучалися й до реалізації інших службових обов'язків, у зв'язку з чим зазвичай мали спеціальне найменування. Зокрема, поштові функції («листову службу») виконували «листовні бояри і слуги», доставку посилок («служба на посылках», яка іноді об'єднувалася з «листовою») – «посланці», «текуни», охорону шляхів («дорожню службу») – «провідники», «путники», «слуги посельські», «коморники», «слуги ординські» [13, с. 278–285]. Варто відмітити, що серед вільних і «непохожих» бояр і слуг науковець виділяв особливі розряди «слуг і бояр данників» та «бояр чиншевих», котрі обов'язок військової служби доповнювали сплатою натуральної чи грошової данини (меншої, порівняно з тяглими селянами), а також «бояр осадних», котрі відійшли від «ратної» служби [13, с. 257–260, 267].

Категорію «слуг службових» Ф. Леонтович відмежовував від путних бояр/слуг, позаяк ті не мали відношення до військової служби. Залежно від їхніх функцій дослідник розділяв службників на дві групи. До першої належали дворові слуги: невільна челядь, вільні наймити, службова шляхта. Вони прислужували при великокнязівських замках, панських дворах та «дорожніх дворах-станах». Такими були «козачки» (особиста прислуга панів та головних урядників), кухарі, пекарі, кучери, конюхи, стрільці, ремісники, садівники тощо. Другу складали дворові урядники, які виконували функції адміністративно-господарського управління великокнязівськими та панськими маєтками – тивуни, намісники, ключники, приказники, справці. Примітно, що до їх числа історик зараховував і очільників сільського самоврядування – старців, отаманів, вйтів та лавників. Джерелом наповнення особового складу службників вбачав вихідців із залежних «тяглих» та «путних» людей, з вільного простолюду та службової безземельної шляхти, зубожілих селян [13, с. 286–292; 19, с. 93–101].

«Людей тяглих або чорних» Ф. Леонтович кваліфікував як все неслужбове населення державних і панських маєтків, котре перебувало у статусі «підданих» та виконували певний вид «тяглої служби». З огляду на різновиди таких зобов'язань дослідник виокремлював наступні «особні тягли класи»: «робітні» або «тягли» у вузькому сенсі (виконували сільськогосподарські роботи при дворі землевласника та на орних угіддях, а також платили грошову «подимщину»); данники (за експлуатацію наданих угідь платили грошову і натуральну данину); оброчники/чиншовики (обкладалися лише грошовою платою), промисловці (згідно спеціалізації промислів у різних природних угіддях обкладалися сплатою певної частини здобичі), ремісники (групувалися за предметами виробництва, передавали панові обумовлену частину виробленої продукції) [13, с. 293; 20, с. 15-17; 21, с. 48–50].

Класифікацію селян на «тяглих» і «слуг» практикував спочатку й М. Грушевський [22, с. 252–258]. Однак згодом дещо змінив своє бачення й розподілив їх на три категорії: «данників» (зобов'язані грошовою або/й натуральною даниною, але повністю або значною мірою вільні від панщини), «людей роботних або тяглих» (зобов'язані панщиною та різного роду данинами) і «служебних (слуг і ремісників)». Людей роботних, у свою чергу, він поділяв на дві групи за розмірами землеволодіння: ті, що «сиділи на більших ґрунтах» – «тягли» селяни в прямому сенсі; «осаджені на менших ґрунтах або й на самих обійстях» – «загородники», «огородники», «підсусідки», «коморники». Також історик диференціював і «служебних» селян, зокрема, за різновидами виконуваної ними служби: військовою службою (слуги «панцирні», «путні», «замкові», «ординські», «поленицькі»); «ловецькими службами» («осочники», «ловці», «стрільці», «бобровники», «сокольники», «риболови» тощо); прислужуванням при дворовому господарстві (конюхи, «конекормці», лісничі, «подлазники»); забезпеченням двору продукцією промислів (рудники, гонтарі, бондарі, колісники тощо) та власною роботою (теслі, мулярі, ковалі). Учений наголошував, що, через динамічність соціальних процесів, переходи селян з одних категорій в інші, такий поділ є приблизним [14, с. 119–120, 134–135, 138–140]. Водночас визнавав, що класифікація як така для нього не має особливого значення, позаяк є річчю «підрядною». Більше того, зважаючи на значимість панщини для становища селян, вбачав доречнішим розділяти їх на «обтяжених» і «необтяжених» панщиною [14, с. 119]. Попри це дослідник на прикладі українських земель Великого князівства литовського надав докладну характеристику трьох указаних селянських категорій.

Певну еволюцію пережило бачення класифікації селян за повинностями М. Любавського. Він презентував її виключно на прикладі «господарських людей» – селян великокнязівських маєтків. Попервах розділяв їх на п'ять категорій: 1) «тягли» селяни («пригонні» – в Полоцькій землі), обов'язком котрих було за потреби працювати в господарстві маєтку, у тому числі й розробляти орні угіддя, забезпечувати його підводами [5, с. 315–320]; 2) селяни, котрі виконували «спеціальні служби при експлуатації різних угідь на господаря» (бортники, бобровники, осочники, ловці, конюхи тощо) [5, с. 322]; 3) селяни, котрі, окрім землеробства, займалися певними ремеслами або промислами (ковалі, теслі, бондарі, кравці, рибалки, соляники, рудники, мельники та ін.) [5, с. 331–336]; 4) данники, зобов'язані сплатою грошової та/або натуральної данини» [5, с. 336–343]; 5) слуги, основною повинністю котрих була військова служба («путні», «панцирні», «щитні», «доспешні») [5, 343–356].

Згодом М. Любавський дещо інакше систематизував та доповнив диференціацію селян. У новій її версії він зафіксував частину вказаних у попередньому варіанті – тяглих селян, данників та слуг. Натомість реструктуризував другу і третю категорії: виокремив групу селян, котрі «обслуговували скотарство великого князя» (конюхи, конекормці, кобильники, пастухи, свинарі, стадники); упорядкував розряд селян, які займалися експлуатацією великокнязівських промислових угідь (в початковій версії були розподілені по обох категоріях), об'єднавши їх в єдину групу; вирізняв самостійну групу селян-ремісників. Також додав нову категорію – «оброчних» («осадних») селян [15, с. 97–101, 112].

Класифікацію селян станом до середини XVI ст., розроблену М. Любавським, практично повністю наслідував його учень – В. Пічета [23, с. 181–211]. Водночас, варта уваги представлена ним структура сільського населення за наслідками проведення волочної

реформи 1557 р. Згідно «Устави на волоки» науковець зафіксував поділ селян великокнязівських володінь на дві категорії: «вищу» і «нижчу». До вищого розряду селян належали зобов'язані військовою повинністю (путні слуги, стрільці, служки), «спеціальною службою» або розробкою державних угідь (конюхи, дворові слуги, бортники, осочники, різного роду ремісники). Нижчу категорію складали огородники, тяглі та чиншеві селяни [23, с. 223–227].

У питанні диференціації селянства, з огляду на відмінність обґрунтування базових засад її реалізації, окремо стоїть позиція М. Владимирського-Буданова. Він вважав, що селяни були не користувачами державної чи панської землі, а повноправними власниками свого «вічного і спадкового» землеволодіння. Адже вся земля, тобто територія, належала литовському князеві як правителеві держави і «нікому особисто, окрім осіб, які володіли нею безпосередньо». Відтак селянські землі не можна розглядати як орендовані на певний термін у держави чи приватного власника. Так само, як і повинності та платежі не є орендною платою [16, с. 15–15, 37–39; 24, с. 357–358]. Дослідник трактував їх не як джерело, а як наслідок селянських прав на землю: «всякий, хто володів землею, був зобов'язаний державі чи тому, кому вона передала своє право (панам і церквам) певними повинностями» [16, с. 20]. Іншими словами, держава чи приватний землевласник засобом забезпечення виконання повинностей селянами виконували лише фіскальні функції. Попри альтернативність такої позиції судженням більшості представників історіографії, класифікація селян М. Владимирським-Будановим виявилася досить співзвучною з ними. Згідно накладених на них зобов'язань він диференціював селян на тяглих, чиншевих, слуг (ремісників, промисловиків, військових майстрів), бояр/слуг (кінних і путних) [16, с. 15, 26, 28–32]. Однак це не завадило окремим дослідникам критично поставитися до задекларованої ним теорії. Першим висловив незгоду з нею М. Любавський, заявивши, що селяни тієї доби були ще «далекі» до повноправного спадкового володіння землею [5, с. 309–310]. М. Грушевський назвав її «мало аргументованою» [25, с. 28], а В. Пічета – помилковою [23, с. 197].

Висновки. Отже, дослідження соціальної структури селянства Великого князівства Литовського, започатковане в українській та російській історіографії в 60-х рр. XIX ст., упродовж наступних двох десятиліть перебувало на стадії пошуку методології. Для наукових результатів цього періоду характерні розбіжності в розумінні критеріїв диференціації, поверховість та спрощений підхід до класифікації та аналізу категорій селянства. Утім своєю науковістю і предметністю вирізнялися доробки молодого Ф. Леонтовича, а також І. Беляєва та І. Новицького, які стали фундаментом для подальших наукових студій. Загалом науковий процес у сегменті дослідження структури селянства рухався по висхідній лінії і досяг свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. У цей час особливо ґрунтовними виявилися напрацювання Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, М. Любавського, М. Грушевського. Застосовані ними та деякими іншими науковцями мірила селянських розрядів виявилися концептуально близькими між собою, хоч і мали подекуди розбіжності в деталях, змістовності та обґрунтуванні. Зокрема вказані вище дослідники розробили й обґрунтували диференціацію селян на підставі трьох головних критеріїв: 1) за правовим статусом та особистою залежністю; 2) за формою власності на землю та землекористуванням; 3) за характером повинностей. Характерно, що диференціацію селянства Великого князівства Литовського дослідники представляли переважно в межах періоду XV – першої половини XVI ст., і лише в поодиноких випадках зверталися до розгляду цієї проблеми в наступні часи.

Список літератури

1. Михайлюк Ю. Селянство Великого князівства Литовського з погляду Д. Іловайського. *Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Науковго товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р.* Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 47–51.
2. Михайлюк Ю. Українське селянство в XV – першій половині XVI ст. у візії М. Довнар-Запольського та П. Клепатського. *Український селянин*. Черкаси, 2012. Вип. 13. С. 33–36.

3. Музичко О. Историк Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. 208 с.
4. Шрейер Ю. Краткий исторический взгляд на судьбы крестьянского сословия в Литве. *Памятная книжка Виленской губернии на 1861 год. Часть вторая*. Вильно: В типографии А. Сыркина, 1861. С. 42–53.
5. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. 884 с.
6. Мордовцев Д. Л. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья*. Москва: В типографии Александра Семена, 1861. Отделение III. С. 19–64.
7. Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI вв. *Университетские известия*. 1863. № 10–11. Отдел II. С. 1–48.
8. Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в.* Киев: Тип. И. А. Давиденко, 1870. С. 1–64.
9. Беляев И. Рассказы из русской истории: Книга четвертая. Часть первая. История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. Москва: В Синодальной типографии, 1872.
10. Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV – XVIII веке. Киев: Университетская типография, 1876.
11. Бестужев-Рюмин К. Русская история. Том второй. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1885. 319 с.
12. Иловайский Д. История России. Том третий. Московско-царский период. Москва: Типография М. Г. Волчанинова, 1890. 717 с.
13. Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и Ко, 1897. 321 с.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.
15. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: С приложением текста хартий, выданных великому княжеству Литовскому и его областям. 2-е изд. Москва: Московская художественная печатня, 1915. 376 с.
16. Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92.
17. Бершадский С. А. Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI в. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 69–120.
18. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. 807 с.
19. Леонтович Ф. И. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. 104 с.
20. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. Выпуск II. Крестьяне-промышленники. Варшава, 1897. 130 с.
21. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск III. Сельские ремесленники. Варшава, 1898. 68 с.
22. Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 404 с.
23. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы. Москва: Синодальная типография, 1917. 328 с.
24. Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве в XVI в. *Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая*. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1892. С. 357–386.
25. Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. IX. Львів, 1896. С. 1–32.

References

1. Mykhailiuk, Yu. (2014). Peasantry of the Grand Duchy of Lithuania from the point of view of D. Illovaisky. *Dvadtsya't chetverta berezneva naukova sesiya Oseredku Naukovho tovarystva im.*

- Shevchenka u Cherkasakh [The twenty-fourth March scientific session of the Center of the Shevchenko Scientific Society in Cherkasy].* Cherkasy, 47–51 [in Ukrainian].
2. Mykhailiuk, Yu. (2012). Ukrainian peasantry in the 15th – first half of the 16th century in the vision of M. Dovnar-Zapolsky and P. Klepatsky. *Ukrayins'kyi selyanyn [Ukrainian peasant]*, 13, 33–36 [in Ukrainian].
 3. Muzychko, O. (2005). Historian Fedor Ivanovich Leontovych (1833–1910): life and scientific activity. Odesa [in Ukrainian].
 4. Schreyer, J. (1861). A Brief Historical Look at the Fate of the Peasant Class in Lithuania. *A Commemorative Book of the Vilnius Province for 1861. Part Two.* Vilnius [in Russian].
 5. Lyubavsky, M. (1892). Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of the publication of the First Lithuanian Statute. Moscow [in Russian].
 6. Mordovtsev, D. (1861). Peasants in Southwestern Rus' in the 16th Century. *Archive of Historical and Legal Information Relating to Russia. Book Three.* Moscow, 19–64 [in Russian].
 7. Leontovich, F. (1863). Peasants of Southwestern Russia under Lithuanian Law in the 15th and 16th Centuries. *Universitetskie izvestiia [University News]*, 10–11, 1–48 [in Russian].
 8. Antonovich, V. (1870) Preface. *Archives of South-West Russia. Part VI. Vol. II. Acts on economic and legal relations of peasants in the 17th century.* Kyiv, 1–64 [in Russian].
 9. Belyaev, I. (1872). Stories from Russian History: Book Four. Part One. History of Polotsk or Northwestern Rus' from Ancient Times to the Union of Lublin. Moscow [in Russian].
 10. Novitsky, I. (1876). An essay on the history of the peasant class of South-Western Russia in the 15th – 18th centuries. Kyiv [in Russian].
 11. Bestuzhev-Ryumin, K. (1885). Russian History. Volume Two. Issue One. St. Petersburg [in Russian].
 12. Ilovaisky, D. (1890). History of Russia. Volume Three. The Muscovite-Tsarist Period. Moscow [in Russian].
 13. Leontovich, F. (1897). Peasant farm in the Lithuanian-Russian state. St. Petersburg [in Russian].
 14. Grushevsky M. (1905). History of Ukraine-Rus. Volume V. Suspel-political and church structure and news in the Ukrainian-Russian lands of the XIV–XVII centuries]. Lviv [in Ukrainian].
 15. Lyubavsky, M. (1915). An outline of the history of the Lithuanian-Russian state up to and including the Union of Lublin. Moscow [in Russian].
 16. Vladimirsky-Budanov, M. (1893). Peasant land ownership in Western Russia until the middle of the 16th century. *Readings in the historical society of Nestor the Chronicler.* Kyiv, 7, 12–92 [in Russian].
 17. Bershadsky, S. (1888). Avram Ezofovich Rebichkovich, treasurer of the zemstvo, member of the Rada of the Grand Duchy of Lithuania. An excerpt from the history of internal relations of Lithuania at the beginning of the 16th century. *Kiev antiquity. Monthly historical journal.* [in Russian].
 18. Dovnar-Zapolsky, M. (1901). State economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons. Vol. 1. Kyiv [in Russian].
 19. Leontovich, F. (1899). On the history of the administrative system of the Lithuanian state. I. The class type of the territorial-administrative composition of the Lithuanian state. II. The lord's court in the Lithuanian state. Warsaw [in Russian].
 20. Leontovich, F. (1897). Peasant farmstead in the Lithuanian-Russian state. Issue II. Peasant industrialists. Warsaw [in Russian].
 21. Leontovich, F. (1898). The Peasant Farm in the Lithuanian-Russian State. Part III. Rural Craftsmen. Warsaw [in Russian].
 22. Grushevsky, M. (1894). Barskoe starostvtvo, historical essays (15th–18th centuries). Kyiv [in Russian].
 23. Picheta, V. (1917). Agrarian reform of Sigismund Augustus in the Lithuanian-Russian state. Part 1. Preparation and implementation of the reform. Moscow [in Russian].
 24. Vladimirsky-Budanov, M. (1892). Forms of peasant land ownership in the Lithuanian-Russian state in the 16th century. *Kievskii sbornik v pomoshch postradavshim ot neurozhaya [Kiev collection to help those affected by crop failure]*. Kyiv [in Russian].
 25. Grushevsky M. (1896.). New reports about the internal structure of the Grand Duchy of Lithuania. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka [Notes of the Shevchenko Scientific Partnership]*, IX, 1–32 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.10.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 929:94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-62-67

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин,
Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8900-5569>
e-mail: lastov@ukr.net*

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ АРХІМАНДРИТА МЕЛЬХИСЕДЕКА ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКОГО

Анотація. В наукових дослідженнях ще від XIX ст. вся увага, що приділялася діяльності ігумена Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського, базувалася головним чином на документах, опублікованих ще у 1864 р. Результатом цього стала фактична відсутність до сьогодні об'єктивної наукової біографії цього церковного діяча. Разом з тим, значна частина неопублікованих і не введених до наукового обігу архівних документів зберігається нині у Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Серед них є документи, що розкривають зростання церковної кар'єри Мельхиседека, його звіти про дипломатичну діяльність, розпорядження по керівництву монастирями, листування з найближчими родичами тощо. Значна частина документів має суто церковно-адміністративний характер. Використання виявлених документів вже сьогодні дозволяє дати відповіді на питання щодо окремих моментів біографії архімандрита. **Наукова новизна.** Вперше у історичній науці здійснюється аналіз виявлених в архівах України документальних джерел, що можуть бути використані для точної реконструкції життя і діяльності архімандрита Мельхиседека Значко-Яворського. **Методологія** базується на загальних наукових методах логіки, об'єктивності та системності. Крім того, в основі дослідження були використані також принцип історизму та порівняльний метод. **Висновки.** Неопубліковані архівні документи, що стосуються життя і діяльності архімандрита Мельхиседека, зберігаються у архівних сховищах України і дають можливість відтворити точну біографію цього церковного діяча. Серед них – документи, що стосуються безпосередньо його церковної діяльності, а також стосунків із ріднею та представниками різних суспільних верств.

Ключові слова: Архів, документ, джерела, Мельхиседек Значко-Яворський, біографія, монастир.

Valerii LASTOVSKIY

*Doctor of Historical Sciences, professor, professor of Department of
International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8900-5569>
e-mail: lastov@ukr.net*

ARCHIVAL SOURCES FOR THE BIOGRAPHY OF ARCHIMANDRITE MELCHIZEDEK ZNACHKO-YAVORSKI

Abstract. In scientific research since the 19th century, all the attention paid to the activities of the abbot of the Trinity Motronyn Monastery, Melchizedek Znachko-Yavorsky, was based mainly on documents published in 1864. The result of this was the actual absence of an objective scientific biography of this church figure to this day. At the same time, a significant part of unpublished and not introduced into scientific circulation archival documents is currently stored in the Institute of Manuscripts of the V. Vernadsky National Library of Ukraine and the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Among them are documents that reveal the growth of Melchizedek's church career, his reports on diplomatic activities, orders on the management of monasteries, correspondence with closest relatives, etc. A significant part of the documents is of a purely church-administrative nature. The use of the discovered documents already today allows us to answer questions regarding individual moments of the archimandrite's biography. **Scientific novelty.** For the first time in historical science, an analysis of documentary sources discovered in the archives of Ukraine is being carried out that can be used for an accurate reconstruction of the life and activities of Archimandrite Melchizedek Znachko-Yavorsky. **The methodology** is based on general scientific methods of logic, objectivity and systematicity. In addition,

the principle of historicism and the comparative method were also used in the study. Conclusions. Unpublished archival documents relating to the life and activities of Archimandrite Melchizedek are stored in the archival repositories of Ukraine and make it possible to recreate an accurate biography of this church figure. Among them are documents directly related to his church activities, as well as relations with relatives and representatives of various social strata.

Keywords: *Archive, document, sources, Melchizedek Znachko-Yavorsky, biography, monastery.*

Постановка проблеми. В історії України однією з визначальних подій вважається Коліївщина (1768) – повстання на Правобережжі. При цьому практично завжди, в тій чи іншій мірі, поруч із нею в літературі називається ім'я ігумена Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського (1720–1809). Найчастіше він називається навіть організатором або ж ідейним натхненником повстання, хоча насправді, звісно, таким не був.

На жаль, до сьогодні, більш-менш повної наукової біографії архімандрита так і не з'явилося. Все, що стосується його життя і діяльності, фактично було описано ще у 1860-х рр. відомим українським істориком Ф. Лебединцевим, котрий використав для своєї праці достатньо велику частину архівних документів, до нього ще не введених до наукового обігу. Всі пізніші дослідження переважно базуються на тій же самій інформації. При цьому її обмеженість у хронологічному плані та вибірковість документів призводить до певної міфологізації образу і спотворення реальних історичних процесів. Тому, відповідно, для представлення більш повної і наукової біографії архімандрита існує необхідність у розширенні джерельної бази і введення до наукового обігу нових документів.

Мета публікації – проаналізувати існуючі архівні джерела, в яких містяться факти до біографії архімандрита М. Значко-Яворського, на основі яких її можна суттєво уточнити і доповнити.

Аналіз останніх досліджень. Попри загальний інтерес до діяльності М. Значко-Яворського, все ж таки, його життя досить рідко опинялося в центрі уваги сучасних істориків. Ще у 2004 р. В. Ластовським було здійснено загальний історіографічний огляд щодо цього [9]. Можна також звернути увагу на дослідження І. Приліпко щодо художньої інтерпретації образу архімандрита в українській літературі [15]. Пізніше, у 2019 р., зверталася до діяльності Мельхиседека в контексті подій Коліївщини Т. Таїрова-Яковлева [17]. Також нещодавно В. Ластовським розглядалося питання щодо його портретних зображень [11]. Разом із тим комплексного аналізу всіх існуючих документальних джерел досі не здійснено.

Виклад основного матеріалу. Основна документальна база щодо біографії Мельхиседека була опублікована ще у 1864 р. Тоді вийшли друком II-й та III-й томи I-ї частини відомого зібрання документів «Архива Юго-Западной России». До II-го тому було включено 159 документів за період від 1759 по 1766 рр., до III-го – 170 документів за період 1767–1806 рр. Документи, опубліковані в «Архиве», мають достатньо широкий діапазон. Не всі вони, зрозуміло, з огляду на їх зміст, стосуються саме діяльності М. Значко-Яворського. У значній частині з них він лише згадується як церковно-адміністративна особа, котра здійснює певні розпорядчі дії з управління парафіяльним і монастирським життям на Правобережній Україні, зі здійснення дипломатичної місії у Варшаві тощо. Саме за допомогою цих документів переважно і реконструюється діяльність ігумена напередодні Коліївщини, що ми й бачимо, зокрема в монографії Т. Таїрової-Яковлевої. В тому ж збірнику зустрічаємо й документи, які проливають вже більше світла на Мельхиседека як на особистість. Серед них, зокрема, «Донесение игумена мотронинского монастыря Мелхиседека Гервасию, епископу переяславскому и бориспольскому, с подробнейшим описанием поездки его в Варшаву на сейм 1768 г. для занесения жалобы об обидах, причиненных поляками и униатами» (1768), «Краткий формуляр архимандрита Мелхиседека Значко-Яворского» (1806) та ін.

Після «Архива» в науковій літературі можна було зустріти хіба що поодинокі публікації ще деяких архівних документів, пов'язаних із архімандритом, які швидше є дотичними

до розкриття інших тем, аніж його біографії. Тим не менше й вони дають уявлення про окремі його життя та діяльності. Такі документи зустрічаємо у збірнику документів, присвяченому гайдамацькому руху України у ХІІІ ст., виданому 1970 р. («Чолобитна Мотронинського Троїцького монастиря Катерині ІІ про захоплення уніатським митрополитом Мокрицьким ігумена Мельхиседека-Яворського з казною» від 1 серпня 1766 р., «З повідомлення ігумена Христинопільського монастиря Корнелія Срочинського про політично-релігійне становище на Україні» 1766 р., «Лист князя Миколи Рєпніна до графа Микити Паніна» від 20 серпня 1768 р.) [4, с. 339–340, 342–344, 427]. Не так давно був опублікований і щоденник 1787–1788 рр., створений священиками села Ховзовки Глухівського повіту, де згадується архімандрит [25, с. 16, 50]. Після того, у 2008 р. були опубліковані також «Витяг із перепустки М. Значко-Яворського 1767 р.» і «Витяг із біографії Мельхиседека Значко-Яворського 1768 р.» [10, с. 139, 320–321]. Нарешті, останнім, опублікованим істориком І. Синяком, документом стало «Свідоцтво», видане М. Значко-Яворським шляхетським родинам про їх перехід у православну віру [16, с. 128–130].

Однак, окрім цих опублікованих актів, в архівах України збереглися документи, що не були введені до наукового обігу. З нашого погляду, їх оприлюднення та використання в наукових дослідженнях дозволить створити вже фактично нову наукову біографію М. Значко-Яворського, більш повну і всебічну. Ці документи зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУК) та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ).

В ЦДІАУК основні документи, що стосуються діяльності Мельхиседека, зберігаються у фонді 130 «Києво-Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир» та фонді 990 «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія». Переважно, це документи адміністративного характеру, пов'язані з виконанням ігуменом своїх службових обов'язків. До таких відносяться, зокрема, справи щодо майна Михайлівського Переяславського монастиря («Опис будівель і речей Михайлівського Переяславського монастирей», «Справа по донесенню ігумена Михайлівського монастиря Мельхиседека про укладення в ящик мощей» тощо) [23; 24], Києво-Видубицького монастиря («Пропозиції ігумена Мельхиседека монастирському правлінню за 1776 р.», «Реєстр визначень ігумена Мельхиседека за 1776 р.» та ін.) [19; 20]. Водночас у цих же фондах знаходяться і документи з інформацією про біографію Мельхиседека («Справа про надсилання в Синод відомостей про настоятелів монастирів; відомості про настоятелів» за 1768 р. [22]; «Послужний список архімандрита Мельхиседека» за 1782 р. [21]).

Значно ширше розкривають життя і діяльність Мельхиседека документи, які ми зустрічаємо вже у фондах ІР НБУВ (зокрема, у ф. ІІ «Історичні матеріали», у ф. ІІІ «Листування» та у ф. 160 «Київська духовна академія»). Вони дають нам можливість розкрити більш детально мотивацію деяких його дій та взаємовідносини не лише в суто церковному колі, але й в родинному та з представниками інших суспільних станів. Тут необхідно відзначити, що в цьому архівосховищі зберігаються й документи, які вже були опубліковані у тому ж «Архиве Юго-Западной России». Наприклад, серед них бачимо такий важливий документ, як донесення ігумена єпископу Переяславському і Бориспільському Гервасію Лінцевському, подане у травні 1768 р. як звіт про поїздку до Варшави [1, с. 653–677; 6, арк. 8–21]. Серед документів в ІР НБУВ особливу зацікавленість викликають ті, що стосуються позацерковного життя Мельхиседека. Серед них – ряд документів, що свідчать про фінансові стосунки з глухівськими жителями-євреями на початку 1800-х рр. (ф. ІІ, №№ 4072, 4073), зв'язки з московськими банками і використання прибутків від діяльності з ними на користь українських монастирів (ф. ІІ, №№ 4082, 4083), підтримання постійних родинних відносин із братами та племінниками (ф. ІІ, №№ 4072, 4086) та ін.

Звісно, необхідно обов'язково звернути увагу й на ті архівні документи, які дають можливість відслідкувати шлях кар'єрного зростання архімандрита та виконання ним своїх службових обов'язків. До них можна віднести указ Катерини ІІ про переведення

Мельхиседека із Переяславської єпархії до Київської митрополії у 1771 р. (ф. II, № 4094), указ про призначення його членом Київської духовної консисторії у 1772 р. (ф. II, № 4092), указ про призначення виконувачем обов'язки ігумена Києво-Видубицького монастиря 1774 р. (ф. II, № 4090), довіреність від київського митрополита Гавриїла Кременецького на право представляти інтереси Києво-Софійського монастиря у всіх судових спорах 1777 р. (ф. II, № 4087) тощо.

Для того, щоб оцінити значення неопублікованих архівних документів, зупинимось лише на деяких моментах, що збереглися і дозволяють нам достатньо суттєво уточнити ряд біографічних моментів М. Значко-Яворського.

1. Коли народився Мельхиседек? Як правило, в літературі ця дата коливається в межах від 1716 до 1724 рр. [12, с. XXIII; 13, с. 244; 14, с. 168]. Плутанину в це питання вніс ще перший біограф Мельхиседека – Ф. Лебединцев, котрий у 1864 р. означив народження свого героя у 1716 р., посилаючись на якусь відомість 1785 р., де було записано, що йому 64 роки. Втім проста математика у цьому випадку вказує на 1721 р. Плутанина тут очевидна, а відтак, виникає і питання щодо відомості 1785 р. Проте ми маємо іншу відомість: у формулярі Мельхиседека від 1782 р. чітко зазначається, що йому 62 роки [21, арк. 2]. Отже, стає зрозуміло, що його рік народження – 1720-й.

2. Коли вчився Мельхиседек в Києво-Могилянській академії? З цього питання в науковій літературі побутує думка, що майбутній ігумен закінчив тут «повний курс» навчання до 1738 р. [4; 5]. Однак це твердження потребує деякого пояснення і уточнення. По-перше, «повний курс» Мельхиседек все ж таки не закінчив, що видно вже із офіційних формулярів, де відзначається, що він навчався у нижніх класах та філософії [1, с. 864; 21, арк. 1зв.]. Водночас повний курс включав в себе ще й навчання впродовж 4 років у богословському класі [2, с. 93]. Тобто, з усіх 12-ти років навчання, Мельхиседек в Академії навчався лише 8 років (6 років у нижніх класах та 2 роки у класі філософії). По-друге, на сьогодні збереглися списки студентів цього навчального закладу, починаючи частково, начебто (оригінальний запис відсутній), за 1736–1737 рр. та за 1738, 1740 рр. тощо. Частково списки також були опубліковані ще у 1904 р. М. Петровим (1840–1921), але в них М. Значко-Яворський відсутній. Очевидно, саме це дало підстави вважати, що він закінчив своє навчання до 1738 р., хоча деякі моменти дозволяють у цьому сумніватися. По-третє, у формулярних списках Мельхиседека чітко зазначається, що він вивчав в Академії грецьку та німецьку мови [1, с. 864; 21, арк. 1зв.]. Втім варто звернути увагу на той факт, що для вивчення цих мов були відкриті класи лише у 1738 р. [2, с. 92; 18, с. 72], а отже, він не міг завершити своє навчання до цього часу. По-четверте, у списку учнів Академії під назвою «Ведомость о учениках в мнстре Брацкоучилищном Киевском о обучающихся немецкого языка», котрий датується 1740 р., у розділі «Граматики» міститься запис: «Матфеи Яваровскій» з оцінкою «почаль отдучатися» [8, арк. 72зв.]. Це власне й є свідчення про навчання М. Значко-Яворського, оскільки при народженні він отримав ім'я Матвій, а в деяких документах іноді вказується тільки друга частина його прізвища. Тому тут сумнівів бути не може.

Якщо взяти до уваги, що Мельхиседек повинен був ще 2 роки навчатися в класі філософії, то щонайменше його перебування в Академії мало завершитися в 1742 р. Швидше за все, так і було, адже в 1745 р. він був пострижений у ченці Троїцького Мотронинського монастиря. 3-річний період між цими двома подіями – це період послушництва, який визначений 5-м правилом Константинопольського Двократного Собору (861 р.). От якраз тут не можна не взяти до уваги власні слова Мельхиседека: «Между тем от рождения моего годов как бы в двадцать два по желанию своему пошел в заграничный благочестивый, к епархии переяславской принадлежащий, мотренинский монастырь, и тамо... пострижен в монашество 1745 году» [1, с. 2].

3. Коли померли батьки Мельхиседека? Першим із його батьків, очевидно, помер Карпо Ілліч. У формулярі 1782 р. біля його прізвища стоїть позначка у вигляді хрестика (при цьому ще й підкреслена), що, як правило, означає в документах смерть відповідної

особи [21, арк. 1зв.]. Це дає підстави вважати, що Карпо Значко-Яворський помер незадовго до цього часу. Щодо матері, то вона, можливо, теж померла десь у цей період. Зокрема, відомо, що у 1780 р. Мельхиседек звертався з проханням до єпископа Переяславського і Бориспільського Іларіона щодо видачі йому пропускних документів: «По требованию матки моей живучей в городе полковом Лубнах должность имею за свиданием с нею и родительского ее благословения удостоитись, чего для вашего высокопреосвященства прошу приказать дать билет и о сем учинить архипастырское определение» [7, арк. 5]. Можливо, мати Мельхиседека, вже перебуваючи на смертному одрі, просила свого сина про останнє побачення.

Висновки. На сьогодні в архівосховищах України зберігається значна кількість неопублікованих документів, які дають змогу більш детально і точно дослідити біографію архимандрита Мельхиседека Значко-Яворського. Саме введення нових документів до наукового обігу дозволяє нам поставити питання про необхідність більш детального вивчення його біографії вже на основі сучасних підходів і методології. Основний масив цих архівних документів зберігаються в ІР НБУВ та ЦДІАУК. Зокрема, вже тепер вони дають нам можливість уточнити питання щодо дати народження цього церковного діяча, його навчання в Києво-Могилянській академії тощо.

Список літератури

1. Архив Юго-Западной России. Ч. I, т. III. Киев, 1864. 907 с.
2. Вишневыский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. Киев, 1903. 371 с.
3. Гайдамацький рух на Україні в Хd!III ст. Збірник документів. Київ, 1970. 660 с.
4. Горобець В., Жук В. Значко-Яворський Матвій Карпович. *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.* Київ, 2001. С. 228–229.
5. Дзюба О. Мельхиседек. *Шевченківська енциклопедія.* Т. 4. Київ, 2013. С. 148–149.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. II. Спр. 4045.
7. ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 4086.
8. ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 172.
9. Ластовський В. Оцінка діяльності ігумена М. Значко-Яворського в історіографії. *Історичний журнал.* 2004. № 12. С. 43–54.
10. Ластовський В. Між суспільством і державою. Київ, 2008. 496 с.
11. Ластовський В. Художні портрети Мельхиседека Значко-Яворського. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 2024. № 2. С. 70–74.
12. Лебединцев Ф. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський. *Архив Юго-Западной России.* Ч. I, т. II. Киев, 1864. С. Хd!II–ССХIII.
13. Матях В. Мелхиседек Значко-Яворський. *Історія України в особах: Козаччина.* Київ, 2000. С. 243–250.
14. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 2. Киев, 1910. 720 с.
15. Приліпко І. Художня інтерпретація постаті Мельхиседека Значко-Яворського в українській літературі. *Слово і час.* 2016. С. 42–55.
16. Серчик В. Коліївщина. Запоріжжя, 2025. 237 с.
17. Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії. Київ, 2019. 256 с.
18. Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ, 2003. 181 с.
19. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). Ф. 130. Оп. 2. Спр. 559.
20. ЦДІАУК. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 560.
21. ЦДІАУК. Ф. 130. Оп.2. Спр. 615-а.
22. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 650.
23. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 801.
24. ЦДІАУК. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 807.
25. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.). Чернівці, 2006. 100 с.

References

1. (1864). Archives of Southwestern Russia. Part I, vol. III. Kyiv [in Russian].
2. Vishnevsky, D. (1903). Kiev Academy in the First Half of the 18th Century. Kyiv [in Russian].
3. (1970). The Haidamat Movement in Ukraine in the 18th Century. Collection of Documents. Kyiv [in Russian & Ukrainian].
4. Gorobets, V., Zhuk, V. (2001). Znachko-Yavorsky Matviy Karpovich. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh. XVII–XVIII st. [Kyiv-Mohyla Academy in Names. 17–18th centuries]*, 228–229. [in Ukrainian].
5. Dzyuba, O. (2013). Melkhisedek. *Shevchenkivska entsyklopediia [Shevchenko Encyclopedia]*, 4, 148–149 [in Ukrainian].
6. Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky (IR NBUV). Fund II. File 4045 [in Russian].
7. IR NBUV. Fund II. File 4086 [in Russian].
8. IR NBUV. Fund 160. File 172 [in Russian].
9. Lastovskyi, V. (2004). Assessment of the activities of Abbot M. Znachko-Yavorsky in historiography. *Istorychnyi zhurnal [Historical Journal]*, 12, 43–54. [in Ukrainian].
10. Lastovskyi, V. (2008). Between Society and State. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Lastovskyi, V. (2024). Artistic portraits of Melchizedek Znachko-Yavorsky. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 2, 70–74 [in Ukrainian].
12. Lebedintsev, F. (1864). Archimandrite Melchizedek Znachko-Yavorsky. *Archives of Southwestern Russia*. Part I, vol. II. Kyiv [in Russian].
13. Matyakh, V. (2000). Melchizedek Znachko-Yavorsky. *Istoriia Ukrainy v osobakh: Kozachchyna [History of Ukraine in Persons: Cossacks]*, 243–250. [in Ukrainian].
14. Modzalevsky, V. (1910). Malorossians pedigree. Vol. 2. Kyiv [in Russian].
15. Prilipko, I. (2016). Artistic interpretation of the figure of Melchizedek Znachko-Yavorsky in Ukrainian literature. *Slovo i chas [Word and Time]*, 42–55. [in Ukrainian].
16. Serchyk, V. (2025). Koliivshchyna. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
17. Tairova-Yakovleva, T. (2019). Koliivshchyna: great illusions. Kyiv [in Ukrainian].
18. Khyzhnyak, Z., Mankivskyi, V. (2003). History of the Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv [in Ukrainian].
19. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (CDIAUK). F. 130. Op. 2. File 559. [in Russian].
20. CDIAUK. Fund 130. Inv. 2. File 560 [in Russian].
21. CDIAUK. Fund 130. Inv. 2. File 615-a [in Russian].
22. CDIAUK. Fund 990. Inv. 1. File 650 [in Russian].
23. CDIAUK. Fund 990. Inv. 1. File 801 [in Russian].
24. CDIAUK. Fund 990. Inv. 1. Ref. 807 [in Russian].
25. (2006). Diary of Andriy and Fyodor Kyrnetsky, priests of the St. Nicholas Church of the village of Khovzovky, Glukhiv district, Novgorod-Siversky governorate (December 1787 – October 1788). Chernihiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 94(477.4/.8):«1917-1921»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-68-73

Олег ОСТРОВСЬКИЙ

аспірант кафедри історії України Черкаського національного
університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5783-4741>
e-mail: oleg.ck@ukr.net

ХОЛОДНОЯРСЬКІ ПОДІЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. У МАТЕРІАЛАХ РЕГІОНАЛЬНИХ НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЙ

Анотація. Метою статті є обґрунтований попереднім аналізом історіографії намір повернути увагу науковій громадськості до проблеми холоднорярських подій доби Української революції 1917–1921 рр., синхронно охопивши цим пізнавальним інтересом самі історичні події Холоднорярського повстання 1918–1922 рр., унікальну джерельну базу, насамперед оригінальні матеріали краєзнавчих музеїв, а головне – численні публікації, що через відсутність належного інтересу до локальної історії вкрай рідко потрапляли в орбіту узагальнюючих праць. **Наукова новизна.** У статті вперше проаналізовано матеріали регіональних наукових форумів (конференцій, симпозіумів, круглих столів, семінарів) останніх десятиліть, що присвячені холоднорярським подіям доби Української революції (з урахуванням їхньої специфіки). Частина цього доробку істориків, краєзнавців, також «патріотично налаштованих» публіцистів цінна тим, що презентує оригінальні матеріали музейних фондів, зокрема й тих, які відносно нещодавно потрапили до їхніх колекцій. **Висновки.** Потреба такої розвідки є очевидною з погляду того, що напрацьовані раніше сюжети «місцевої» історії здебільшого лишаються маловідомими широкому загалу дослідників. Нерідко поширення опублікованих статей та тез обмежувалося колом самих учасників зібрань. У цьому сенсі існуюча дотепер периферійність знань та обмежений характер залучення цих матеріалів у дослідницький процес продовжують сумну традицію ігнорування, упередженого замовчування холоднорярських подій комуністичним режимом. Кажучи інакше, відродження козацьких традицій на національному ґрунті (чим власне відомий Холодний Яр революційної доби) виявилось настільки «ідеологічно незручним» для політиків та істориків, що відголосок цього несприйняття відчувається до наших днів. Тобто, як не дивно, але навіть після 1991 р. такою стереотипною перцепцією керувалося багато чиновників та служителів Кліо. Своєю чергою, потреба творення більш досконалих наукових синтезів мотивована кількома додатковими обставинами. Одна з них – необхідність протистояти усталеним міфам та стереотипам, що шкодять об'єктивізації наукових наративів, водночас – формуванню цілком відповідних комеморативних практик. В умовах перманентної гібридної війни, що її північно-східний сусід веде проти України, ці завдання набули значення національної безпеки.

Ключові слова: історіографія, Українська революція, національно-визвольні змагання, повстання, Холодний Яр, комеморативні практики.

Oleh OSTROVSKYI

Postgraduate Student, Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5783-4741>
e-mail: oleg.ck@ukr.net

THE KHOLODNYI YAR EVENTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921) IN THE MATERIALS OF REGIONAL ACADEMIC CONFERENCES

Abstract. The purpose of the article, grounded in a preliminary historiographical analysis, is to draw scholarly attention to the issue of the Kholodnyi Yar events during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The research simultaneously embraces the historical context of the Kholodnyi Yar Uprising of 1918–1922, its unique source base—particularly original materials from local history museums—and, most importantly, numerous publications that, due to the general neglect of local history, have rarely been incorporated into comprehensive historical syntheses. **Scientific novelty.** For the first time, this article analyzes materials from regional academic forums (conferences, symposia, round tables, seminars) of recent decades devoted to the Kholodnyi Yar events of the revolutionary period, taking into account their specific characteristics. A portion of this scholarly and local history work, as well as contributions from «patriotically minded» publicists, is valuable for presenting original museum sources, including

those that have entered collections only relatively recently. **Conclusions.** The relevance of such a study is evident, as previously developed aspects of local history have largely remained unknown to a broader circle of researchers. In many cases, the dissemination of published papers and abstracts was limited to the participants of those academic gatherings. Consequently, the continued peripheral status of this knowledge and the insufficient integration of these materials into scholarly discourse perpetuate the sad tradition of communist-era neglect and ideological suppression of the Kholodnyi Yar movement. In other words, the revival of Cossack traditions on a national foundation—symbolized by Kholodnyi Yar during the revolutionary era—proved so «ideologically inconvenient» for politicians and historians that the echoes of such rejection are still felt today. Surprisingly, even after 1991, this stereotypical perception persisted among many officials and adherents of *Clio*. The need for more comprehensive scholarly syntheses is further motivated by the necessity to counter entrenched myths and stereotypes that hinder the objectivity of historical narratives and the development of appropriate commemorative practices. In the context of the ongoing hybrid war waged by Ukraine's northeastern neighbor, these tasks have acquired the status of a matter of national security.

Key words: historiography, Ukrainian Revolution, national liberation struggle, uprising, Kholodnyi Yar, commemorative practices.

Постановка проблеми. Холодноярське повстання 1918–1922 рр. увійшло в модерну українську історію й історіографію як феномен національно-визвольної боротьби українського народу. Особливістю цієї історичної події була незмінна політична лінія, закладена ще на початку збройного виступу: «Боротьба за незалежну самостійну Україну». Також варто виділити тривалість цієї боротьби, що продовжувалася, за різними оцінками, «до середини, а то й до кінця 1920-х рр.» [1, с. 20–21]. Тож, не дивно, що після 1991 р. ця проблематика почала особливо цікавити українських дослідників. Сьогодні одним із малодосліджених її аспектів лишається ступінь вивчення холодноярських подій у матеріалах тематичних наукових конференцій, зокрема регіональних. Він і привертає нашу увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У нас відсутній намір репрезентувати весь науковий доробок у цій сфері знань, оскільки таке завдання потребує окремого ґрунтовного студіювання. Лише наголосимо, що в останні десятиліття в цій царині плідно попрацювали В. Вовк, Ю. Сабадишина, І. Телегуз, П. Наконечний, І. Леонов, Г. Таран, Т. Чупак, О. Шамрай, Ю. Ляшко, Т. Григоренко, О. Ветров, Б. Легоняк, Л. Абашіна, І. Марченко, М. Ковіня, Л. Висоцька, В. Щербатюк, В. Савченко, Д. Красносілецький, О. Літовко, С. Лунін, А. Чабан, В. Лободаєв, М. Ковальчук, П. Стегній, В. Ластовський, Ю. Митрофаненко, В. Масненко, Ю. Присяжнюк, Г. Голиш, Н. Гуля, Н. Лавриненко, чимало краєзнавців, у тому числі студенти і навіть учні старших класів середніх шкіл.

Метою статті є, обґрунтований попереднім аналізом історіографії, намір привернути увагу наукової громадськості до проблеми холодноярських подій доби Української революції 1917–1921 рр., синхронно охопивши цим пізнавальним інтересом самі історичні події Холодноярського повстання 1918–1922 рр., унікальну джерельну базу, насамперед оригінальні матеріали краєзнавчих музеїв, а головне – численні «регіональні» публікації, що через відсутність належного інтересу до локальної історії вкрай рідко потрапляли в орбіту узагальнюючих праць.

Виклад основного матеріалу. У колишньому СРСР відверта фальсифікація історії Української революції 1917–1921 рр. призвела до того, що на початку 1990-х рр. до неї пробудився підвищений інтерес. Досить швидко почали з'являтися численні друковані матеріали. Особливо потрібно відмітити ті з них, які побачили світ під егідою історичного клубу «Холодний Яр», особистою редакцією президента цього клубу Р. Ковалю. Вони позначалися добре відчутним «літературним забарвленням», ба більше, відповідними авторськими домислами, хоча й були ґрунтовані на архівних матеріалах. Орієнтовно таку ж оцінку можна дати опублікованим спогадам учасників та очевидцям подій. Попри те, що мемуари мали велику історичну цінність (як фактологічне підтвердження тих чи інших подій), усе ж вони лишалися суб'єктивним баченням, як правило, обмежених у просторовому історичному контексті осіб, котрі ці спогади зберігали й переповідали. У цьому зв'язку зазначимо, що тільки наукові дослідження, що ґрунтуються на документальних джерелах та критичних підходах інтерпретації, могли претендувати на об'єктивне (неупереджене) й усебічне висвітлення тематики героїчної боротьби мешканців Холодного Яру за державну незалежність України в добу революції 1917–1921 рр.

Однією з перших публікацій 1990-х рр., що висвітлювала події в Холодному Яру в революційний період, стала збірка матеріалів і спогадів «Героїзм і трагедія Холодного Яру». Вона вийшла друком у Києві (1996). Група авторів, а саме Г. Гребенюк, А. Демартіно, Р. Коваль, В. Коротенко, В. Ластовський, С. Лук'яненко, опублікували виявлені на той час матеріали з історії повстанського руху. Доречно зазначити, що троє із цих авторів мали вищу історичну освіту (один із них був працівником Державного архіву Полтавської області). Свої міркування співавтори збірки запропонували на тлі залучених до неї спогадів сучасників, фрагментів легендарного роману письменника Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр», також документальних матеріалів фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГОУ), Полтавського й Черкаського державних обласних архівів. Незважаючи на обмежену кількість архівних джерел, значні неточності у виявлених прізвищах, датах тощо, ці матеріали посприяли різкому зростанню популярності тематики як серед професійних науковців, так і широких кіл громадськості. Загалом це була успішна спроба групи дослідників зібрати й узагальнити матеріал, який репрезентував події на теренах Холодного Яру в революційний період [2; 3].

Наступною колективною публікацією стала менша за обсягом (близько сотні машинописних сторінок) збірка «Кость Блакитний отаман Степової дивізії», що вийшла накладом 3 тис. примірників у Києві. Її авторами були Г. Гребенюк, Р. Коваль, В. Коротенко, О. Маслак. Збірка була укомплектована матеріалами фондів Полтавського архіву, хоча містила значну частину спогадів учасників подій і очевидців. На документальній основі було презентовано холоднороський період боротьби відомого повстанського отамана Херсонщини Костя Степового (Блакитного, справжнє прізвище – Пестушко).

Варто зазначити, що традиція видавати колективні праці виявилася досить стійкою. Серед інших, заслуговує на увагу збірка «Коли кулі співали». Вона побачила світ під авторством Р. Коваля у 2006 р. І цього разу організатором видання виступив історичний клуб «Холодний Яр», а загальний наклад сягнув 2500 примірників. У книзі було опубліковано значну кількість архівних матеріалів із фондів Державного архіву Служби безпеки України, Кам'янського історичного музею, Центрального державного архіву кінофотодокументів ім. Г. С. Пшеничного, Українського воєнно-історичного інституту, а також оригінальні документи з кількох приватних архівозбірень. Показово, що в цій збірці вперше було опубліковано раніше невідомі матеріали про деяких учасників повстанської боротьби, а також репрезентовано значний матеріал по історії Вільного козацтва, що, як відомо, виступило своєрідною предтечею холоднороського повстанства. Щоправда автор книги Р. Коваль в описах і розповідях про учасників подій «вдався до літературних відступів, алегорій і вільної фантазії стосовно подій, учинків і діяльності людей», про яких йшла мова [4]. Це помітно знівелювало наукову цінність видання. Додамо, що цим недоліком «страждали» чи не всі матеріали під авторством Р. Коваля, зокрема, його книги – «Отамани гайдамацького краю. 33 біографії» (1998), «Отаман святих і страшних» (2000), «За волю і честь» (2005), «Операція «Заповіт» (2007) та ін. Попри таку потужну «літературизацію історії», вони, однак, містили значний архівний матеріал, що відбивав дійсний історичний процес, реальні події кількох років холоднороського спротиву.

2017 р. у черкаському видавництві «Вертикаль» вийшли друком матеріали Першої науково-практичної конференції «Визвольна боротьба 1917–1922 років на теренах Центрального Подніпров'я». Вона відбулася в березні 2017 р. на базі Історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника. У збірці було зібрано наукові дослідження по темі національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Черкащині, тобто праці істориків і краєзнавців, які представляли Кам'янський державний історико-культурний заповідник, Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, Олександрівський районний краєзнавчий музей Кіровоградської області, Чигиринський національний історико-культурний заповідник і Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Особливе значення розвідки мали для популяризації унікальних джерел, що відбивали процеси «формування історичної (контр)пам'яті холоднороських подій» [5].

Наступного 2018 р. у видавництві «Вертикаль» було надруковано збірку архівних матеріалів «За землю і волю!». Її автором і упорядником виступив відомий дослідник історії Холодного Яру, завідувач історичним музеєм м. Кам'янки Ю. Ляшко. У збірку

ввійшли матеріали про відомих і раніше невідомих учасників повстанської боротьби на теренах урочища, а також окремі архівні документи. Уперше було опубліковано ряд рідкісних, зовсім невідомих світлин періоду холоднорського спротиву, причому акцент у виданні був зроблений саме на персоналіях рядових учасників. Принагідно зазначимо, що обмеженість фінансування (загальна проблема видавничої справи цього періоду) дали змогу надрукувати лише 400 примірників збірки [6].

Отже, легко переконалися, що значна частина історіографічного доробку з досліджуваної нами проблематики пов'язана з досить численними розвідками, представленими матеріалами регіональних конференцій. Тож, десь уже черговим проявом публікаційної активності, пов'язаної з тематикою холоднорського опору доби Української революції, стала збірка праць учасників IV Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді. Вона побачила світ у 2019 р. у Черкасах. До участі в цій конференції були залучені студенти університетів та учні старших класів практично з усіх куточків країни. Окремі розвідки виявилися безпосередньо пов'язаними з історією холоднорського повстанства. Серед таких статті про організатора Вільного козацтва, керівника оборони ст. Бобринська у 1918 р., холоднорського отамана Якова Водяного [7, с. 209–211; 8, с. 211–214].

Також результати тематичних наукових досліджень були опубліковані в інших виданнях, що відбивали доробок учених, які брали участь у наукових конференціях (симпозіумах, круглих столах, семінарах), зокрема й у збірці матеріалів науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодення», що проходила у 2011 р. на базі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Особливу увагу привертає стаття Т. Григоренко «Вереміївський отаман Іван Савченко-Нагірний і Чигиринщина». У ній розкрито історію боротьби відомого отамана Наддніпрянщини Івана Нагірного, його зв'язки з повстанцями Холодного Яру [9, 281–286]. Також у цій збірці опубліковано статтю краєзнавця О. Ветрова «Роль героїзації Холодного Яру в ідеології ОУН–УПА в 40-х роках ХХ ст.». Автор запропонував своє бачення ідеологічного підґрунтя боротьби на теренах Холодного Яру, його «вплив на формування світогляду бійців ОУН–УПА в роки Другої світової війни та у повоєнний період» [10, с. 333].

2016 р. у збірці «Чигиринщина: історія і сьогодення» (матеріали V науково-практичної конференції, що проходила на базі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин») було опубліковано статтю Б. Легоняка «Боротьба за вільну, самостійну Україну в 1917–1923 роках у Холодному Яру». Спираючись на численні свідчення (матеріали музеїв та ін.), автор подав узагальнену картину історичних подій на території Холодного Яру, проаналізував вплив на них зміну політичної кон'юнктури в Україні, зокрема центральної влади в Києві [11, с. 65–68].

2018 р. у матеріалах IV науково-практичної конференції «Чигиринщина: історія і сьогодення» було опубліковано статтю Л. Абашиної «Пономаренко Прокіп Мефодійович (отаман Квочка) – член Холоднорського повстанкомуну» [12, с. 204–205]. На прикладі життєвого шляху одного з активних учасників холоднорського спротиву, лубенського сотника й отамана було проаналізовано багато особливостей цього руху, висвітлено низку його здобутків та недоліків.

Згодом, змістовну статтю під назвою «До питання виникнення грошових знаків із штампом отамана Хмари» підготував Ю. Ляшко. Вона побачила світ у матеріалах Всеукраїнської наукової конференції «Українська революція 1917–1921 рр. Пробудження нації», що була присвячена 100-річчю підписання у м. Фастові передвступного договору про злуку УНР та ЗУНР. Автор всебічно дослідив проблему фінансового обігу в Україні, паперових грошових знаків з штампом повстанського отамана Хмари, простежив основну причину виникнення цих «незвичних наддруків» [13, с. 74–78].

У матеріалах чергової науково-практичної конференції, що у 2019 р. відбулася на базі Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника під назвою «Літопис історії України: новітня доба», було опубліковано статтю співавторів І. Марченка й М. Ковіні. Вона присвячена аналізу оригінальних експонатів, що дивом збереглися з часів повстанського руху, – комплексу речей у кількості 12 предметів (із них два пістолети Браунінга (FM Browning M, 1900)) та близько трьох десятків одиниць документів [14]. Свого часу їх було знайдено в схові поблизу села Лубенці колишнього Кам'янського району на Черкащині. Використовуючи фонди Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (де

ці експонати зберігаються), дослідники презентували науковій громадськості цікаві факти з життя людей регіону, причетних до революційних подій та повстанського руху.

Також тематиці дослідження присвячено низку статей, розміщених у матеріалах III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження», що відбулася у 2020 р. на базі Черкаського державного технологічного університету. У розвідці Л. Висоцької йдеться, зокрема, про історію першої на Черкащині стаціонарної музейної експозиції, присвяченої створенню та функціонуванню повстанської організації Холодного Яру протягом 1918–1922 рр. [15, с. 82–90]. Наголошено, що дослідники відносно рідко використовують її експонати при підготовці наукових праць. Також у цій збірці розміщено статтю Ю. Ляшка про «війну на залізниці». Автор аргументовано показав важливість для успішної боротьби повстанців проти окупаційних російських військ у районі Холодного Яру «встановлення контролю над тутешніми залізничними комунікаціями» [16, с. 183–186].

Висновки. Історіографія Холодноярського повстання 1918–1922 рр. представлена досить великим переліком наукових праць, і ще більшим числом публіцистичних розвідок, деякі з яких виконані на достовірних історичних джерелах. При цьому значна частина матеріалів регіональних (красназавчих та ін.) студій, що опубліковані в збірках статей і тез конференцій, лишається маловідомою широкому науковому загалу, що перешкоджає включати їх у більш досконалі узагальнюючі синтети. І це тоді, коли необхідність їхнього творення мотивована крайньою потребою протистояти усталеним міфам та стереотипам, що шкодять об'єктивізації наукових наративів, і водночас – формуванню цілком відповідних, затребуваних самим життям комеморативних практик.

Список літератури

1. Державний архів Черкаської області. Ф.Р. 184, оп. 1, спр. 48, арк. 20–22.
2. Гребенюк Г., Демартино А., Коваль Р. та ін. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Київ: Незборима нація, 1996. 312 с.
3. Гребенюк Г., Коваль Р., Коротенко В. та ін. Кость Блакитний отаман Степової дивізії. Київ: Незборима нація, Просвіта, 1997. 97 с.
4. Коваль Р. Коли кулі співали! Київ; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2006. 624 с.
5. Таран Г., Чупак Т., Шамрай О. 2017. Визвольна боротьба 1917–1922 років на теренах Центрального Подніпров'я. *Матеріали Першої наук.-практ. конф. Кам'янського державного історико-культурного заповідника 31 березня 2017 р.* Черкаси: Вертикаль, 2017. 178 с.
6. Ляшко Ю. За землю і волю! Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2017. 94 с.
7. Момот М. Яків Михайлович Водяний (1886–1940) : постать на тлі родинної та вітчизняної історії. *Матеріали IV Всеукр. іст.-краєзн. конф. учнівської молоді: «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття».* Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2019. С. 209–211.
8. Виноградов А. Бойовий шлях Якова Водяного. *Матеріали IV Всеукр. іст.-краєзн. конф. учнівської молоді: «Державотворчі процеси в Україні: через віки у XXI століття».* Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2019. С. 211–214.
9. Григоренко Т. Веремівський отаман Іван Савченко-Нагірний і Чигиринщина. *Матеріали наук.-практ. конф. «Чигиринщина: історія і сьогодення» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».* Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2011. 408 с.
10. Ветров О. Роль героїзації Холодного Яру в ідеології ОУН–УПА у 40-х роках ХХ ст. *Матеріали наук.-практ. конф. «Чигиринщина: історія і сьогодення» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».* Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2011. 408 с.
11. Легоняк Б. Боротьба за вільну, самостійну Україну в 1917–1923 роках. *Матеріали V наук.-практ. конф. Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»: «Чигиринщина: історія і сьогодення 12–13 листопада 2015 р.».* Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2016. 332 с.
12. Абашина Л. Пономаренко Прокіп Мефодійович (отаман Квочка) – член Холодноярського повстанського комітету. *Матеріали IV наук.-практ. конф. Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»: «Чигиринщина: історія і сьогодення 1–2 листопада 2012 р.».* Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2018. 296 с.
13. Ляшко Ю. До питання виникнення грошових знаків із штампом отамана Хмари. *Матеріали Всеукр. наук. конф. «Українська революція 1917–1921 років. Пробудження нації. Фастівський історичний музей.* Фастів: Інтертехнодрук, 2017. 146 с.
14. Марченко І., Ковіня М. Комплекс речей пов'язаних з подіями визвольної боротьби на території Холодного Яру в 20-х роках ХХ ст. URL: surl.luvsxfor.

15. Висоцька Л. З історії створення першої на Черкащині стаціонарної музейної експозиції про діяльність Холодноярської повстанської організації 1918–1922 рр. *Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. ЧДТУ: «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження»*. 5–6 листопада 2020 р. Ч. 2. Черкаси: Вид-во ЧДТУ, 2020. 192 с.
16. Ляшко Ю. «Війна на залізниці». Короткий нарис з історії Української революції 1917–1921 рр. *Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. ЧДТУ: «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження»*. 5–6 листопада 2020 р. Ч. 2. Черкаси: Вид-во ЧДТУ, 2020. 192 с.

References

1. State Archive of Cherkasy Region. Fund R-184, Inv. 1, File 48, Sheets 20–22 [in Ukrainian].
2. Hrebenuk, H., Demartino, A., Koval, R. et al. (1996). Heroism and Tragedy of Kholodnyi Yar. Kyiv [in Ukrainian].
3. Hrebenuk, H., Koval, R., Korotenko, V. et al. (1997). Kost Blakytnyi, the Otaman of the Steppe Division. Kyiv [in Ukrainian].
4. Koval, R. (2006). When the Bullets Sang! Kyiv; Vinnytsia [in Ukrainian].
5. Taran, H., Chupak, T., Shamrai, O. (2017). The Liberation Struggle of 1917–1922 in the Central Dnipro Region. *Proceedings of the First Research and Practical Conference of the Kamianka State Historical and Cultural Reserve, March 31, 2017*. Cherkasy [in Ukrainian].
6. Liashko, Yu. (2017). For Land and Freedom! Cherkasy [in Ukrainian].
7. Momot, M. (2019). Yakiv Mykhailovych Vodiani (1886–1940): A Figure in the Context of Family and National History. *In Proceedings of the 4th All-Ukrainian Historical and Local Lore Conference of Student Youth «State-Building Processes in Ukraine: Through the Centuries into the 21st Century»*. Cherkasy, 209–211 [in Ukrainian].
8. Vynohradov, A. (2019). The Combat Path of Yakiv Vodiani. *In Proceedings of the 4th All-Ukrainian Historical and Local Lore Conference of Student Youth «State-Building Processes in Ukraine: Through the Centuries into the 21st Century»*. Cherkasy, 211–214 [in Ukrainian].
9. Hryhorenko, T. (2011). Veremiivka Otaman Ivan Savchenko-Nahirnyi and the Chyhyryn Region. *In Proceedings of the Research and Practical Conference «Chyhyryn Region: History and Modernity» of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn», September 30 – October 1, 2010*. Cherkasy [in Ukrainian].
10. Vetrov, O. (2011). The Role of Heroization of Kholodnyi Yar in the Ideology of the OUN–UPA in the 1940s. *In Proceedings of the Research and Practical Conference «Chyhyryn Region: History and Modernity» of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn», September 30 – October 1, 2010*. Cherkasy [in Ukrainian].
11. Lehoniak, B. (2016). The Struggle for a Free and Independent Ukraine in 1917–1923. *In Proceedings of the 5th Research and Practical Conference of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn: History and Modernity» (November 12–13, 2015)*. Cherkasy [in Ukrainian].
12. Abashina, L. (2018). Ponomarenko Prokip Mephodiiovych (Otaman Kvotchka) – Member of the Kholodnyi Yar Uprising Committee. *In Proceedings of the 4th Research and Practical Conference of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn: History and Modernity» (November 1–2, 2012)*. Cherkasy [in Ukrainian].
13. Liashko, Yu. (2017). On the Issue of the Emergence of Banknotes with the Stamp of Otaman Khmara. *In Proceedings of the All-Ukrainian Research Conference «The Ukrainian Revolution of 1917–1921: The Awakening of a Nation»*. Fastiv Historical Museum. Fastiv [in Ukrainian].
14. Marchenko, I., Kovinia, M. (n. d.). A Collection of Artifacts Related to the Events of the Liberation Struggle in the Territory of Kholodnyi Yar in the 1920s. Retrieved from: <https://surl.luvsxfof> [in Ukrainian].
15. Vysotska, L. (2020). From the History of Creating the First Stationary Museum Exhibition in Cherkasy Region on the Activities of the Kholodnyi Yar Uprising Organization (1918–1922). *In Proceedings of the 3rd All-Ukrainian Research and Practical Conference of ChDTU «Cultural and Historical Heritage of Ukraine: Prospects for Research and Traditions of Preservation»*. Part 2, November 5–6, 2020. Cherkasy [in Ukrainian].
16. Liashko, Yu. (2020). «The War on the Railway»: A Brief Essay on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *In Proceedings of the 3rd All-Ukrainian Research and Practical Conference of ChDTU «Cultural and Historical Heritage of Ukraine: Prospects for Research and Traditions of Preservation»*. Part 2, November 5–6, 2020. Cherkasy [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-74-83

Михайло НЕСТЕРЕНКО

*аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com*

ГРУШЕВСЬКИЙ-ПОЛІТИК В УКРАЇНСЬКОМУ МЕМОРІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. *Мета дослідження* полягає в з'ясуванні особливостей осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українському меморіальному дискурсі. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів, та загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми конструювання образу Грушевського-політика в українській меморіальній публіцистиці. **У підсумку** відзначено, що у меморіальній грушевськіані домінуючим дискурсивним трендом стало повернення й переосмислення таких метафор стосовно спадщини Грушевського-політика як «будитель», «Всеукраїнець» і «батько». З огляду на трагічні обставини смерті вченого – зацькованого одвічним ворогом українців бранця – ці характеристики набули загального поширення в публіцистиці національно-демократичного табору. Його представники воліли виопуклювати успішність національного служіння вченого у довоєнні часи й всіляко пом'якшувати прорахунки, здійснені за доби Центральної Ради та на еміграції. Відтак ними було поширено тезу про послідовний патріотизм і принципове народолюбство Грушевського-політика, які спонукали його перейнятися соціалістичною риторикою мас у революційні часи та децю пізніше шукати порозуміння з більшовиками. Поряд із цим, політичні помилки діяча пом'якшувалися змалюванням ефективності його культурно-просвітницької й науково-організаційної праці за будь-яких некорисних для національної культури обставин.

В той же час, опоненти М. Грушевського з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків. З огляду на трагізм смерті вченого, вони відмовилися від закидів про зраду ним національних інтересів, але надалі узасаднювали тезу про «доброго історика – поганого політика», який помилково отримав до рук державне кермо. З різним ступенем емоційності говорячи про прорахунки Грушевського-політика, його опоненти не завдавали собі праці контекстуальніше подивитися на проблему і врахувати як настрої мас, так і неготовність тогочасних лідерів до несподіваної незалежності. Відтак автор «Історії України-Руси» був визначений ними головним винуватцем за поразку Визвольних змагань. Втім, як симпатизи політичної акції голови Центральної Ради, так і її опоненти чи профанатори були одностайними в тому, що в особі М. Грушевського український народ втратив одного зі своїх найвизначніших синів.

Ключові слова: *М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, меморіальна публіцистика, українська історіографія, реценція.*

Mykhailo NESTERENKO

*Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com*

HRUSHEVSKY-POLITICAN IN UKRAINIAN MEMORIAL DISCOURSE

Abstract. *The aim of the article* is to study of M. Hrushevsky's communication with students of Lviv University. **The research methodology** involves the use of principles, general scientific and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty of the article** lies in the attempt to comprehensively reconstruct M. Hrushevsky's communicative strategies in relation to representatives of the student community of Lviv University. **In conclusion**, the innovative nature of the activities of Hrushevsky as a teacher at the Lviv University forum is emphasized. The scientist rejected patriarchal practices of elevating the professorship over the student community and their nurturing of democratic traditions of communication with youth. The basis of such a strategy was the idea of the University as a

harmonious community of authoritative teachers and adepts thirsting for new knowledge, formulated during the Enlightenment. Thanks to this communicative model, M. Hrushevsky established a productive equal dialogue with his students. This made possible the emergence of the first school of Ukrainian socio-humanitarian studies, whose representatives influenced the leading directions of Ukrainian studies throughout the twentieth century. An important effect was also the unification of students divided into party groups by the idea of founding a Ukrainian university. This cultural demand became a long-term reference point in the fight against Polish discrimination in Eastern Galicia. M. Hrushevsky's ideological leadership in these projects turned him into an authoritative figure for Ukrainian youth. However, because of this, Polish students, imitating the anti-Ukrainian rhetoric of their senior colleagues, treated the professor with a distinct distance, and sometimes openly hostile. But in general, it was M. Hrushevsky's students who determined the nature of the course of the difficult Polish-Ukrainian dialogue during the First World War and during the following twenty years. The study of the influence of the ideas of the author of the «History of Ukraine-Rus» on the peculiarities of its course is an important subject of the intellectual history of Central and Eastern Europe.

Keywords: M. Hrushevsky, Lviv University, student community, cooperation, conflicts, reception.

Постановка проблеми. 24 листопада 1934 р. на Кавказі в Кисловодську, після низки невдалих хірургічних утручань на 69-му році життя помер М. Грушевський. Таким чином, розпочався цілком новий, позбавлений можливості зворотного зв'язку, етап історіографічної рефлексії довкола феноменальності його національного служіння, яке постало перед сучасниками Великого Українця як темпорально обмежена й завершена цілість текстів і вчинків. Процес осмислення культурної і громадської спадщини М. Грушевського, як відзначають сучасні дослідники, мав низку послідовних етапів меморіалізації – від спроб перших рефлексій у некрологах та під час проведення численних жалобних заходів, до перших спроб започаткування системних мультидисциплінарних студій протягом 1935–1939 рр. [1–3]. Об'єктивно цей процес пригальмував початок Другої світової війни, що приніс радянізацію західноукраїнських земель і занурив українську інтелігенцію в жорсткі умови боротьби за виживання. Згаданий історіографічний процес відродився у повоєнному світі за зовсім інших суспільно-політичних і цивілізаційно-культурних обставин. Тож нижче ми зосередимося на особливостях осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичного служіння на першому зі згаданих етапів – некрологічному, коли сучасники, в першу чергу українські, перебували під безпосереднім впливом від трагічних новин із Кисловодська.

Аналіз останніх досліджень. Проблема сприйняття і осмислення сучасниками М. Грушевського його різнопланового національного служіння є доволі популярною у сучасній українській історіографії. Найбільш ґрунтовно протягом останніх десятиліть її опрацьовує Віталій Тельвак. У низці монографій [4–5] та статей [6–22] дрогобицький історіограф сфокусувався на дискусіях, що їх породила інтелектуальна спадщина Великого Українця. Чимало на тему обговорення суспільно-політичної діяльності автора «Історії України-Руси» на наддніпрянських теренах писала Світлана Панькова [23]. Найбільш же актуальне звернення до прижиттєвих дискусій довкола історіографічного доробку М. Грушевського належить Наталі Романцовій [24]. Втім згадані й деякі інші дослідники не переслідували мети спеціального всебічного аналізу рецепції суспільно-політичного служіння М. Грушевського. Це й визначило актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в українському меморіальному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Передчасна смерть М. Грушевського застала зненацька не тільки радянських функціонерів, але й представників української громадськості у вільному світі, які отримували обмежену й запізнену інформацію з іншого боку «залізної завіси» [25, с. 515–519; 26, с. 512–516]. На підрадянських теренах на трагічну звістку з Кисловодська стандартизованими некрологами відгукнулася центральна і республіканська преса. Ніби передбачаючи пізніші закиди щодо багаторічного шельмування вченого, на її шпальтах цілком зникли таврувальні характеристики національного служіння померлого. На їхнє місце прийшли цілком витримані епітети стосовно масштабності наукової спадщини М. Грушевського і його суспільно-політичної еволюції як типового «буржуазного» інтелектуала. Приміром, московська «Правда» твердила, що до жовтневого перевороту історик сповідував ліберальні погляди [27]. Після цього він примкнув до партії

українських соціалістів-революціонерів. Відверто спотворюючи хронологію подій, у газеті йшлося, що вчений «став головою Центральної Ради, яка прийшла до влади за допомогою німецьких багнетів». Подальшу біографію автора «Історії України-Руси» «Правда» змальовує у «зміновіхівському» дискурсі, вказуючи на поразку Грушевського-політика і «безумовне визнання» ним радянської влади. Останнє десятиліття академіка подане на сторінках некрологу як активна наукова праця за сприятливих обставин, забезпечених «новими умовами соціалістичного будівництва».

Широкою луною інформація про смерть Великого Українця прокотилася шпальтами західноукраїнських і еміграційних пресодруків. В численних некрологах постать Грушевського-політика була практично повністю деідеологізована, а на перший план виставлялися жертвність історика для свого народу, масштабність його національного служіння й подібність долі вченого з іншими його попередниками з національного табору, які зазнали переслідувань царату за дієву любов до України. Саме з цих позицій висвітлювалася й різнопланова суспільно-політична праця померлого. Натомість менш вигідні її сюжети (насамперед, еміграційна публіцистика) затушовувалися чи взагалі замовчувалися. При цьому в галицькому випадку акцентувалися регіональні особливості громадського служіння померлого.

Промовистим прикладом згаданої дискурсивної тенденції є редакційний некролог у львівському «Ділі». В ньому було підкреслено, що звістку з Кисловодська «з великим смутком прийме кожний українець, без огляду на те, як хто дивиться й оцінює політичну діяльність незабутнього вченого й патріота» [28, с. 1]. Змальовуючи львівське двадцятиліття М. Грушевського, підносилися його соборницькі зусилля, чималий внесок у модернізацію всіх сфер життя громади краю, вагомність культурних ініціатив. При цьому конфлікти з львівськими провідниками пояснювалися «окремими специфічно галицькими умовами тодішнього політичного життя». Після 1905 р. М. Грушевський розгортає на Наддніпрянщині подібну за спрямованістю й масштабністю роботу, стаючи «мостом» між порізненими кордонами синами одного народу. Це, слушно наголошує редакція львівського пресодруку, перетворило історика в очак ворогів українства на «символ самостійництва й тим самим найбільше зненавиджену особу». Роки революції у некролозі охарактеризовано обтічно: голова Центральної Ради в той час «працює як знає, над підвалинами української державності». В еміграційному п'ятилітті було згадано лише культурно-наукові здобутки померлого і цілком замовчано прорадянську публіцистику. З огляду на це, непоінформованому читачеві було складно зрозуміти причини повернення історика на окуповану більшовиками Наддніпрянщину. Радянське десятиліття «Діло» подало як звитязну культурну працю в щоразу складніших ідейно та матеріально умовах. Смерть М. Грушевського, підсумовувалося в «Ділі», була закономірним фіналом життя вченого-нонконформіста в комуністичній державі, позаяк «його замучили за старі гріхи, за прогріхи проти Росії і большевизму».

Подібні інтерпретації ключових подій суспільно-політичного життєпису М. Грушевського бачимо на шпальтах й іншої західноукраїнської преси. Так, Дмитро Левицький у своїй доповіді актуалізував гасло «Померла людина – не померла ідея!», маючи на увазі М. Грушевського як речника української соборності й культурно-політичної суб'єктності. Особливістю аналізованої доповіді було те, що вперше у меморіальній грушевськіані озвучено конструкцію про «першого президента УНР», що відтак масово поширилася шпальтами преси у вільному світі й отримала продовження у повоєнний час. Деталізуючи галицькому читачеві огром передреволюційного національного служіння М. Грушевського, Д. Левицький наголосив на ефективності його культурно-освідолюючої праці, що полягала в перетворенні етнографічної маси «на свідому новітню націю». Іншим визначним здобутком автора «Історії України-Руси» він виправдано назвав успішну соборницьку працю, яка одночасно відбувалася і на рівні культурних еліт (творення партій, культурних інституцій, започаткування спільних освітянських і видавничих проєктів), і серед загалу (головно через популярні видання для народу).

Зосередившись на осмисленні спадщини Грушевського-політика в часи революції, Д. Левицький відзначив, що наразі недостатньою є часова ретроспектива, з якої можна коректно з'ясувати додатні й від'ємні риси такої першопланової для українців постаті [29, с. 5]. Про роки Визвольних змагань Д. Левицький говорить як про час політичного злету

М. Грушевського і водночас як найбільш дискусійний період його життя. Доповідач відверто каже, що й по стількох роках українська громада є поділеною в своїх оцінках вчинків голови парламенту. Втім, справедливо вказує автор некрологу, беззаперечною його заслугою стало опанування силою впливу свого авторитету революційної анархії і спрямування свободолюбивого потягу народних мас в одне державне річище [29, с. 6].

Оминаючи сюжет громадської праці померлого протягом еміграційного п'ятиліття, Д. Левицький третім великим моментом у біографії Грушевського-політика називає його повернення до Києва. Згадуючи триваюче в українській публіцистиці обговорення цього рішення, автор некрологу, покликаючись на власну співпрацю з істориком на початку 1920-х рр., солідаризується із симпатиками М. Грушевського в оцінці його рееміграції. Він наголошує, що визначний учений залишився вірним ідеалам своєї молодості, вирішивши «ділити з народом його долю і долю, дні слави і пониження». Атестувавши померлого «керманічем Нації», Д. Левицький у підсумку вказав на непроминальність для українців такої втрати. Щойно згадані оцінки суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на сторінках «Діла» в цілому повторювалися співробітниками інших галицьких видань. На їхніх сторінках зазвичай популяризувалися метафори «Великого Всеукраїнця» й «батька Грушевського».

Разом із тим, у низці дописів на сторінках галицьких видань бачимо й критичніші оцінки при огляді революційного й емігрантського періодів життя М. Грушевського, що корелювалися зі світоглядними настановами авторів. Приміром, Петро Ісаїв на сторінках часопису «Дзвони» окреслив ставлення до громадського служіння померлого з боку представників консервативної частини галицьких інтелектуалів. Серед іншого, він відзначив, що в часи Центральної Ради її голова «переходить до скрайно соціал-революційного напрямку, зірвавши зі своїми попередніми однодумцями». Таку еволюцію політика автор пояснює його народницькими симпатіями молодих років і сильними впливами російської соціал-демократичної думки. Цими обставинами для П. Ісаїва зумовлені й політичні помилки визначного історика в подальші роки, як і його рееміграція [30].

Щойно наведені закиди низка публіцистів намагалися спростувати в некрологах на шпальтах інших пресодруків. Приміром, Василь Сімович обрав цілком слушну модель пояснення помилок у громадській праці М. Грушевського фактом об'єктивно невисокого рівня національної самосвідомості тогочасного українського загалу. В некролозі він виправдано звернув увагу на ту обставину, що учений хоча й був визначним інтелектуалом, але лише дитиною свого часу [31, с. 36]. Тому, твердить В. Сімович, несправедливо винятково на нього покладати провину за поразку Визвольних змагань, до викликів яких не був готовий цілий загал.

Згадану вище дискурсивну логіку вивіщення культурно-наукової праці М. Грушевського й намагання контекстуально пояснити прорахунки у революційні часи ми бачимо і в перших спробах видання популярних життєписів історика. Тут прикладом може бути брошура львівського видавництва «Батьківщина» «Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть», що з'явилася наприкінці 1934 р. В ній чимало було сказано про визначний внесок ученого в культурно-національне освідомлення земляків і його успішну соборницьку працю. Стосовно найбільш дискусійного революційного періоду в книзі наголошувалося, що голова Центральної Ради, подібно до інших його колег, не зміг стати вище свідомості загалу й зрозуміти пріоритетність утвердження державної незалежності й розбудови відповідних інституцій, передусім, війська. З огляду на це, підсумовується у брошурі, «його ім'я тісно в'яжеться з усіма успіхами і помилками, які зробили українці на порозі своєї нової державності над Дніпром» [32, с. 113].

Натомість у дні скорботи поділеного збручанським кордоном українства, не втрималися від подальшого поширення інвектив його москвофільські опоненти. Прикладом може бути невеликий некролог на шпальтах львівського тижневика «Земля і Воля», що був органом москвофільської «Рускої Селянської Організації». В цьому редакційному дописі М. Грушевського було звично для представників цієї ідейної течії атестовано «звістним українським сепаратистом», якого «задовго перед війною виписала Австрія», давши за завдання розбудовувати «австро-мазепинський рух у Галичині» й виховувати на своїх працях «мазепинську молодіж» [33, с. 41].

В подібному до західноукраїнської національно-демократичної періодики тоні про трагічні новини з Кисловодська писала й еміграційна періодика, а також українські співробітники європейських пресодруків. Так, на шпальтах празького часопису «Український тиждень» померлого атестували «будителем українського народу», який дав «правильний напрям українській політичній думці». В дописі акцентувалося визначне значення М. Грушевського в розвитку української політики, починаючи від останніх років XIX ст. Також часопис підніс його визначні впливи на галицьку і наддніпрянську молодь, яка за його порадами й здійснювала революційний чин. Подібно до львівської періодики, празький тижневик закликає не спішитися з однозначними оцінками політичної спадщини померлого. Разом із тим, часопис акцентував беззаперечне лідерство голови Центральної Ради у тогочасному революційному підйомі. З огляду на це, підсумовується у некролозі, втрата діяча такого формату є невідшкодованою для української нації.

Інший празький пресодрук «*Casopis Narodního Musea*» відгукнувся на смерть М. Грушевського некрологом його давнього співробітника і політичного опонента в революційні часи Дмитра Дорошенка. З огляду на чеськомовну аудиторію, авторитетний публіцист консервативного табору цілком облишив ідеологічні суперечки попереднього періоду і відтворив образ визначного національного діяча, якому українці зобов'язані модернізацією всіх сторін їхнього культурно-інтелектуального життя. Вповні нейтрально Д. Дорошенко висвітлив і суто політичну діяльність померлого. Вказавши на першопланову роль ученого в революційні роки, публіцист безоціночно згадав про його полівіння, невдалі намагання домовитися з більшовиками про спільну участь у керівництві українською республікою й рееміграцію. Зі значним визнанням автор написав про останній період злету Грушевського-історіографа й організатора наукового життя. У підсумку, натякаючи на власні ідейні розходження з М. Грушевським, Д. Дорошенко відзначив: «Його значення як вченого, як політичного діяча та народного будителя не заперечують навіть ті, котрі з його політичною діяльністю не згодні» [34, с. 63].

Подібною до щойно згаданої логіки був позначений допис близького товариша М. Грушевського ще зі студентських часів О. Лотоцького на сторінках варшавського часопису «*Czas*» [35]. Як і Д. Дорошенко, він сфокусувався на розкритті польському читачеві огрому культурно-наукової праці М. Грушевського, наголошуючи, що за своєю натурою він був насамперед вченим. Однак, вказує публіцист, жвавий громадський темперамент історика не лише додавав його науково-організаційній праці життєвих вимірів, але й втягував його на ширші шляхи громадської діяльності. Ілюструючи цю тезу, О. Лотоцький інформує читача польської газети про організаційну, педагогічну, видавничу, лекційну, популяризаторську й ін. діяльності історика по обидва боки Збруча. Все це, висновує автор некрологу, принесло йому заслужений авторитет серед сучасників й тому втрата діяча такого масштабу є непоправною.

На трагічну звістку з Кисловодська некрологом Василя Біднова відгукнувся й варшавсько-краківський місячник «*Przegląd współczesny*». Подібно до О. Лотоцького вчений знайомив польського читача лише зі здобутками Грушевського-інтелектуала й суспільно-політичного активіста. У другому випадку він змалював фундаментальність його національно-освідомлюючої праці й успішні соборницькі ініціативи. Поряд із цим, В. Біднов поінформував про період найбільшого злету Грушевського-політика в роки української революції. Відтак у польського читача не залишалось сумнівів у зробленому висновку, що «в його особі втрачає Україна найбільшого свого історика і найвизначнішого суспільно-політичного діяча» [36, с. 235].

Відгукнулися на передчасну смерть М. Грушевського й представники французької еміграції. На сторінках їхнього органу часопису «Українське слово» розлогий некролог написав Євген Онацький. Всебічно аналізуючи національне служіння М. Грушевського, він наголосив, що з його іменем пов'язаний не лише найцікавіший і найважливіший період державного відродження українців, але й величезна комплексна підготовча праця над пробудженням національної свідомості широких народних мас з обох боків збручанського кордону. Не уникнув Є. Онацький у некролозі й обговорення проблеми політичного полівіння голови Центральної Ради в революційні роки та на еміграції. В цьому плані, подібно до деяких своїх галицьких колег, він вказав на вірність заслуженого діяча народницьким ідеалам

молодості, які змушували його завжди і невідступно бути зі своїм народом. Співчутливо поставившись до таких настанов автора «Історії України-Руси», В. Сімович загалом схвально оцінив його рееміграцію. Критикам такого рішення М. Грушевського він порадив збагнути його феноменальні наукові й організаційні здобутки в підрадянському Києві, що протягом десятиліття ускладнювали більшовикам справу ідеологічної індоктринації українців. У підсумку В. Сімович підніс потребу солідарного усвідомлення поділеними на різні партії співвітчизниками масштабності національної втрати [37].

Паризький петлюрівський «Тризуб» у скорботні дні вийшов з некрологом авторства Олександра Шульгина під промовистою назвою «Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України». В цьому тексті давній співробітник голови Центральної Ради першочергово окреслив свідомісний контекст його діяльності в революційні роки. В цьому плані автор виправдано твердить про тогочасну неготовність не те що загалу, але й лідерів до сприйняття ідеї незалежності, позаяк громада надалі жила автономістськими максимами й романтичними уявленнями про українсько-російське «братерство». Ця обставина, на думку О. Шульгина, спричинила подальші фатальні проблеми українського державотворення.

Далі автор некрологу сфокусувався на ключовому, на його переконанні, сюжеті політичної біографії визначного історика – зближенні з більшовиками на початку 1920-х рр. і подальшій рееміграції. В поясненні цього вчинку, що його публіцист промовисто називає «Каносою», він одразу відкидає поширені в консервативно-націоналістичній пресі меркантильні чи «зміновіхівські» мотиви. Спираючись на тривале спілкування з автором «Історії України-Руси», він висуває тезу про сподівання історика на переродження більшовизму й відповідно потребу в цей відповідальний час бути зі своїм народом. Натомість, твердить О. Шульгин, шовіністичні реалії радянської держави виявилися разюче невідповідними витвореному в уяві історика-народника романтичному образу. Це й стало правдивою трагедією не лише для М. Грушевського й інших українських патріотів, які піддалися такій омані, але й для цілого українського народу [38, с. 54]. В подібному інтерпретативному ключі О. Шульгин реконструював суспільно-політичне служіння М. Грушевського і для британського читача на сторінках «The Slavonic (and East European) Review» [39].

Доволі виважено про суспільно-політичну діяльність М. Грушевського писали і його завзяті опоненти – колишні однопартійці по УПСР, що опинилися на вигнанні у французькій столиці. Приміром, Іларіон Косенко облишив давні партійні розходження й відзначив, що визначний учений зробив чималий внесок у політичне життя України. Узasadнюючи цю тезу, публіцист звертає увагу на ту промовисту обставину, що перед М. Грушевським український рух не мав визначених цілей і саме він їх артикулював і спопуляризував серед загалу. Не уникнув І. Косенко і політичних прорахунків колишнього однопартійця. Втім, на його цікаву думку, низка допущених головою Центральної Ради помилок були не стільки шкідливими для України, скільки для нього самого. Висловлюючи в підсумку власне розуміння проблеми важливості національного служіння М. Грушевського, що тоді гаряче дебатовалося в патріотичних колах, публіцист вказав на ту очевидну обставину, що саме з його ім'ям всі вороги українства ототожнювали здобутки нашого руху, зробивши з нього просто легендарну постать [40].

На шпальтах авторитетного паризького пресодруку «Le Monde Slave» з масштабністю національного служіння автора «Історії України-Руси» французьку аудиторію познайомив авторитетний історик і літературознавець І. Борщак. Вже на початку своєї спроби життєпису визначного вченого він вказав, що той був водночас і науковцем, і громадським діячем. Та якщо його науковий доробок вже отримав збалансовані оцінки, то політична діяльність історика надалі викликає палкі дискусії не лише серед чужинців, але й українців. Тому при висвітленні спадщини Грушевського-політика публіцист обіцяє «дотримуватись встановлених фактів, відкидаючи усі легенди, якими вона поросла» [41, с. 236].

Подібно до більшості авторів некрологів, І. Борщак вважає початком інтенсивної суспільно-політичної діяльності М. Грушевського його переїзд до столиці галицького краю. Попри суто академічну причину переїзду, слушно вказує автор, молодий професор не міг уникнути політики, позаяк «у нього була надзвичайна схильність до дії». Саме у Львові, твердить публіцист, М. Грушевський продемонстрував свою виняткову енергійність та організаторський хист. Відтак першочергово професор зосередився на різноплановій національно-

освідомлюючій праці на Наддніпрянщині, а після 1905 р. і на Наддніпрянщині. Головним ефектом його передвоєнної діяльності стало стрімке зближення поділених кордонами українців, що принесло вченому славу «справжнього короля українізму».

Діяльність М. Грушевського в роки революції І. Борщак висвітлював з чималою симпатією. Він підмітив, що падіння імперії історик застав на засланні й заочно був обраний керманічем Центральної Ради, що свідчило про його беззаперечне лідерство в українському русі аж до приходу більшовиків. Події Гетьманщини і Директорії автор реконструював у цілком безоцінному ключі, констатуєчи полівіння Грушевського-політика під впливом народницьких ідеалів молодості й демагогії більшовиків. І в той час, твердить публіцист, колишній голова Центральної Ради залишався прихильником українсько-російського порозуміння коштом нашої державної незалежності. Ця тенденція поглибилася в роки еміграційних поневірянь, засвідчивши, за словами І. Борщака, «повний крах» діяльності Грушевського-політика. Називаючи рееміграцію вченого «поверненням до Каносси», автор некрологу з чималим співчуттям і симпатією пише про національно-культурну непоступливість київського академіка, а також підносить масштабність його дослідницької й організаційної праці протягом другої половини 1920-х рр. Тим більше дошкульною для національної культури, підсумовує він, стала передчасна смерть історика на засланні, що символізувало дійсне ставлення більшовиків до українства.

Висновки. У підсумку відзначимо, що у меморіальній грушевськіані домінуючим дискурсивним трендом стало повернення й переосмислення таких метафор стосовно спадщини Грушевського-політика, як «будитель», «Всеукраїнець» і «батько». З огляду на трагічні обставини смерті вченого – зацькованого одвічним ворогом українців бранця – ці характеристики набули загального поширення в публіцистиці національно-демократичного табору. Його представники воліли виопуклювати успішність національного служіння вченого у довоєнні часи й всіляко пом'якшувати прорахунки, здійснені за доби Центральної Ради та на еміграції. Відтак ними було поширено тезу про послідовний патріотизм і принципове народолюбство Грушевського-політика, які спонукали його перейнятися соціалістичною риторикою мас у революційні часи та дещо пізніше шукати порозуміння з більшовиками. Поряд із цим, політичні помилки діяча пом'якшувалися змалюванням ефективності його культурно-просвітницької й науково-організаційної праці за будь-яких некорисних для національної культури обставин.

В той же час опоненти М. Грушевського з націоналістичного табору не пом'якшили принципових моментів своєї критики його політичних учинків. З огляду на трагізм смерті вченого, вони відмовилися від закидів про зраду ним національних інтересів, але надалі узаasadнювали тезу про «доброго історика – поганого політика», який помилково отримав до рук державне кермо. З різним ступенем емоційності, говорячи про прорахунки Грушевського-політика, його опоненти не завдавали собі праці контекстуальніше подивитися на проблему і врахувати як настрої мас, так і неготовність тогочасних лідерів до несподіваної незалежності. Відтак автор «Історії України-Руси» був визначений ними головним винуватцем за поразку Визвольних змагань. Втім як симпатики політичної акції голови Центральної Ради, так і її опоненти чи профанатори були одностайними в тому, що в особі М. Грушевського український народ втратив одного зі своїх найвизначніших синів.

Список літератури

1. Тельвак В. Михайло Грушевський в меморіальних практиках західноукраїнської громади в 1934–1935 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIV–XV. 2011. С. 286–294.
2. Тельвак В. Вшанування пам'яті Михайла Грушевського на сторінках польських видань (1934–1939 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XIII. 2009. С. 176–183.
3. Тельвак В. Некролог на Михайла Грушевського на сторінках німецької газети. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. 2009. Т. 9. С. 169–174.
4. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
5. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
6. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця

- XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. 2017. Т. ССLXX. С. 82–102.
7. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
 8. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
 9. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
 10. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
 11. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
 12. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160–197.
 13. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
 14. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
 15. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
 16. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
 17. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
 18. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
 19. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Випуск 28. С. 347–371.
 20. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2018. Вип. 42. С. 118–142.
 21. Тельвак В. «Ересіарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131–154.
 22. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. Вип. 2. С. 4–50.
 23. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 305 с.
 24. Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
 25. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Вид-во ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
 26. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
 27. М. С. Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 55–56.
 28. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 1–3.
 29. Левицький Д. Померла людина – не померла ідея!.. Пам'яті Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 4–6.
 30. Ісаїв П. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 8–11.
 31. Сімович В. Велика індивідуальність. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 36.
 32. Михайло Грушевський. Його життя і мученича смерть. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 109–115.
 33. Акад. М. С. Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 41.
 34. Дорошенко Д. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 62–65.
 35. Лотоцький О. Михайло Грушевський. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II*. Львів: Світ, 2016. С. 74–77.

36. Біднов В. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 227–235.
37. Онацький Е. Пам'яті Великого Українця. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 43–51.
38. Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 52–54.
39. Шульгин О. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 288–292.
40. Косенко І. М. Грушевський. Великий історик України та перший президент Української Народної Республіки (1866–1934) *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 273–276.
41. Борщак І. Михайло Грушевський (1866–1934). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т. 47. Кн. II.* Львів: Світ, 2016. С. 236–250.

References

1. Telvak, V. (2011). Mykhailo Hrushevsky in the memorial practices of the Western Ukrainian community in 1934–1935. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Regional History Collection]*, XIV–XV, 286–294 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2009). Honoring the memory of Mykhailo Hrushevsky on the pages of Polish publications (1934–1939). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Regional History Collection]*, XIII, 176–183 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2009). Obituary for Mykhailo Hrushevsky on the pages of a German newspaper. *Pamiatky: arkhieohrafichnyi shchorichnyk [Monuments: Archaeological Yearbook]*, 9, 169–174 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th - 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskyi and Oleksandr Barvinskyi against the background of the Ukrainian movement of the late 19th – first third of the 20th century. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi seksii [Notes of the National School of History. Proceedings of the Historical and Philosophical Section]*, CCLXX, 82–102 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorychni chytannia [Gurzhiv's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky in his students' assessments (first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 23, 160–197 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskyi's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s-80s). *Studii z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2015). A good historian, but a bad politician»: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskyi in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].

19. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and the magazine «Dilo»: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
20. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). Mykhailo Hrushevskiy in the historiographic heritage of Myron Korduba. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriya» [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 42, 118–142 [in Ukrainian].
21. Telvak, V. (2010). «Heresiarch of the Ukrainian Movement» (reception of M. Hrushevsky's creative heritage in the Russian right-wing monarchist environment of the first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 20, 131–154 [in Ukrainian].
22. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
23. Pankova, S. (2018). Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century: thesis candidate history Sciences. Kyiv [in Ukrainian].
24. Romantsova, N. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
25. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
26. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
27. (2016). M. S. Hrushevsky. M. S. Hrushevskiy as a public figure. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 55–56 [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
28. (2016). Mykhailo Hrushevskiy. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 1–3 [in Ukrainian].
29. Levitsky, D. (2016). The man died – the idea did not die!... In memory of Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 4–6 [in Ukrainian].
30. Isayev, P. (2016). Mykhailo Hrushevsky (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 8–11 [in Ukrainian].
31. Simovich, V. (2016). Great individuality. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 36 [in Ukrainian].
32. (2016). Mykhailo Hrushevsky. His life and martyrdom. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 109–115 [in Ukrainian].
33. (2016). Academician M.S. Hrushevsky (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 41 [in Ukrainian].
34. Doroshenko, D. (2016). Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 62–65 [in Ukrainian].
35. Lototsky, O. (2016). Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 74–77 [in Ukrainian].
36. Bidnov, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 227–235 [in Ukrainian].
37. Onatsky, E. (2016). In Memory of the Great Ukrainian. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 43–51 [in Ukrainian].
38. Shulgin, O. (2016). The Tragedy of Mykhailo Hrushevsky and the Tragedy of Ukraine. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 52–54 [in Ukrainian].
39. Shulgin, O. (2016). Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 288–292 [in Ukrainian].
40. Kosenko, I. (2016). M. Hrushevsky. The Great Historian of Ukraine and the First President of the Ukrainian People's Republic (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 273–276 [in Ukrainian].
41. Borschak, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiy (1866–1934). *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes. Vol. 47. Book II*, 236–250 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 13.07.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-84-91

Тарас БАТЮК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>

e-mail: tbatyuk@gmail.com

ПУБЛІЦИСТИКА МИРОНА КОРДУБИ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISY «BIULETYŃ POLSKO-UKRAIŃSKI»: ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМАТИКА

Анотація. *Мета статті* – комплексне осмислення актуалізованої М. Кордубою суспільно-політичної проблематики на шпальтах часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński». **Методологія дослідження** спирається на традиційне для історіографічних праць поєднання принципів (історизму, об'єктивності, холізму і системності, а також ціннісного підходу до об'єкту вивчення) та загальнонаукових (порівняння, узагальнення, аналізу і синтезу) і спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-психологічний) методів наукової праці. **Наукова новизна статті:** на підставі широкого кола джерел відтворити особливості співпраці М. Кордуби із часописом «Biuletyn Polsko-Ukraiński». **Висновки.** У підсумку відзначено, що співпраця М. Кордуби з часописом «Biuletyn Polsko-Ukraiński» була зумовлена необхідністю поінформувати нових господарів Східної Галичини про українське розуміння шляхів вирішення численних проблем міжнаціонального діалогу. З необхідним тактом і відповідною історичною аргументацією, історик поборював створені інтелектуалами народно-демократичного табору стереотипи про їхніх східних сусідів як нездатний до повноти політичного й культурного життя етнос. Рішуче опонуючи такому баченню, М. Кордуба переконливо доводив безумовне право найбільшої національної меншини польської держави отримати рідномовну вищу школу, позбавлені репресивної опіки громадські організації й вільну від цензури пресу. Поряд із цим галицький історик наголошував на небезпеці іншування польськими чиновниками громадян українського походження як потенційних ворогів відродженої Польщі. Відмова від цих наслідків польсько-українського збройного протистояння, вказував М. Кордуба, є необхідною передумовою для появи рівноправного міжнаціонального діалогу. На переконання публіциста, це сприятиме побудові об'єднаної спільними інтересами громади. Як історик, М. Кордуба розумів, що тільки така логіка дій політиків зможе забезпечити стійкість польській державі, яка перебувала між радянським і німецьким тоталітаризмами. Як знаємо, заклики історика не переконали польських інтелектуалів, що мало трагічні для наших націй наслідки у часи Другої світової війни.

Ключові слова: М. Кордуба, «Biuletyn Polsko-Ukraiński», міжнаціональні взаємини, український університет, політика пам'яті.

Taras BATIUK

PhD (History), Assistant Professor, Assistant Professor at the Department of Ukrainian History Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>

e-mail: tbatyuk@gmail.com

MYRON KORDUBA'S JOURNALISM ON THE PAGES OF BIULETYŃ POLSKO-UKRAIŃSKI: IDEOLOGY AND ISSUES

Abstract. *The purpose* of this article is a comprehensive reflection on the socio-political issues addressed by M. Korduba on the pages of Biuletyn Polsko-Ukraiński. **The research methodology** is based on the combination of principles traditional for historiographic works (historicism, objectivity, holism and systematicity, as well as a value approach to the object of study) and general scientific (comparison, generalization, analysis and synthesis) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-psychological) methods of scientific work. **The scientific novelty** of the article: Based on a wide range of sources, the article reconstructs the specific features of M. Korduba's collaboration with the Biuletyn Polsko-Ukraiński. **Conclusions.** In conclusion, it should be noted that M. Korduba's cooperation with Biuletyn Polsko-Ukraiński was driven by the need to inform the new authorities of Eastern Galicia about the Ukrainian perspective on resolving

numerous problems in interethnic dialogue. With appropriate tact and historical argumentation, the historian countered stereotypes created by intellectuals of the people's democratic camp about their eastern neighbors as an ethnicity incapable of full political and cultural life. Decisively opposing such views, M. Korduba convincingly argued for the undeniable right of the largest national minority in the Polish state to have a native-language higher education system, civic organizations free from repressive oversight, and an uncensored press. At the same time, the Galician historian emphasized the danger of Polish officials treating citizens of Ukrainian origin as potential enemies of the reborn Polish state. M. Korduba pointed out that abandoning these consequences of Polish-Ukrainian armed confrontation was a necessary precondition for the emergence of an equitable interethnic dialogue. The publicist believed this would foster the creation of a community united by shared interests. As a historian, M. Korduba understood that only such logic in political decision-making could ensure the stability of the Polish state, which stood between Soviet and German totalitarianisms. As we know, the historian's appeals did not convince Polish intellectuals, which had tragic consequences for our nations during the Second World War.

Keywords: *M. Korduba, Biuletyn Polsko-Ukraiński, interethnic relations, Ukrainian university, memory policy.*

Постановка проблеми. Свою громадську місію М. Кордуба як публічний інтелектуал першочергово вбачав у захисті національних інтересів. Цим було зумовлено його довготривалу й напрочуд плідну співпрацю з багатьма періодичними виданнями, насамперед українськими. Саме на їхніх шпальтах визначний вихованець львівської історичної школи М. Грушевського [1-4] пояснював поділим кордонами співвітчизникам пріоритети національного поступу й найбільш ефективні шляхи їх досягнення. Авторитетність голосу вченого серед сучасників переконливо довели кордубознавці протягом 1990-х – 2020-х рр. [5–8].

Разом із тим, на сьогодні практично нічого невідомо про освідомлююче-захисну діяльність М. Кордуби на сторінках іноземної періодики. Водночас, як з'ясували дослідники життєпису діяча, він тривалий час співпрацював з австрійськими, німецькими, російськими й ін. пресодруками, популяризуючи їхнім читачам постулати модерного українства [9–10]. Та особливо інтенсивною була його співпраця з польськими часописами, які історик сприймав як важливі трибуни для налагодження рівноправного міжнаціонального діалогу, що протягом кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. пережив чимало кризових періодів. Попри вагомість такої громадської діяльності М. Кордуби, наразі надзвичайно мало відомо про цю сторінку його інтелектуальної біографії. Привертаючи увагу колег до актуальності цього кордубознавчого сюжету, нижче реконструюємо співпрацю галицького вченого з таким авторитетним польським часописом міжвоєнного часу, як «Biuletyn Polsko-Ukraiński».

Аналіз останніх досліджень. Як щойно згадувалося, співпраця М. Кордуби з періодичними виданнями його часу перебуває у фокусі дослідницької уваги протягом останніх десятиліть. Водночас, про співпрацю українського історика з польськими пресодруками йдеться здебільшого в історіографічному ключі. Цей сюжет, приміром, опрацьовували такі авторитетні кордубознавці, як Олег Піх, Оксана Руда [11–12] та Юрій Поліщук [13]. Про громадську публіцистику визначного галицького інтелектуала в розрізі аналізу його різнопланової діяльності писала Тетяна Кульчицька [14]. Втім, у студіях цих та інших історіографів співпраця М. Кордуби з польськими суспільно-політичними часописами висвітлювалася принагідно. Згадана обставина й зумовила актуальність теми нашої розвідки.

Мета дослідження – комплексне осмислення актуалізованої М. Кордубою суспільно-політичної проблематики на шпальтах часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński».

Виклад основного матеріалу. Першочергово згадаємо, що шлях М. Кордуби до співпраці з польськими виданнями не був простим. Мовиться про те, що в усьому авторитетний для галицького вченого його вчитель М. Грушевський не схвалював заангажування учня польською періодикою, вважаючи це марнуванням часу й відволіканням сил від головної мети – служінню українській культурі [15]. Про це він з властивою собі прямолінійністю заявив вихованцеві у листі: «Видів Вашу рецензію в

Кwartalnik-u; нащо Ви туди пишете?» [16, с. 113]. Молодий історик пояснив свою співпрацю бажанням безоплатно отримувати недешеве авторитетне наукове видання. Втім, заризикуюмо припустити, що намір співпрацювати з польськими часописами мав і більш ідеальну мету – донести представникам сусідської спільноти українське бачення важливих культурних та громадських проблем. Наше припущення властиво й підтверджує заангажування М. Кордуби в редакційну працю часопису «Wiuletyn Polsko-Ukraiński».

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу співпраці галицького інтелектуала з варшавським часописом, стисло охарактеризуємо його видавничий феномен. Як переконливо довела дослідниця цього пресодруку Ольга Яручик, він репрезентував ідеї польсько-українського єднання [17]. «Wiuletyn Polsko-Ukraiński» виходив у Варшаві протягом 1932-1939 рр. як місячник, а з червня 1933 р. – щотижневик. Засновниками й ідеологами часопису були наближені до Юзефа Пілсудського інтелектуали, які виступали за нормалізацію польсько-українського діалогу. З огляду на цю мету видання невдовзі стало однією з впливових трибун прометейського руху та навіть отримувало організаційну й фінансову підтримку від військової розвідки Речі Посполитої. Редагував «Wiuletyn Polsko-Ukraiński» Влодзімеж Бончковський. До інтелектуального кола часопису входили такі авторитетні польські інтелектуали, як Леон Ідзіковський, Леон Василевський, Марцелій Хандельсман, Станіслав Лось, Адольф Марія Бохенський, Александр Бохенський, Станіслав Папроцький, Пйотр Дунін-Борковський, Юзеф Лободовський та ін.. Вони фокусувалися на позитивних моментах польсько-українського співжиття, просуваючи ідею подолання суперечностей між сусідніми народами і потребу творення нової моделі стосунків. Серед українських діячів із пресодруком, поряд із М. Кордубою, співпрацювали Степан Баран, Володимир Дорошенко, Іван Кедрин, Павло Ковжун, Володимир Кубійович, Богдан Лепкий, Роман Смаль-Стоцький, Сергій Хруцький і Павло Шандрук. Вони пропонували власне бачення пріоритетів у подоланні міжсусідської ворожнечі. Поряд із відведеними біжучій політиці аналітичними статтями й публіцистичними фейлетонами, в часописі містилися науково-популярні тексти про українську культуру, літературу, мистецтво й історію. Ознайомленню польського читача з культурою східного сусіда сприяли й переклади творів знакових українських майстрів слова.

Поділяючи розуміння редакції «Wiuletyn-я» в нагальності подолання польсько-української ворожнечі, М. Кордуба в своїх дописах першочергово сфокусувався на обговоренні найбільш конфліктних тем. Як освітянин із чималим практичним досвідом, він відновив розпочате ще на початку ХХ ст. осмислення проблеми створення українського університету. Як відомо, отримуючи східногалицькі землі під свій контроль, польська влада взяла на себе зобов'язання відкрити для найбільшої національної меншини держави класичну вищу школу. Втім, уряди Другої Речі Посполитої постійно відкладали реалізацію цієї важливої для українців обіцянки, намагаючись реальні дії підмінити безкінечним обговоренням місця локалізації університету. Таке обговорення засвідчило небажання значної частини польського суспільства й еліт іти назустріч підбитим, але нескореним сусідам. Все це породжувало зрозуміле обурення серед українців краю, що сприймали такі дії влади за ще один прояв її асимілятивної політики.

З огляду на це М. Кордуба й намагався пояснити польському читачеві важливість для їхніх українських сусідів отримання такої важливої культурної інституції як національна вища школа. Насамперед, публіцист зосередився на деконструкції поширеної в тогочасній бульварній польській пресі тези про нібито культурну неготовність українців до відкриття університету. В статті під промовистою назвою «Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu» галицький інтелектуал доволі докладно пояснює польському читачеві тяглість змагань українців за вищу школу. Першочергово він сягає феномену ставропігійської братської школи, а відтак характеризує високошкільні виклади в Острозькому та Могилянському академічних осередках [18, с. 1].

Очікувано, найбільш розлого М. Кордуба зупиняється на українській боротьбі за створення університету в роки перебування галицького краю в складі імперії Габсбургів [18, с. 2–4]. З його добре аргументованого викладу польський читач дізнається про існування в структурі Львівського університету Studium Ruthenum, а відтак і про обставини

заснування українських кафедр філологічного й правничого спрямування. Втім, звертає увагу публіцист, польська адміністрація навчального закладу, незважаючи на законодавчо оформлений утравквістичний характер головної вищої школи краю, всіляко гальмувала утвердження українців у його стінах, перешкоджаючи створенню нових кафедр та обмежуючи права студентів на рідномовну комунікацію. Це дало поштовх нерівній боротьбі української молоді з шовіністичними практиками польських професорів. Змальовуючи це нерівне протистояння, М. Кордуба описує масові сецесії, криваві бійки, голосні парламентські дебати та ін.

Намагаючись вирішити цю небезпечну для польсько-українського співжиття ситуацію, вказує публіцист, в середовищі українських політиків й виникла ідея заснування окремої вищої школи в галицькому краю. Її ядром мали стати ті 12 кафедр, що їх українцям вдалося створити у Львівському університеті. Незважаючи на шалений опір польських політиків у віденському парламенті та Галицькому сеймі, українці таки добилися рішення про відкриття самостійного українського університету в 1916 р. Втім, реалізації цих планів завадила Перша світова війна, а відтак і польсько-українська боротьба за Східну Галичину. З огляду на це, твердить М. Кордуба, цілком неадекватною є ситуація з навчанням українців у Львівському університеті після створення Другої Речі Посполитої. Пояснюючи свою тезу, публіцист пише про гвалтовну ліквідацію всіх українських кафедр й фактичну заборону українцям ставати студентами на тій цинічній засаді, що вони не служили в польській армії. Відтак, висновує галицький історик, якщо заклики польських політиків до міжсусідського порозуміння є щирими, слід знести ці абсурдні перешкоди й створити для українців вищу школу в осерді їхнього інтелектуального життя – Львові.

Узасаднивши історичними аргументами право галицьких українців на рідномовну освіту, М. Кордуба в статті «*W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie*» зосередився на обговоренні іншої конфліктної проблеми – локалізації української вищої школи. На початку цього допису публіцист вкотре нагадав польському читачеві, що питання українського університету не виникло у міжвоєнний час, як це подає бульварна преса. За свою вищу школу, наголошує М. Кордуба, українці борються понад півстоліття, доводячи економічно сильнішому сусідові своє право на повноту національної освіти. Та вже від останніх десятиліть XIX ст., вказує публіцист, польські шовіністи всіляко узасаднювали неможливість створення українського університету у Львові, вважаючи це місто власним культурним бастионом для захисту від східних («варварських») в риториці націоналістичної преси) цивілізаційних впливів. Таке переконання, з неприхованою гіркотою відзначає М. Кордуба, поділяло дедалі більше поляків, зачарованих ексклюзивними гаслами національної демократії.

Ці настрої, доводить М. Кордуба, радикалізувала поразка українців у боротьбі за Східну Галичину. Польська пропаганда відверто почала формувати у державних медіа образ українців як культурно неповноцінної спільноти, що ще не «доросла» до власного університету. І тільки взяті при передачі Східної Галичини під польське урядування зобов'язання, змусили уряди Речі Посполитої розгорнути публічне обговорення університетського питання. На жаль, скрушно констатує вчений, це обговорення перетворилося на профанацію. Її промовистим доказом була безоглядність заперечення польськими публіцистами будь-яких варіантів розміщення проєктовної вищої школи, незважаючи на столичний чи провінційний статус міста. Український публіцист відтворює польському читачеві глумливість ситуації: щойно в пресі з'являється інформація про якийсь черговий осідок для майбутнього університету, як місцева влада організовує гнівний «вох рорупі», яким ця пропозиція рішуче відкидається. Іронізуючи з таких дій польських чиновників за мовчазної підтримки центральної влади, М. Кордуба писав: «Здається, що коли б уряд вирішив розташувати цей нещасливий університет в лісі на Говерлі, то одразу з'явилася б депутація з ведмедів і вовків зі своїм протестом» [19, s. 5].

Разом із тим, пояснює українську рацію галицький історик, вимога українців отримати рідномовну вищу школу є вповні природною і ніяк не шкодить державним інтересам. Ба більше, вказує М. Кордуба, якби польська влада була далекоглядною, вона б зрозуміла власний інтерес в існуванні цієї школи. Адже, пояснює публіцист, тоді українська молодь

не виїздитиме закордон на студії, де вона підпадає під впливи численних радикальних організацій. Подібно очікуваним, наголошує історик, є й бажання українців мати осідок вищої школи у Львові, а не деінде. Адже, пояснює він, східногалицька столиця є природним центром західноукраїнських теренів та містом, де розташовані головні культурні інституції й проживає найбільше інтелектуалів, а втім і педагогів. Намагаючись надати власним аргументам переконливості, М. Кордуба покликається на суголосні висловленим аргументам тези таких польських колег, як краківський професор Володимир Семкович та колишній міністр освіти Другої Речі Посполитої Леон Василевський. Отже, висновує М. Кордуба, першочерговим завданням редакції «*Wiuletyn*-я» має бути «поширення серед польської спільноти тих українських бажань, які не суперечать польським державним інтересам і визнаються слушними й потрібними тверезим головам, вільним від будь-яких нездорових упереджень і шовінізму» [19, s. 8]. Ознакою деякої нормалізації тогочасних міжнаціональних взаємин було те, що головний редактор часопису цілком визнав рацію М. Кордубі та закликав розпочати серйозне обговорення піднятих ним питань.

Поряд із обстоюванням культурно-освітніх прав української меншини Другої Речі Посполитої, галицький історик також активно включився у розгорнуту на сторінках низки державних медіа «війну пам'ятей». Мовиться про невтомні спроби польських публіцистів спровокувати Листопадовий чин і виставити західноукраїнських політиків безвідповідальними мрійниками, що припустилися помилки збройної боротьби на два фронти [20]. За їхньою логікою, українцям слід було винятково зосередитися на захисті Києва від більшовицьких банд і дозволити полякам без опору окупувати Східну Галичину. Очевидно, що такий підхід цілком спотворював пам'ять про Визвольні змагання й суперечив ідеології всеукраїнської соборності. На ці обставини М. Кордуба й звернув увагу в статті «*Czy strzelali do Lwowa zamiast bronie Kijowa?*». Він наголосив на маніпуляції польських публіцистів фактами, позаяк саме галицькі Січові Стрільці перебували в авангарді боротьби з більшовицькою навалою. Насамкінець, галицький учений підніс принципову соборницьку тезу про однакову значущість всіх українських регіонів і культурних центрів [21]. Ця відповідь викликала дискусію на шпальтах «*Wiuletyn*-я». Так, авторитетний польський інтелектуал Станіслав Лось продовжував узасаднювати тезу про політичну недалекоглядність українських лідерів, що не зрозуміли необхідності поступитися Львовом на користь наддніпрянської столиці [22].

Як публічний інтелектуал, М. Кордуба не міг не актуалізувати на шпальтах польського часопису й цілком неприглядну проблему цілеспрямованого іншування польськими урядовцями у Східній Галичині громадян українського походження. Це аб'юзивне за своїм характером ставлення особливо промовисто проявлялося в спробах гвалтовного створення нових місць пам'яті, що транслювали відверто ксенофобні посили. Так, руйнуючи українські громадські місця пам'яті, сфокусовані на плеканні національної ідентичності, окупанти насаджували власні символи присутності, сповнені погорди до місцевого населення. Такі дії, вказує український публіцист, вочевидь перешкоджають налагодженню міжнаціонального порозуміння.

Щоби не бути голосливим, історик згадав про поставлений місцевою владою пам'ятник у Збаражі, що вшановував загиблих у міжсусідській війні поляків [23]. Він містив відверто ксенофобний напис «Полякам Збаражчини, які згинули смертю мучеників при захисті одвічних польських прав на східних кордонах від рук збаламучених й здичавілих русинів в 1918–1919 рр.». Коментуючи цей відверто антиукраїнський жест, М. Кордуба риторично запитував читача «*Wiuletyn*-я»: що в цій ситуації повинно більше дивувати – «визначний політичний розум» авторів присвяти, «східний стоїцизм українців Збаража, що й досі не усунули цієї образи» чи «олімпійській спокій пана старости», який зі свого вікна постійно бачить цей провокаційний за своєю природою пам'ятник. Відтак, історик рішуче закликав владних чиновників беззастережно ліквідувати ці свідчення «воєнного психозу» й антиукраїнської істерії з публічного простору, що має стати передумовою для польсько-українського порозуміння. Відзначимо, що і в цьому випадку допис М. Кордуби переконав редакцію варшавського пресодруку ініціювати звернення до відповідних урядовців віднотувати й ліквідувати такі прояви національного шовінізму.

Коригуючи державну політику пам'яті, М. Кордуба намагався на шпальтах «*Biuletyn*-я» реконструювати сформовані пресою національно-демократичного табору стереотипи стосовно визначних діячів українства. Нерідко приводом для цього ставали трагічні події нашої історії. Так було, наприклад, коли в листопаді 1934 р. з російського Кисловодська прийшла сумна звістка про передчасну смерть М. Грушевського. Як відомо, галицький історик тривалий час тримав у полі зору феноменальність вчительового служіння Україні [24]. Тож не випадково саме він з-посеред інших представників львівської школи українознавців представив польському читачеві збалансований нарис життєпису автора «Історії України-Руси».

В своєму проникливому некролозі на сторінках «*Biuletyn*-я» М. Кордуба пояснив польському читачеві непоправність втрати, що її зазнали українці [25]. Узasadнюючи цю тезу, публіцист першочергово відзначив, що саме завдяки вчительовій «Історії України-Руси» наш народ отримав свою історичну метрику. Та найбільше уваги у некролозі галицький учений відвів деконструкції сформованого львівською публіцистикою зламу ХІХ–ХХ ст. стереотипу про нібито «полонофобію» Великого Українця. На численних прикладах М. Кордуба переконливо довів, що М. Грушевський ніколи не іншував наших західних сусідів, як це послідовно змальовували публіцисти ендецького табору. Натомість, підноси́в учений, визначний україніст аргументовано заперечував ідеологам відновлення «історичної Польщі» коштом природних національних інтересів колишніх народів Речі Посполитої. До певної міри наслідуючи риторику вчительової публіцистики, М. Кордуба укотре пояснював польським читачам безальтернативність відмови від шовіністичних гасел для налагодження шанобливих міжсусідських взаємин.

Висновки. У підсумку відзначимо, що співпраця М. Кордуби з часописом «*Biuletyn* Polsko-Ukraiński» була зумовлена необхідністю поінформувати нових господарів Східної Галичини про українське розуміння шляхів вирішення численних проблем міжнаціонального діалогу. З необхідним тактом і відповідною історичною аргументацією, історик поборював створені інтелектуалами народно-демократичного табору стереотипи про їхніх східних сусідів як нездібний до повноти політичного й культурного життя етнос. Рішуче опонуючи такому баченню, М. Кордуба переконливо доводив безумовне право найбільшої національної меншини польської держави отримати рідномовну вищу школу, позбавлені репресивної опіки громадські організації й вільну від цензури пресу. Поряд із цим галицький історик наголошував на небезпеці іншування польськими чиновниками громадян українського походження як потенційних ворогів відродженої Польщі. Відмова від цих наслідків польсько-українського збройного протистояння, вказував М. Кордуба, є необхідною передумовою для появи рівноправного міжнаціонального діалогу. На переконання публіциста, це сприятиме побудові об'єднаної спільними інтересами громади. Як історик, М. Кордуба розумів, що тільки така логіка дій політиків зможе забезпечити стійкість польській державі, яка перебувала між радянським і німецьким тоталітаризмами. Як знаємо, заклики історика не переконали польських інтелектуалів, що мало трагічні для наших націй наслідки у часи Другої світової війни.

Список літератури

1. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
2. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239–261.
3. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313–322.
4. Тельвак В., Журавльов С., Владига О. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2023. Вип. 11/53. С. 86–101.
5. Батюк Т. Біографістика в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 106–110.

6. Батюк Т. Мирон Кордуба та газета «Діло»: особливості співпраці. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 5–10.
7. Батюк Т. Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2013. Вип. 20. С. 147–151.
8. Батюк Т. Мирон Кордуба – співробітник «Краківських вістей». *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 50. С. 4–10.
9. Тельвак В., Поліщук Ю. Листи українського історика Мирона Кордуби у фондах відділу рукописів Бібліотеки Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві (Польща). *Архіви України*. 2020. Вип. 1. С. 277–252.
10. Тельвак В., Поліщук Ю. Віденська доба життя Мирона Кордуби у світлі архівних документів. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2020. № 1. С. 157–163.
11. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947). Львів, 2012. 72 с.
12. Руда О., Піх О. Рецензійна діяльність Мирона Кордуби на сторінках «Kwartalnika Historycznego» («Історичного квартальника»). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2012. Вип. 5. С. 141–152.
13. Поліщук Ю. Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2019. 274 с.
14. Кульчицька Т. Мирон Кордуба у польських історичних та суспільно-політичних періодичних виданнях (1895–1939). *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. 2007. Вип. 15. С. 112–136.
15. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський в історіографічній спадщині Мирона Кордуби. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2018. Вип. 42. С. 118–142.
16. Купчинський О. Упорядник, автор вступних розділів і наукового коментаря. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби. Львів, 2016. 422 с.
17. Яручик О. Б. Польсько-український міжкультурний діалог (на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego», 1932–1938 рр.). Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. 224 с.
18. Korduba M. Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. № 4. S. 1–4.
19. Korduba M. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1933. № 2. S. 4–8.
20. Łoś J. Uwagi programowe. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 9. S. 91.
21. Korduba M. Czy strzelali do Lwowa zamiast bronic Kijowa? *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 10. S. 111.
22. Łoś J. Jeszcze raz na temat Czy strzelali do Lwowa zamiast bronic Kijowa? *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1935. № 12. S. 134–135.
23. Korduba M. “Element prowokacji w stosunkach polsko-ukraińskich”. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1933. № 22. S. 3–4.
24. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160–197.
25. Korduba M. Michal Hruszewskij jako historyk (Z powodu jego śmierci). *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. № 50. S. 1–4.

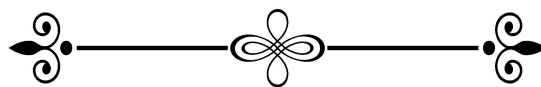
References

1. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky*. Lviv [in Ukrainian].
2. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261 [in English].
3. Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy's “Historical exercises” at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 19/20, 313–322 [in Ukrainian].
4. Telvak, V., Zhuravlyov, S., Vladyga, O. (2023). Mykhailo Hrushevskiy Faculty of Philosophy Student Auditorium of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriya» [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 11/53, 86–101 [in Ukrainian].
5. Batuiк, T. (2015). Biography Studies in historiographical heritage of Myron Korduba. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriia [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History]*, 2, 3, 106–110 [in Ukrainian].
6. Batuiк, T. (2016). Myron Korduba and the journal “Dilo”: particularity of cooperation. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual issues of humanitarian sciences]*, 15, 5–10. [in Ukrainian].

7. Batuik, T. (2013). Myron Korduba's cooperation with the newspaper "Bucovina". *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia" [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"]*, 20, 147–151 [in Ukrainian].
8. Batiuk, T. (2022). Myron Korduba – spivrobitnyk "Krakivskykh vistei" [Myron Korduba – employee of "Krakow News"]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual issues of humanitarian sciences]*, 50, 4–10 [in Ukrainian].
9. Telvak, V., Polishchuk, Yu. (2020). Letters of the Ukrainian historian Myron Korduba in the collections of the manuscripts department of the Library of the Ossolinsky National Institute in Wroclaw (Poland). *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1, 277–252 [in Ukrainian].
10. Telvak, V., Polishchuk, Yu. (2020). The Viennese era of Myron Corduba's life in the light of archival documents. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriya Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University: Historical Sciences Series]*, 1, 157–163 [in Ukrainian].
11. Pikh, O. (2012). Myron Corduba (1876–1947). Lviv [in Ukrainian].
12. Ruda, O., Pich, O. (2012). Myron Korduba's review activity on the pages of "Kwartalnik Historycznego" ("Historical Quarterly"). *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist [Ukraine–Poland: historical heritage and social consciousness]*, 5, 141–152 [in Ukrainian].
13. Polishchuk, Yu. (2019). Myron Korduba as a historian, archeographer and source researcher. Cherkasy [in Ukrainian].
14. Kulchytska, T. (2007). Myron Korduba in Polish historical and socio-political periodicals (1895–1939). *Zapysky Lvivskoi naukovoї biblioteki im. V. Stefanyka [Notes of the Lviv Scientific Library named after V. Stefanyk]*, 15, 112–136 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). Mykhailo Hrushevskyyi in the historiographic heritage of Myron Korduba. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya "Istoriya" [Problems of humanitarian sciences. History series]*, 42, 118–142 [in Ukrainian].
16. Kupchynskyyi, O. (2016). Uporiadnyk, avtor vstupnykh rozdiliv i naukovoho komentaria. *Mutual correspondence of Mykhailo Hrushevskyyi and Myron Korduba*. Lviv [in Ukrainian].
17. Yaruchyuk, O. (2009). *Polish-Ukrainian Intercultural Dialogue (on the pages of "Biuletynu Polsko-Ukrainskiego", 1932–1938)*. Lutsk [in Ukrainian].
18. Korduba, M. (1934). Some Dates in the History of Ukrainian Society's Aspirations to Obtain Its Own University. *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 4, 1–4 [in Polish].
19. Korduba, M. (1933). On the Matter of a Ukrainian University in Lviv. *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 2, 4–8 [in Polish].
20. Łoś, J. (1935). Programmatic Notes. *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 9, 91 [in Polish].
21. Korduba, M. (1935). Did They Shoot at Lviv Instead of Defending Kyiv? *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 10, 111 [in Polish].
22. Łoś, J. (1935). Once again on the topic: Did They Shoot at Lviv Instead of Defending Kiev? *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 12, 134–135. [in Polish].
23. Korduba, M. (1933). "The Element of Provocation in Polish-Ukrainian Relations." *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 22, 3–4 [in Polish].
24. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevskyyi in the evaluations of his students (the first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical studies in Ukraine]*, 23, 160–197 [in Ukrainian].
25. Korduba, M. (1934). Michal Hruszewskyyj as a historian (Because of his death). *Biuletyn Polsko-Ukrainski [Polish-Ukrainian Bulletin]*, 50, 1–4 [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 30.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 75.052.045(477.83)«16»

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-92-98

Петро КОТЛЯРОВ

*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії мистецтв
Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8917-8926>
e-mail: pkotl.univ@gmail.com*

Андріана ГОМОНКО

*студентка IV курсу кафедри історії мистецтв Київського
національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2082-7122>
e-mail: gomonkoa@knu.ua*

ВТІЛЕННЯ СЮЖЕТУ КОМПОЗИЦІЇ «ДРЕВО ЄСЕЯ» СТІНОПІСУ ЦЕРКВИ СВ. ЮРА У ДРОГОБИЧІ В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

Анотація. Сюжет «Древа Єсея» є одним із відомих іконографічних мотивів християнського мистецтва, що візуалізує біблійний родовід Ісуса Христа на основі пророцтва Ісаї. **Метою статті** є комплексне дослідження особливостей іконографії композиції «Древо Єсея» у стінописі церкви св. Юра в Дрогобичі, здійснення порівняльного аналізу з іншими українськими та європейськими взірцями та інтерпретація символіки тюльпанового орнаменту в контексті сакрального мистецтва XVII ст. **Наукова новизна** полягає у виявленні та системному аналізі унікальної риси дрогобицького стінопису – використання тюльпанового мотиву, нетипового для української релігійної іконографії, а також у розкритті можливих культурних і торговельних шляхів проникнення цього мотиву на українські землі. **Оригінальність дослідження** полягає у поєднанні іконографічного, культурно-історичного та символічного підходів, що дозволяє уточнити місце дрогобицької пам'ятки в розвитку української традиції та виявити її взаємозв'язки з європейськими художніми тенденціями ранньомодерного часу. У статті застосовано методи візуального аналізу, компаративістики та контекстуального підходу, що дало змогу глибше зрозуміти культурні трансформації та локальні інновації. Практичне значення дослідження полягає у можливості подальшого використання результатів у вивченні українського сакрального малярства, а також у розвитку міждисциплінарних студій з історії мистецтва та культурної антропології. **Висновки.** Стінопис «Древа Єсея» церкви св. Юра в Дрогобичі є не лише репрезентацією канонічного біблійного сюжету, але й свідченням творчого синтезу локальної іконографічної традиції та міжнародних стилістичних впливів, що розширює розуміння процесів культурної циркуляції у східноєвропейському сакральному мистецтві.

Ключові слова: Древо Єсея, іконографія, стінопис, церква св. Юра в Дрогобичі, тюльпановий орнамент, українське сакральне мистецтво, культурні впливи XVII ст.

Petro KOTLYAROV

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Art History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8917-8926>
e-mail: pkotl.univ@gmail.com*

Andriana HOMONKO

*student of 4th year the Department of Art History, Taras Shevchenko
National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2082-7122>
e-mail: gomonkoa@knu.ua*

THE EMBODIMENT OF THE “TREE OF JESSE” COMPOSITION IN THE MURAL PAINTINGS OF ST. GEORGE’S CHURCH IN DROHOBYCH WITHIN THE CONTEXT OF UKRAINIAN ART MONUMENTS

Abstract. *The “Tree of Jesse” is one of the central iconographic motifs of Christian art, visualizing the biblical genealogy of Jesus Christ in accordance with the prophecy of Isaiah. **Aim of the Article.** To carry out a comprehensive investigation of the iconography of the “Tree of Jesse” composition in the mural paintings of St. George’s Church in Drohobych, to perform a comparative analysis with other Ukrainian and European examples, and to interpret the symbolism of the tulip ornament within the context of seventeenth-century sacred art. **The study’s novelty** lies in the identification and systematic analysis of a distinctive feature of the Drohobych mural – the inclusion of the tulip motif, unique for Ukrainian religious iconography – and in uncovering the possible cultural and trade routes through which this element entered the Ukrainian artistic tradition. **The originality** of the research lies in its integration of iconographic, cultural-historical, and symbolic approaches, which makes it possible to situate the Drohobych monument more precisely within the development of Ukrainian iconography and to trace its connections to broader European artistic trends of the early modern period. **Conclusions.** The “Tree of Jesse” mural in St. George’s Church, Drohobych, is not only a representation of the canonical biblical narrative but also a testament to the creative synthesis of local iconographic tradition and international stylistic influences, expanding our understanding of cultural circulation in East European sacred art.*

Keywords: *Tree of Jesse, iconography, mural painting, St. George’s Church in Drohobych, tulip ornament, Ukrainian sacred art, seventeenth-century cultural influences.*

Постановка проблеми. Сюжет «Древа Єсея» є одним із ключових візуальних образів християнського мистецтва, який унаочнює родовід Ісуса Христа на основі пророцтва Ісаї. В українському мистецтвознавстві цей сюжет розглядався переважно у контексті іконографії царських врат, гравюр та ікон на дошці, а також у загальних дослідженнях малярства церкви св. Юра в Дрогобичі. Однак донині відсутні спеціальні праці, що детально аналізують саме стінописне зображення «Древа Єсея» у дрогобицькій пам’ятці, акцентуючи на його унікальних рисах – передусім, включенні тюльпанового орнаменту, нетипового для української релігійної символіки.

Актуальність дослідження полягає у тому, що воно не лише уточнює місце дрогобицького стінопису в розвитку української іконографічної традиції, але й розкриває можливі зв’язки між локальними художніми практиками та міжнародними культурними тенденціями ранньомодерної доби (зокрема, вплив «тюльпаноманії» й османонідерландських культурних обмінів). Таким чином, у роботі здійснюється спроба ширшого розуміння механізмів культурної циркуляції, локальної адаптації та символічних інновацій в українському сакральному мистецтві XVII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Древо Єсея» як символічний біблійний образ набув популярності у статусі предмету досліджень мистецтвознавців, культурологів, істориків тощо. Сучасні дослідження українських фахівців охоплюють різноманітні аспекти іконографії, декоративної різьби та символізму, що втілюються, зокрема, й в українських мистецьких пам’ятках. Так, М. Драган у праці «Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст.» [1] розглядає орнаментальні мотиви й їхню роль у формуванні художніх образів,

включаючи сюжети на тему «Древа Єсея». Доволі ґрунтовні дослідження щодо висвітлення особливостей візуалізації «Древа Єсея» в українському сакральному мистецтві проведені Р. Косів [2; 3]. Остання приділяє увагу історії розвитку сюжету «Древо Єсеєве» в українській іконографії XVII–XVIII ст., аналізуючи ікони на дощці, царські врата іконостасів українських церков, гравюри тощо. Масштабна монографія дослідниць-мистецтвознавиць Л. Міляєвої, Р. Рішняк та О. Садової присвячена, зокрема, малярству церкви св. Юра в Дрогобичі, фрагментарно висвітлює походження, мистецьку роль і сакральне значення композиції «Древо Єсея», візуалізованої у стінописі церкви [4]. Сучасний дослідник Р. Одрехівський вивчає Єсеєве Дерево в контексті різьбленого декору інтер'єрів церков Галичини, підкреслюючи його символічне значення [5]. Отже, сучасний етап досліджень демонструє багатогранність підходів до вивчення сюжету композиції «Древа Єсея» в українському мистецтві та культурі.

Мета статті полягає в аналізі іконографічної структури та стилістичних особливостей композиції «Древо Єсея» у стінописі церкви св. Юра в м. Дрогобичі, здійсненні порівняльного аналізу з іншими українськими та європейськими зразками сюжету, інтерпретуванні символіки тюльпанового орнаменту в контексті богословських, культурних і торговельних впливів ранньомодерної доби, а також визначенні місця пам'ятки в розвитку української іконографічної традиції XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Композиція «Древо Єсея» у стінописі церкви св. Юра в Дрогобичі становить собою візуалізацію біблійного символу генеалогії, що має виразну типологічну природу. За своїм походженням, цей сюжет ґрунтується на пророцтві Ісаї [6], де образ дерева або виноградної лози з розгалуженою кроною уособлює родовід Месії, що постає з дому Єсея – батька царя Давида. Іконографічна структура композиції передбачає використання дерева як схеми родоvodu, що дозволяє візуально репрезентувати християнську концепцію спадкоємності та божественного обрання. Чернець XII століття Гервей висловив середньовічне розуміння образу, засноване на тексті Вульгати: «Патріарх Єсей належав до царської родини, ось чому корінь Єсея означає родовід царів. Стосовно жезла, то він символізує Марію, як квітка символізує Ісуса Христа» [7; 8, с. 165].

Безпосередньо підставою для формування іконографічної схеми Древа Єсея стало пророцтво Ісаї, через якого Бог сповістив про Пришестя Месії: «І вийде Пагінчик із пня Єсеєвого, і Галузка дасть плід із коріння його... І станеться в день той: до Кореня Єсеєвого, що стане прапором народам, погани звертатися будуть до Нього, і буде славою місце спочинку Його!» [6].

Найдавніші збережені взірці Древа Єсеєвого відомі за мініатюрами рукописів від VIII ст. (Золотий кодекс з Лорша 778–820 pp.), що вміщує тексти євангелій та коментарі св. Єроніма [9].

Загалом, найбільш типова форма візуалізації фігури Єсея полягає в її зображенні більших розмірів, порівняно з іншими персонажами композиції. Єсей на зображеннях або лежить, або спить (можливо, за аналогією з Адамом, коли у нього відняли ребро) в нижній частині картинного простору. Існують також інтерпретації, де Єсей перебуває у сидячій позі. З його боку або з пупка виростає стовбур дерева або виноградної лози, який піднімається вгору, розгалужуючись в обидві сторони. На гілках з кучерявими завитками листя зображувалися фігури предків Христа. Стовбур, зазвичай, піднімається вертикально до Марії, а потім до Христа нагору.

Існують також спрощені варіанти цієї композиції, які все ж зберігають основні елементи. Оскільки Єсей був батьком царя Давида і предком Ісуса Христа, гілки «Древа Єсея» мають демонструвати багатство й різноманітність роду Ісуса, підкреслюючи тим самим як істинність його існування, так і шляхетне походження. Загалом, кожна особа та подія, відображені на Древі Єсея, символізують різні аспекти Божого плану спасіння. Тому на ньому можна побачити пророків (як-от Ісаю та Єремію), царів (Давида та Соломона) і праведних жінок (Рут і Тамару). Одночасно символізм також вказував на зв'язок між Старим і Новим Заповітами.

Збережені донині пам'ятки української культури свідчать, що символічна іконографія Древа Єсеєвого набула популярності в українському мистецтві від середини XVII ст. Ще

у XVIII ст. вона була досить поширеною, проте вже в наступному столітті почала втрачати актуальність. Популярність Древа Єсеєвого на українських землях у XVII–XVIII ст. можна частково пояснити зацікавленістю місцевої еліти різними типами геральдичних родовідних дерев. Проте деякі елементи іконографії Древа Єсеєвого іноді подаються в інших контекстах. Так, на гравюрі титульного аркуша Євангелія 1644 р. львівського друку [10] зображено апостолів на гілках виноградного дерева. Як зазначає Р. Косів, «тут у верхньому ярусі композиції зображені цілофігурні зображення Богородиці та Івана Предтечі, обернені до центральної постаті Спаса на престолі. Таким чином, разом це становить іконографію Моління» [2, с. 1383].

Елементи композиції Древа Єсеєвого можна побачити також в українських друках 1660-х рр., приміром, у книзі «Меч Духовний» Лазаря Барановича 1666 р. [11]. Останній теж використав схему Древа Єсеєвого, але змінив її персонажів. Замість Єсея зображено рівноапостольного князя Володимира, який лежить з короною на голові та скіпетром у руці. По обидва боки від нього стоять у повен зріст князі Борис і Гліб. З-за грудей Володимира виростає дерево, на гілках якого розміщені п'ять півфігур московських царів і цариць XVII ст. [11]. На титульній сторінці «Анфологіона» 1678 р., надрукованого в Новгороді-Сіверському поблизу Чернігова (друкарню заснував чернігівський архієпископ Л. Баранович), також застосовано схему Древа Єсеєвого [12]. Зокрема, «на гілках дерева зображені півфігурно понизу преподобні Антоній та Теодосій Печерські, св. князі Борис і Гліб, вище – святителі, вгорі – праведні Йоаким та Анна, й у верхньому ярусі – Христос на престолі, до якого у молінні звернені Богородиця та св. Іван Предтеча» [2, с. 1383].

Як вже зазначалося, «Древо Єсея» набуло значної популярності та стало одним із поширених сюжетів зображень у творах українського церковного мистецтва XVII–XVIII ст. Р. Косів виокремлює такі групи українських мистецьких творів XVII–XVIII ст., на яких майстрами зображувалося Древо Єсея: царські врата іконостасів, гравюри, стінопис церков, ікони на дошці та на полотні, гаптовані епитрахилі, оправы Євангелій [3, с. 1]. Втім найбільшу популярність композиція із сюжетом «Древа Єсея» отримала в оздобленні царських врат іконостасів українських церков. На них візуалізація Єсея має два варіанти. Перший – Єсей зображений лежачим (типова риса сюжету). Такий спосіб зображення зустрічається на більшості врат, наприклад, у церкві Різдва Христового міста Жовква та церкві міста Сокаль. Другий – зображення Єсея у сидячій позі збережені, наприклад, в Історичному музеї (Сянок), на царських вратах іконостасу церкви с. Шешеровичі (Львівська обл.), вратах іконостасу 1689 р. у приділі Стрітіння Господнього собору Святої Софії у Києві, що мали різьблену композицію Древа Єсеєвого. Ймовірно, подібна поза Єсея обиралася для того, щоб при відкритті врат його фігура не розділялася на дві частини, що виглядало б не зовсім доречним. Варто зазначити, що на представлених композиціях символ «Древа Єсея» базується на зображенні виноградного дерева, яке стає корінням усії композиції та символізує витoki родоводу Єсея.

Наступним сегментом українських пам'яток, в оздобленні яких втілюється сюжет композиції «Древо Єсея», є стінопис українських церковних споруд. Зауважимо, що збережених зразків стінопису українських церков, де б містилася композиція «Древо Єсея», на жаль, залишилося дуже мало. Одна з них знаходиться у церкві св. Юра у Дрогобичі (рис. 1.) і датується 1691 р. [3, с. 4].

Відмітною рисою сюжету композиції «Древо Єсея» у стінописі церкви св. Юра в Дрогобичі є насичення малюнку квітковим орнаментом (квіти тюльпану). Зазначимо, хоча цей стінопис не єдиний в Україні, проте подібні сюжети не мають квіток тюльпанів. Можна згадати, як приклад, великоформатні ікони на полотні у церкві с. Яворівка (Івано-Франківська обл.), ікони з церкви Войнилова (Івано-Франківська обл.), велику ікону середини XVII ст. з церкви у Верхньому Синьовидному та ікону 1725 р. з монастирської церкви у Сасові (Львівщина). Не є винятком і гравюри київських майстрів XVII–XVIII ст. [11].

Повертаючись до розписів церкви св. Юра зазначимо, що за описом Л. Міляєвої, О. Рішняк, О. Садової, «дрогобичьке малярство зображає дванадцять персонажів, розташованих на розлозі дереві, яке виростає з лежачого на боці старця. Його кремезна постать, з могутньою головою і густою бородою, розташована в нижній частині хорів.

Широкими мазками промодельовані складки драперій його фіолетово-червоного гіматія, що підкреслює масивні форми тіла, над яким в'ється виноградна лоза. Вона є орнаментальним каркасом композиції, в який вплетені стилізовані квіти. В них розташовані поясні зображення біблійних царів: Ясона, Давида, Йосафата, Соломона, Ровоама, Озії, Йоарама, Ахаза, Манасії та Йоатама. Згодом на втрачених зображеннях, можливо, царів Єзекиїла та Амона, помилково зобразили пророків Даниїла та Аарона. Яскрава композиція виглядає орнаментальним килимом: коричневі з чорним гілки, зелене листя, червоні, помаранчеві та блакитні квіти і виноградні грона настільки декоративно вишукані, що готові домінувати в інтер'єрі церкви. І тільки завдяки тому, що сюжет знаходиться на західній стіні і глядач бачить його вже при виході з храму, розпис не порушує гармонійної рівноваги малярського ансамблю» [4, с. 115].

Аналізуючи представлену «квіткову» складову композиції «Древо Єсея», варто звернути увагу на використання образу тюльпанів, які в християнській символіці часто асоціюються з темою воскресіння. Це пов'язано з тим, що тюльпани є одними з перших весняних квітів, які розквітають після зими, символізуючи відродження, оновлення та нове життя. Крім того, у релігійній інтерпретації тюльпан нерідко розглядається як символ крові Христа та духовного просвітлення, що постає через його жертвну смерть [13]. Додамо, що така багатозначність квіткового мотиву дозволяє розширити смислове поле композиції, підкреслюючи христологічну спрямованість зображення.

Слід зазначити, що квіти тюльпану є зовсім нетиповим для української релігійної символіки. Витоки зображення тюльпану як сакрального елементу релігійного мистецтва сягають часів Османської імперії [13]. Зображення тюльпана було частиною візуальної культури останньої. Цю квітку можна було побачити на кахлях, різноманітній кераміці, килимах, гобеленах, картинах та ілюмінованих рукописах. Їхнє символічне значення було неймовірно динамічним і мало яскраво виражений духовний і містичний елементи. Поряд з символізуванням краси, любові і достатку, тюльпан також вважався потужним захистом від зла і провідником духовної медитації, про що свідчить його зображення на талісманах і використання в оздобленні ісламських релігійних об'єктів [13]. З появою культурних тюльпанів, ці квіти стали популярним елементом дизайну саду в Османській імперії. Згодом квітка стала поширеним мотивом у мистецтві, що зображує сади, і символом ретельно продуманої та розкішної культури садівництва Порти [13].

Рис. 1. Фрагмент композиції «Древо Єсея». Стінопис церкви св. Юра в Дрогобичі

Достеменно відомо, що європейці дізналися про тюльпани лише після посольства 1555 р., яке було відправлене імператором Священної Римської імперії Карлом V до двору османського султана Сулеймана Пишного. Очолював делегацію відомий дипломат, а також колекціонер і науковець Ож'є Гіслен де Бусбек, який під час подорожей збирав відомості про історію та флору Сходу. Під час подорожі де Бусбека особливо вразили великі поля тюльпанів. Вони його настільки приємно здивували, що він привіз цибулини тюльпанів до Відня, де висадив їх у місцевому ботанічному саду. Тюльпани швидко здобули велику популярність у Західній Європі, а зображення цієї квітки міцно увійшло у католицьку і протестантську традиції. Невдовзі це навіть викликало певну «тюльпаноманію», що припинилася лише в 1637 р. Явище мало місце, передусім, у Нідерландах 1636–1637 рр. і було пов'язане із ажіотажем попитом на цибулини тюльпанів [14, с. 42].

Зазначимо, завдяки торговим відносинам різних регіонів Європи, мода на тюльпани поширилася і на територію України, не оминувши Дрогобич. Місто, яке багатіло на торгівлі сіллю, отримало Магдебурзьке право від польського короля Казимира IV з 1 квітня 1460 р. і швидко перетворилося на важливий торговий центр, де заправляли польські й особливо італійські підприємці. Через них Дрогобич втягувався у Балтійську торгівлю, на якій вже на початку XVI ст. лідирували Нідерланди, в яких до 1636 р. цибулина тюльпана стала четвертим провідним експортним продуктом – після джина, оселедця та сиру. Наприкінці XVI ст. швидко зростали майнові статки шляхти в Польщі, Україні та Литві, що зумовлювало попит на ювелірні вироби, дорогі тканини, каву, прянощі та інші вартісні товари. Ці два фактори дали потужний поштовх балтійській торгівлі й вивели її на новий рівень – почався золотий вік Нідерландів [16, с. 102]. Відтоді почався період в історії мистецтва, тісно пов'язаний з тюльпанами. Ймовірно, сюжет композиції «Древо Єсея» у стінописі церкви св. Юра в Дрогобичі, де малюнок насичений тюльпановим орнаментом, є наслідком впливу популярних міжнародних віянь у мистецтві ранньомодерного часу та свідчить про міжнародні торговельні зв'язки України, зокрема з Нідерландами.

Висновки. Таким чином, історія світового та вітчизняного мистецького розвитку свідчить, що сюжет композиції «Древо Єсея» є одним із важливих мотивів у християнському мистецтві. Він є унаочненням родоводу Христа, який походить від Єсея – батька царя Давида, та візуалізується у вигляді дерева, де на гілках зображені предки Христа. Цей сюжет, хоч і дещо пізніше, ніж у Західній Європі, але все ж таки став досить типовим для українського релігійного мистецтва XVII–XVIII ст. Разом із тим, українські майстри втілювали цей сюжет як із дотриманням традиційної іконографії, що базувалася на пророцтві Ісаї, так і привносили у зображення різноманітні авторські інтерпретації. Зокрема, яскравим прикладом авторського підходу до зображення Древа Єсеєвого є стінопис церкви св. Юра в Дрогобичі, де митець, вочевидь, за погодженням із замовником братчиком Григорієм Проскуркою, втілює композицію родоводу Месії із вкрапленням тюльпанового орнаменту. Цей випадок свідчить про відхилення від типової образотворчої традиції, за якою концепція зображення композиції «Древо Єсея» базувалася на втіленні символічного виноградного дерева. Це дає підстави вважати, що в межах національного корпусу зразків подібних сюжетів дрогобицька фреска виступає маркером стилістичної адаптації, де традиційна виноградна лоза вступає в діалог із новим квітковим кодом, формуючи оновлену символічну програму. Водночас вільні інтерпретації сюжету композиції Древа Єсеєвого можна спостерігати на інших українських сакральних зображеннях.

Список літератури

1. Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1970. 204 с.
2. Косів Р. Ікони на полотні. «Древо Єсеєве» другої половини XVII ст. зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького в контексті розвитку сюжету. *Народознавчі зошити*. 2019. № 6. С. 1379–1392.
3. Косів Р. «Древо Єсея» в українській іконографії XVII–XVIII ст. *Series Byzantina. Ukrainica*. 2022. № 36. С. 1–11.
4. Міляєва Л., Рішняк О., Садова О. Церква св. Юра в Дрогобичі. Архітектура, малярство, реставрація. Київ: Майстер книг, 2019. 416 с.

5. Одрехівський Р. Сюжет Єсеєвого Дерева у декоративній різьбі інтер'єрів церков Галичини. *Науковий вісник*. 2006. Вип. 16.4. С. 114–119.
6. Книга пророка Ісаї / перекл. І. Огієнка. URL: <https://bit.ly/4pQh7DR>.
7. Vulgate. The Holy Bible in Latin Language with Douay-Rheims English Translation. URL: <https://vulgate.org>.
8. Male E. The Gothic Image; Religious Art in France of the Thirteenth Century. New York, 1972. 444 p.
9. Codex Laureshamensis. Lorsch, ca. 4. Viertel 12. Jh. URL: https://archivum-laureshamense-digital.de/view/saw_mainz72.
10. Евангелие. 2-е изд. Львов: тип. Братства Михаила Слѣзки, 1644. 412 л.
11. Баранович Лазар. Меч духовный. Київ: тип. Лаври, 1666. 481 л.
12. Миняея праздничная. Анфологион, сиречь Цветослов, или Трифолог. Новгород-Северский: Типография Лазаря Барановича, 1678–1699. 772 л.
13. Brown M. National Flower of Turkey and its Meaning. URL: <https://medium.com/@miabrownpost/national-flower-of-turkey-and-its-meaning-9ddf7c8f7ed6>.
14. Котлярів, П., Мельник, М. Сакральний живопис церкви Святого Юра в Дрогобичі: символіка візуальних образів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 74, Т. 1. С. 39–45.
15. Van Houtte J. Economic Development of Belgium and the Netherlands from the Beginning of the Modern Era. *Journal of European Economic History*. 1972. № 1. P. 100–120.

References

1. Drahan, M. (1970). Ukrainian decorative carving of the 16th–18th centuries. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kosiv, R. (2019). Icons on canvas: «Tree of Jesse» of the second half of the 17th century from the collection of the National Museum in Lviv named after Andrei Sheptytsky in the context of the development of the theme. *Narodoznavchi zoshyty [Ethnology Notebooks]*, 6, 1379–1392 [in Ukrainian].
3. Kosiv, R. (2022). «Tree of Jesse» in Ukrainian iconography of the 17th–18th centuries. *Series Byzantina. Ukrainica*, 36, 1–11 [in Ukrainian].
4. Miliaieva, L., Rishniak, O., Sadova, O. (2019). St. George's Church in Drohobych: Architecture, painting, restoration. Kyiv [in Ukrainian].
5. Odrekhivskiy, R. (2006). The theme of the Tree of Jesse in the decorative carving of church interiors in Galicia. *Naukovyi visnyk [Scientific Bulletin]*, 16(4), 114–119 [in Ukrainian].
6. The Book of the Prophet Isaiah. (n. d.). Translated by I. Ohienko. Retrieved from: <https://bit.ly/4pQh7DR> [in Ukrainian].
7. Vulgate: The Holy Bible in Latin language with Douay-Rheims English translation. (n. d.). Retrieved from: <https://vulgate.org>.
8. Male, E. (1972). The Gothic image: Religious art in France of the thirteenth century. New York.
9. Codex Laureshamensis (ca. 12th c.). Retrieved from: https://archivum-laureshamense-digital.de/view/saw_mainz72.
10. The Gospel. (1644). 2nd ed. Lviv: Brotherhood Printing House of Mykhailo Slozka [in Church Slavonic].
11. Baranovych, L. (1666). Spiritual sword. Kyiv: Lavra Printing House [in Russian].
12. Festive Menaion. Anthologion, or Flower Book, or Triphologion. (1678–1699). Novhorod-Siverskyi: Printing House of Lazar Baranovych [in Church Slavonic].
13. Brown, M. (n. d.). National flower of Turkey and its meaning. Retrieved from: <https://medium.com/@miabrownpost/national-flower-of-turkey-and-its-meaning-9ddf7c8f7ed6>.
14. Kotliarov, P., Melnyk, M. (2024). Sacred painting of St. George's Church in Drohobych: Symbolism of visual images. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*, 74(1), 39–45 [in Ukrainian].
15. Van Houtte, J. (1972). Economic development of Belgium and the Netherlands from the beginning of the modern era. *Journal of European Economic History*, 1, 100–120.

Надійшла до редакції / Received: 26.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 347.471.02:929Розумовський:[001:061.1(430.131)+061(410.111)]
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-99-103

Анастасія НІКІТІНА

науковий співробітник Національного заповідника
«Гетьманська столиця», м. Батурын, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1611-009X>
e-mail: Ana1331@ukr.net

ЧЛЕНСТВО КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В НАУКОВИХ СПІЛЬНОТАХ ЄВРОПИ

Анотація. Метою дослідження є публікація й аналіз документів, які підтверджують членство українського гетьмана Кирила Розумовського в Королівській академії наук (м. Берлін) та Королівського товариства (м. Лондон). **Наукова новизна** полягає в тому, що основні наукові дослідження про постать Кирила Розумовського зазначають лише про його президентство в Імператорській академії наук, не зазначаючи про його участь в інших наукових спільнотах. Дослідження вміщує аналіз документів які раніше не використовувалися в біографічних студіях про гетьмана. У ході дослідження було виявлено карту зоряного неба з присвятою Кирилові Розумовському, що була невідома й не публікувалася в україномовних публікаціях. **Висновки.** Виявлені архівні документи демонструють авторитет Кирила Розумовського в наукових колах Європи, про що безпосередньо вказано у причинах його обрання. Таки чином, Кирило Розумовський постає не лише як політичний діяч, а й як представник української еліти XVIII ст. в міжнародному науковому середовищі, що підтверджує залученість українських репрезентантів до інтелектуальних процесів Європи.

Ключові слова: Кирило Розумовський, гетьман, наука, академія наук, наукове товариство.

Anastasia NIKITINA

Researcher Officer National Reserve «Hetman's Capital», Baturyn, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-1611-009X>
e-mail: Ana1331@ukr.net

MEMBERSHIP OF KYRYLO ROZUMOVSKY IN EUROPEAN SCIENTIFIC COMMUNITIES

Abstract. The purpose is to publish and analyse documents confirming the membership of Ukrainian Hetman Kyrylo Rozumovskyki in the Royal Academy of Sciences in Berlin and the Royal Society in London. The **scientific novelty** of this study lies in the fact that previous studies of Kyrylo Rozumovskyki have only mentioned his presidency of the Imperial Academy of Sciences, without referencing his participation in other scientific communities. This study analyses documents that have not previously been used in biographical studies of the Hetman. During the research, an unknown and unpublished starry sky map dedicated to Kyrylo Rozumovskyki was discovered. **Conclusions.** The discovered archival documents demonstrate Kyrylo Rozumovsky's authority in European scientific circles, as evidenced by the reasons for his election. Consequently, Rozumovskyki emerges not only as a political figure, but also as a representative of the Ukrainian elite in the 18th-century international scientific community, confirming the participation of Ukrainian individuals in Europe's intellectual discourse.

Keywords: Kyrylo Rozumovsky, Hetman, science, academy of sciences, scientific society.

Постановка проблеми. Кирило Розумовський (1728–1803) – видатна постать української історії XVIII ст. Походив із козацької родини села Лемеші на Чернігівщині. Здобувши європейську освіту, оволодів кількома іноземними мовами, що дозволило сформувати сталий авторитет серед української, європейської та російської еліт. Згодом це стало одним із чинників його обрання президентом Академії наук та гетьманом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Призначення К. Розумовського президентом Імператорської академії наук у Петербурзі 1746 р. стало підтвердженням широких можливостей українського інтелектуального ресурсу до формування східноєвропейської наукової мережі. Проте це доволі відомий факт в біографії Кирила Розумовського, про що в своїх роботах згадують такі історики, як О. Сокирко [1], О. Дзюба [2], Г. Ковтун [3],

О. Субтельний [4] та ін. Натомість майже невідомим залишається факт його приналежності до інших наукових товариств та академій, а попередні публікації не акцентують увагу на участі гетьмана в розвитку тогочасної науки.

Мета статті – проаналізувати два документи, що підтверджують факт приналежності К. Розумовського до Королівської академії наук Берліна та Королівського товариства Лондона.

Виклад основного матеріалу. У 1748 р., К. Розумовського було обрано іноземним членом Товариства наук курфюрста Бранденбурга (нім. *Kurfürstlich Brandenburgische Sozietät der Wissenschaften*), яке вже 1752 р. було переформатоване на Королівську академію наук (нім. *Königliche Akademie der Wissenschaften*). Незважаючи на це, у документації станом на 1748 р. скрізь зазначається назва інституції – Академія, а не Товариство. Водночас внутрішній протокол засідань членів установи називається «Записи Академії» (фр. *Registres de l'Academie*). Як зазначено в тексті відповідного протоколу від 19 вересня 1748 р., безпосередньо президент П'єр-Луї де Мопертюї «запропонував обрати Його Високоповажність, пана графа Розумовського іноземним членом і після цього було негайно одноголосно обрано» (тут і далі переклад авторки статті) [5]. Обрання відбувалося за присутності 15 почесних членів Академії, 1 звичайного члена товариства, а також секретаря. Водночас підписантами протоколу стали лише 3 представники: президент П'єр-Луї де Мопертюї, доктор медицини Йоганн Еллер та директор математичного класу Леонард Ейлер. Членом цієї ж академії впродовж 1913–1933 рр. був і Альберт Ейнштейн.

Стосовно подальшої участі в житті Академії, то К. Розумовський, швидше за все, не був активним учасником. Адже його ім'я в подальшому згадується лише в двох протоколах. У протоколі від 1 травня 1749 р. зазначається, що на засіданні були зачитані листи подяки від Кирила Розумовського та ще одного іноземного члена Академії – маркіза Маффеї [6]. У наступному протоколі від 25 квітня 1765 р., К. Розумовський зазначається вже серед присутніх членів засідання Академії. Крім публічного зачитування листів деяких членів Академії, на цьому засіданні також була виголошена промова французького лінгвіста Дьєдонне Тьєбо про «основні переваги, які пропонують академії своїм членами». Цей текст промови було вміщено в друковане видання під назвою «Історія Королівської академії наук та художньої літератури Берліна» (фр. *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin*) 1767 р. [7, с. 515–525].

24 квітня 1755 р. К. Розумовський був обраний ще й членом Королівського товариства (м. Лондон). В архіві Товариства зберігається відповідний сертифікат про це. У тексті відзначено К. Розумовського як «захисника та заохочувача науки, який любить і плаче філософські та математичні дослідження, що є головними об'єктами уваги Королівського товариства». Також зазначається, що підписанти цього сертифікату й є ініціаторами кандидатури українського гетьмана. Підписали сертифікат три представники Академії: британський дипломат Мельхіор Гай Діккенс, шотландський військовий лікар Джеймс Монсі та російський граф Захарій Чернишов. Членами Товариства були також Ісаак Ньютон (1672 р.) та Чарльз Дарвін (1839 р.).

Більше інформації про участь К. Розумовського в науковому житті Товариства знайти не вдалося. Водночас можна припустити, що як члену зазначеного товариства гетьманові вдалося познайомитися з багатьма визначними науковцями того часу, серед яких і британський астроном Джон Бевіс. На це знайомство вказує гравюра-карта зоряного неба, з присвятою К. Розумовському (рис. 3), адже обидва були членами Королівського товариства Лондона. Присвята розміщена внизу карти, де про нього зазначається як про гетьмана, камергера, президента Імператорської академії наук, а також члена Королівського товариства Лондона. До того ж уміщено й зображення родинного герба Розумовських. Карта датується 1750 р., хоча на той момент він ще не був членом Товариства, відтак можна припустити, що зроблена вона була пізніше.

Загалом, карта була частиною амбітної мети Дж. Бевіса – скласти й видати великий і точний зоряний атлас. Робота над проектом тривала більше 20 років [8]. На жаль, на фінальному етапі друку гравюр у 1750 р., друкар збанкрутував, а мідні пластини були конфісковані. Деякі гравійовані відтиски, що були вже зроблені, продавалися окремо з

аукціонів та в антикварних магазинах. Натомість сам науковець продовжив роботу над дослідженням зірок і створенням карт аж до самої смерті (1771 р.). Деяким науковцям з Манчестерського астрономічного товариства вдалося виявити декілька примірників цього атласу під назвою «Uranographia Britannica», що містять пластини, створені після 1750 р. [8]. Через втрату деяких мідних пластин переважна частина цих примірників містять не повну колекцію карт, зроблених Дж. Бевісом. У колекції Бібліотеки Лінди Гол (англ. The Linda Hall Library) – приватної американської бібліотеки науки, техніки й технологій – вдалося виявити примірник атласу, який містить 50 карт, серед яких і та, що присвячена К. Розумовському [10]. З вищезазначеного можна припустити, що ця карта була створена між 1755–1771 рр. (рік смерті Дж. Бевіса).

Обидві академії були створені з метою розвитку науки, підтримки видатних наукових досягнень, надання консультацій з питань політики й освіти, а також сприяння міжнародній і глобальній співпраці. Враховуючи, що К. Розумовський був іноземним членом цих наукових установ, то з найбільшою вірогідністю його членство мало сприяти обміну науковими дослідженнями між інституціями. Цікаво додати, що в 2004 р. журналістка видання «The Guardian» Колін Блексток, прирівняла членство в Королівському товаристві з «премією “Оскар” за досягнення всього життя».

Висновки. Вперше в українській історіографії проаналізовано архівні документи, що доводять членство К. Розумовського у вищезазначених авторитетних колах. Ця стаття розкриває лише деякі маловідомі або взагалі невідомі факти з життя українського гетьмана, однак навіть це показує його постать як багатогранну особистість.

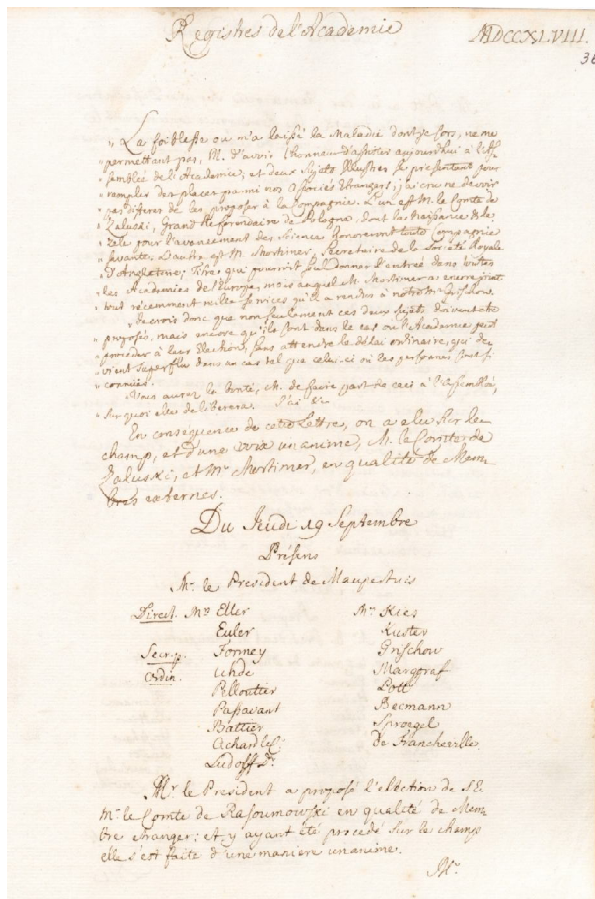

Рис. 1. Документ про обрання Кирила Розумовського членом Товариства наук курфюрста Бранденбурга. 1748 р. Зібрання Берлінсько-Бранденбурзької академії наук і гуманітарних наук.

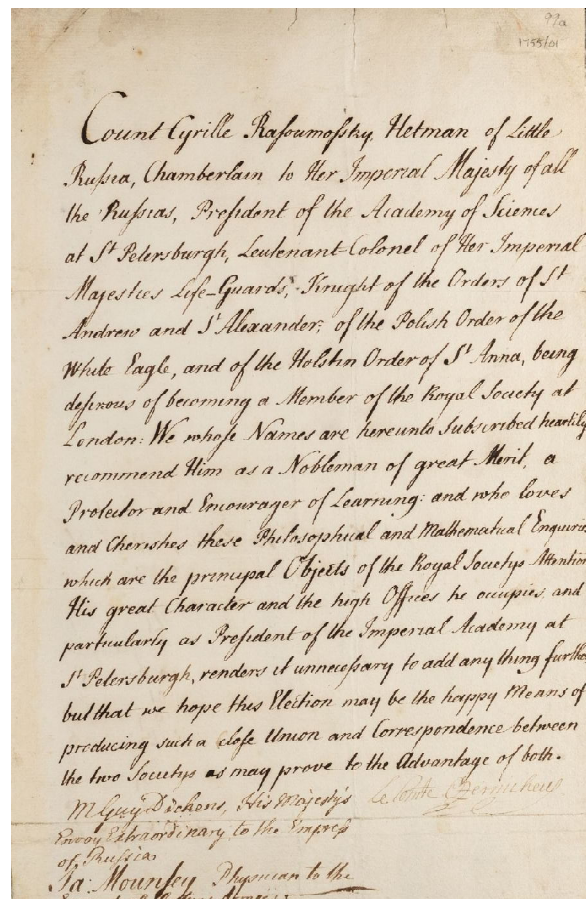

Рис. 2. Документ про обрання Кирила Розумовського членом Королівського товариства (Лондон). 1755 р. Зібрання Королівського товариства.

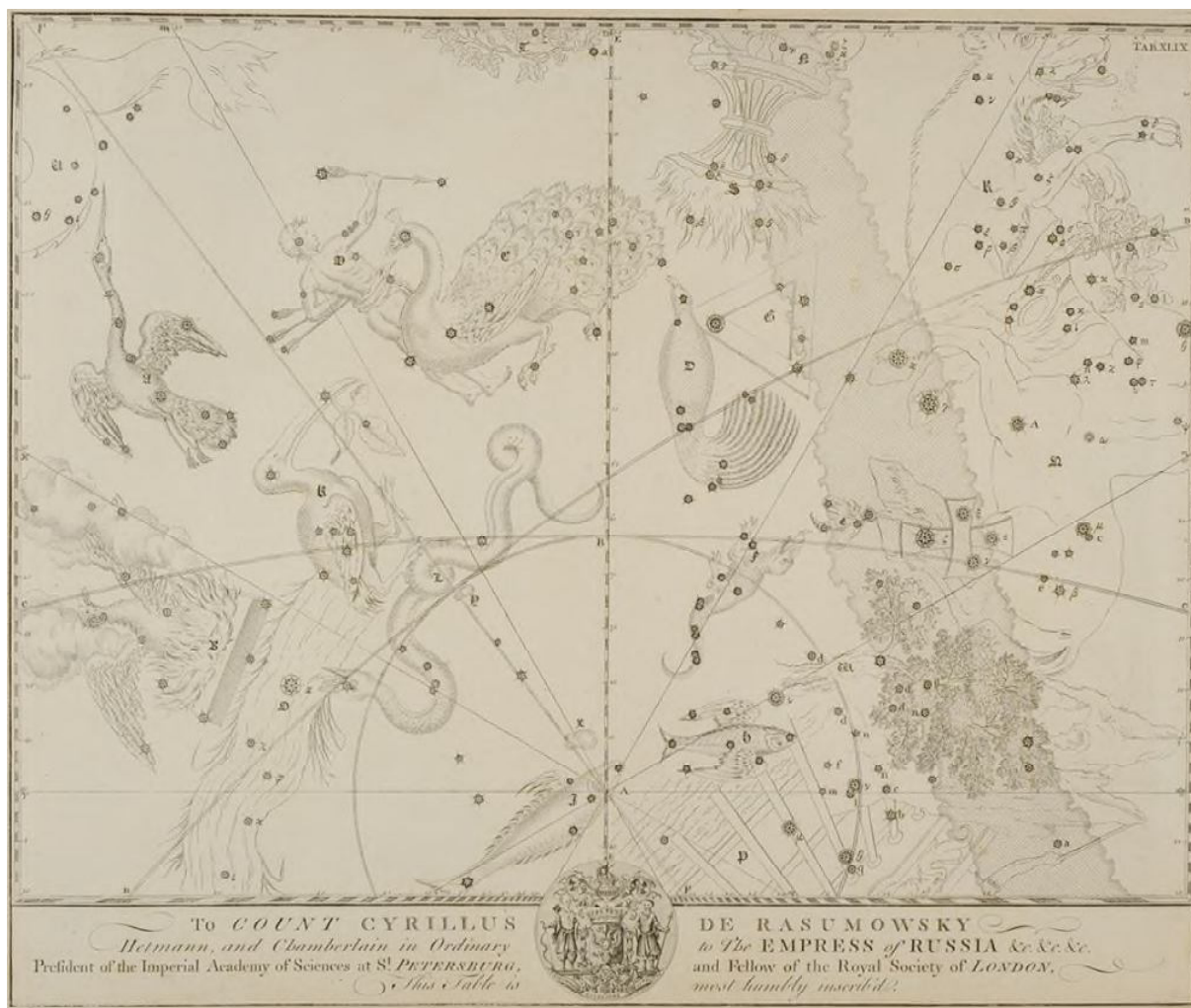

Рис. 3. Карта зоряного неба Джона Бевіса. Прибл. 1755–1771рр. Зібрання Бібліотеки Лінди Гол.

Список літератури

1. Сокирко О. Гетьман у перуці. Зовнішні форми репрезентації гетьманської влади часів Кирила Розумовського. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. Київ, 2019. Вип. 2. С.51–85.
2. Дзюба О. Останній гетьман України: Кирило Розумовський. Україна: ad fontes. *Світогляд. Видатні постаті*. 2010. № 2. С. 62–67.
3. Ковтун Г. Вісімнадцятирічний президент Академії наук. *Вісник НАН України*. 2008. № 8. С. 60–65
4. Subtelny O. *Ukraine: a history*. Toronto, 2009. 784 p.
5. Протокол засідання Академії від 19 вересня 1748 р. *Цифрове видання протоколів засідань Академії 1746–86 років*. URL: https://akademieregistres.bbaw.de/data/protokolle/0101-1748_09_19.xml.
6. Протокол засідання Академії від 1 травня 1749. *Цифрове видання протоколів засідань Академії 1746–86 років*. URL: https://akademieregistres.bbaw.de/data/protokolle/0129-1749_05_01.xml.
7. *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin*. Berlin: Ambroise Haude, 1767. 482 p.
8. The forgotten star atlas: John Bevis's Uranographia Britannica / K. Kilburn, J. Pasachoff, O. Gingerich. *Journal for the History of Astronomy*. 2003. Vol. 34. P. 125–144.
9. Wallis R. John Bevis (1695–1771), astronomer loyal. *Notes and records of the Royal Society of London*. 1982. Vol. XXXVI. P. 211–225.
10. Bevis J. *Atlas celeste or the celestial atlas*. URL: https://catalog.lindahall.org/discovery/delivery/01LINDAHALL_INST:LHL/1284606970005961.

References

1. Sokyрко, O. (2019). Hetman in a wig. External forms of representation of hetman power during the time of Kyrylo Rozumovsky. *Tekst i obraz: Aktual'ni problemy istorii mystetstva [Text and image: Current problems of art history]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dziuba, O. (2010). The Last Hetman of Ukraine: Kyrylo Rozumovsky. Ukraine: ad fontes. *Svitohliad. Vydatni postati. [Worldview. Outstanding Figures]*, 2, 62–67 [in Ukrainian].
3. Kovtun, G. (2008). The Eighteen-Year-Old President of the Academy of Sciences. *Visnyk NAN Ukrainy [Bulletin of the NAS of Ukraine]*, 8, 60–65 [in Ukrainian].
4. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: a History*. Toronto.
5. Protocol of the Academy meeting on 19 September 1748. *Digital edition of the Academy Protocols from 1746 to 1786*. Retrieved from: https://akademieregistres.bbaw.de/data/protokolle/0101-1748_09_19.xml [in Russian].
6. Protocol of the Academy meeting on 1 May 1749. *Digital edition of the Academy Protocols from 1746 to 1786*. Retrieved from: https://akademieregistres.bbaw.de/data/protokolle/0129-1749_05_01.xml [in Russian].
7. (1767). *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et des Belles-Lettres de Berlin*. Berlin [in French].
8. (2003). The forgotten star atlas: John Bevis's *Uranographia Britannica* [K. Kilburn, J. Pasachoff, O. Gingerich]. *Journal for the History of Astronomy*, 34, 125–144.
9. Wallis, R. (1982). John Bevis (1695–1771), astronomer loyal. *Notes and records of the Royal Society of London*, XXXVI, 211–225.
10. Bevis, J. (n. d.). *Atlas celeste or the celestial atlas*. Retrieved from: https://catalog.lindahall.org/discovery/delivery/01LINDAHALL_INST:LHL/1284606970005961.

Надійшла до редакції / Received: 5.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-104-111

Володимир НАКОНЕЧНИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Ольга БЕНЧ

кандидат мистецтвознавства, професор кафедри спеціальної педагогіки
Католицького університету в Ружомберку, м. Ружомберок, Словаччина
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3998-3062>
e-mail: olgabench2020@gmail.com

Юрій СТЕПАНЧУК

доктор історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний
коледж», м. Вінниця, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>
e-mail: iierrp@ukr.net

«ЯК ДІЙШЛО ДО ТАЛЕРГОФУ»: ТРАГЕДІЯ РУСИНІВ НА СТОРІНКАХ «НАШОГО ЛЕМКА»

Анотація. Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей осмислення представниками авторського кола «Нашого лемка» пов'язаних з темою табору Талергоф різнопланової проблематики. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. У статті використано такі методику та підходи, як систематичний, порівняльний і критичний аналіз джерельної бази, представленої великими текстовими масивами. Здійснити коректну інтерпретацію різножанрової газетної інформації уможливило застосування методики контент-аналізу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексного аналізу реценції дописувачами часопису «Наш лемко» низки талергофських сюжетів. **Висновки.** У підсумку відзначено, що саме талергофські події значною мірою вплинули на самосвідомість русинів міжвоєнного часу як етнічної групи. Зрозумівши це дещо пізніше від діячів москвофільської орієнтації, об'єднані довкола «Нашого лемка» русинські інтелектуали розпочали складну працю з деконструкції створених ними стереотипів, а відтак й українізації талергофського нарративу. Проведена Ю. Тарновичем, П. Антонішиним, О. Костаревичем й іншими співробітниками часопису робота була багатоаспектною, адже передбачала опитування очевидців трагедії, опрацювання й публікацію їхніх спогадів, підготовку полемічних виступів, написання аналітичних студій тощо. У підсумку було створено вповні конкурентний історіографічний образ талергофської трагедії, що спонукав лемків залишатися при українському національному виборі після їхнього вигнання з рідних земель і подальшого розселення багатьма діаспорними осередками. Ця концептуально виважена й фактологічно узasadнена інтерпретативна модель виявилася затребуваною і для української соціогуманістики доби незалежності, ставши органічною складовою сучасних академічних реконструкцій теми Талергофа.

Ключові слова: «Наш лемко», табір Талергоф, Друга Річ Посполита, москвофіли, реценція.

Volodymyr NAKONECHNYI

PhD (History), Associate Professor of the Department of International Relationships,
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Olga BENCH

PhD Art, Professor of the Department of Pedagogy and Special Pedagogy,
Catholic University in Ružomberok, Ružomberok, Slovakia
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3998-3062>
e-mail: olgabench2020@gmail.com

Yuriy STEPANCHUK

PhD hab. (History), Associate Professor of the Department of Social and human sciences of the Municipal institution of higher education «Vinnytsia humanitarian and pedagogical college», Vinnytsia, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>
 e-mail: iepp@ukr.net

“HOW WE CAME TO THALERHOF”: THE TRAGEDY OF RUTHENIANS ON THE PAGES OF “OUR LEMKO”

Abstract. *The purpose of the study is to clarify the peculiarities of a diverse understanding related to the Thalerhof concentration camp issue by the representatives of the authors' circle of the “Nash Lemko” newspaper. The methodological basis of the research is an interdisciplinary approach. In the article such methods and approaches as systematic, comparative and critical analysis of the source base, represented by large text arrays, have been used. The correct interpretation of various genres of the newspaper information has been made possible by the use of the content analysis method. The scientific novelty of the article consists in the attempt to comprehensively analyse the reception of a number of Thalerhof stories by the authors of the “Nash Lemko” newspaper. In conclusion, it has been noted that it was the Thalerhof events that significantly influenced the self-awareness of the Ruthenians as an ethnic group during the interwar period. Realizing this issue somewhat later than the representatives of the Muscovite camp, the Ruthenian intellectuals united around the “Nash Lemko” newspaper and began a difficult activity of deconstructing the stereotypes spread by their opponents, and thus a difficult activity of Ukrainizing the Thalerhof narrative. The activity carried out by Yulian Tarnovych, Petro Antonyshyn, Ostap Kostarevych and other employees of the newspaper was multifaceted, as it included the development of a new conceptual model, interviewing eyewitnesses of the tragedy, processing and publishing their memories, preparing polemical speeches, writing analytical studies, etc. As a result, a completely competitive historiographical image of the Thalerhof tragedy was created, which encouraged the Lemkos to remain with the Ukrainian national choice after their expulsion from their native lands and a subsequent resettlement by many diaspora centres during the post-war years. This conceptually balanced and factually based interpretative model proved to be in demand for the Ukrainian socio-humanitarian studies of the independence era, becoming an organic component of a modern academic restructure of the Thalerhof issue.*

Keywords: *“Nash Lemko”, Thalerhof concentration camp, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovite, reception.*

Постановка проблеми. В середовищі лемкознавців домінує переконання про запізнілість процесів національного самоусвідомлення в середовищі русинів, порівняно з іншими субетнічними групами українців. Такий стан речей аргументовано пояснюють особливостями формування лемківського менталітету в умовах відокремленого високогірного проживання зі спорадичними контактами із зовнішнім світом. Це сприяло тривалій збереженості серед корінного населення Східних Бескидів громадських і культурних практик на домодерному рівні з усіма його невизначеностями. Втім Перша світова війна зруйнувала архаїчний лемківський світ, в трагічний спосіб підштовхнувши його акторів до посиленої саморефлексії стосовно власної ідентичності.

Такий процес осмислення національного «Я» відбувався в складних умовах репресивної політики урядів Другої Речі Посполитої стосовно національних меншин та гострої конкуренції між українською й русофільською інтелігенцією за цивілізаційний вибір лемків. У цій боротьбі дедалі поширенішою ставала інструменталізація історичних подій і фактів недавнього минулого. Власне відмінними інтерпретаціями трагічних сторінок Великої війни протиборчі сторони намагалися схилити русинів на свою сторону, виставивши опонента у якомога непривабливішому світлі. При цьому особливої емоційності набуло з'ясування причин, виконавців і наслідків масового позасудового ув'язнення галицьких українців у концтаборі Талергоф протягом 1914–1917 рр. І якщо москвофільська оптика цієї трагедії є широко спопуляризованою міжвоєнними й діаспорними публіцистами [1], то витoki традиції її інтерпретації з погляду українського історичного інтересу надалі вивчені недостатньо. Привертаючи увагу до цієї проблеми, нижче реконструюємо талергофську складову історичної політики редакторів часопису

«Наш лемко», що був найавторитетнішою медійною трибуною для русинів українського вибору.

Аналіз останніх досліджень. З огляду на щойно наведену атестацію «Нашого лемка» як особливо запитаного пресодруку серед проукраїнськи налаштованих русинів міжвоєнної Польщі, йому присвячено низку змістовних розвідок. Так, протягом останніх років лемкознавці з'ясували видавничу специфіку [8] й редакційну політику [3] цієї газети, а також дискурсивні практики її дописувачів при висвітленні багатьох проблем, які дошкуляли русинам протягом другої половини 1930-х рр. Серед іншого, з'ясовані медійні кампанії лемківських інтелектуалів проти панування шкідливих звичок [7] і неписьменності [9; 10] серед українців-горян, лавиноподібної еміграції з рідних теренів [6], репресій з боку польських чиновників [2; 4] й ін. Разом із тим, у студіях стосовно історичної політики видавців «Нашого лемка» [5], вочевидь, недооцінений талергофський сюжет. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження.

Метою статті є аналіз особливостей осмислення представниками авторського кола «Нашого лемка», пов'язаних з темою табору Талергоф, різнопланової проблематики.

Виклад основного матеріалу. Першочергово, окреслимо історико-культурний контекст артикуляції в міжвоєнний період пов'язаних із трагедією Талергофа сюжетів. Вище ми згадували про поширення у той час практик інструменталізації історичної проблематики в боротьбі москвофільських й українських інтелектуалів за національний вибір лемків. При цьому, якщо останні вдало віднаходили об'єднанчі історичні аргументи (спільність етнічного походження, подібність мовних практик, одні й ті ж протягом століть цивілізаційні виклики та ін.), то москвофіли тривалий час апелювали лише до архаїчної й малозрозумілої для загалу лемків ідеї «єдиної Русі від Карпат до Камчатки». Внаслідок цієї більшої привабливості гасел українських діячів дедалі більше русинів усвідомлювали себе органічною частиною нашого народу.

Оцінивши цю ситуацію як загрозу для своєї тривалої домінації, москвофіли почали шукати ефективніші роз'єднанчі аргументи. Відтак вони вдало скористалися роздмуханою австрійською владою на початку Великої війни шпіономанією, в основі якої лежали поголоски про масову зраду тодішніми русофілами інтересів своєї держави на користь ворога – Російської імперії. Як знаємо, це дало поштовх превентивним арештам – спочатку серед русофільських активістів, а згодом і всіх тих українців, які за традицією називали себе «руськими людьми» і мали вдома хоча б якісь російськомовні видання. Зрештою, ця самоназва була природною, адже в лексиці австрійських урядовців всі українці від моменту постановня Дунайської монархії маркувалися об'єднанчим поняттям «*rutenum*». Поскілки ж саме серед лемків найбільше укорінився старосвітський етнонім «русин», а москвофільські видання протягом багатьох десятиліть безкоштовно поширювалися селами, а відтак були чи не в кожній оселі, то у відсотковому відношенні саме їх чи не найбільше виявилось серед депортованих до концентраційних таборів з-посеред інших мешканців східногалицького регіону.

Традиційно для себе, скориставшись подібністю етнонімів «русин» і «русский», москвофіли вміло сконструювали міф про зумисні переслідування австрійською владою саме лемків, через їх, нібито, цивілізаційний вибір – прихильність «єдиной России». При цьому відповідальність за позасудові страти і вигнання з рідних земель москвофіли переклали з австрійської держави на свідомих українців, що, нібито, своїми наклепами мстилися опонентам, посилаючи їх на вірну загибель. Логічна простота цієї пояснювальної комбінації виявилася переконливою для малограмотних у своїй масі лемків. Таким чином, трагедію Талергофу москвофіли перетворили на роз'єднанчий для наддністрянців маркер – тих, хто мучився у концтаборі (лемки), й тих, хто влаштували «Голгофу Галицької Русі» (свідомі українці). Про успішність цієї маніпуляції свідчили велелюдні віче, влаштовані протягом 1920 – першої половини 1930-х рр. у Львові та на провінції для вшанування жертв Талергофу.

Така стигматизація москвофілами своїх ідейних опонентів як втілення абсолютного зла загрожувала відвернути чимало місцевого населення Східних Бескидів від українського вибору. На щастя, об'єднані довкола «Нашого лемка» русинські інтелектуали вчасно

оцінили загрозу, що нависла над соборним українством. Відтак на шпальтах часопису поступово починає конструюватися альтернативний москвофільському дискурс талергофської трагедії. Свідченням цьому стали різножанрові дописи на сторінках газети. В них, поряд із деконструкцією найбільш антиукраїнських складових насаджуваної москвофілами інтерпретації, автори часопису почали конструювати об'єднавчий для нашого народу образ Талергофа.

Першочергово, лемківський часопис запропонував своєму читачеві низку публікацій, в яких з різних аспектів критикувалися поширювані москвофілами тези про вину українців за знищення їх односельців, що мали інший національний вибір і відмінні обрядові практики. Для цього автори «Нашого лемка» вповні слушно сягнули історичних коренів цієї проблеми, а саме змалювали виникнення й поширення русофільства в Галичині, а відтак і його пізніше виродження у москвофільство. У низці історичних нарисів авторства Петра Антонишина пояснювалося, що Австро-Угорська монархія була етнічно й культурно різномірною державою, якій бракувало ефективного чиновницького апарату. Свідченням останнього було запізніле реагування держави на російську інформаційну диверсію. Малося на увазі безперешкодне поширення Росією в середині XIX ст. панславістичної ідеології в Західній Європі, за якою Романови оголошувалися опікунами всіх слов'янських народів, що повноту свого національного буття зможуть реалізувати лише під їхнім скіпетром [11, с. 5].

Ефектом цієї кампанії стало стрімке поширення в Галичині русофільства, що завдяки таким заохоченим рублями галицьким інтелектуалам як Іван Наумович і Богдан Дідицький набуло розмірів інтелектуальної моди. Відтак, твердить П. Антонишин, створювалися фінансово підтримувані Росією культурні інституції (передусім, Ставропігійський інститут, Народний Дім у Львові і Галицько-Руська матиця) та періодичні видання («Слово», «Русская Рада», «Галичанин» й багато ін.), завдяки чому русофіли перетворилися на помітного політичного актора в Королівстві Галиції та Лодомерії. Ба більше, вони могли сформувані показні фракції у віденському парламенті й ефективно обстоювати російські інтереси на загальнодержавному рівні. Зрозумівши, зрештою, свою недалекоглядність, відзначає русинський публіцист, віденські чиновники протиставили російським впливам підтримку галицьких народовців, які стояли на українських національних позиціях. Втім аж до початку XX ст. русофіли були силою з потужною громадською підтримкою. Найбільшим же їхній вплив був на Лемківщині, де русофільську ідеологію пропагували авторитетні серед громади православні священники [12, с. 3].

В останні передвоєнні роки, інформує свого читача П. Антонишин, відбулася стрімка ідейна еволюція русофілів до москвофільства, пов'язана із просуванням вже не тільки культурних, але й політичних російських наративів у громадський простір Галичини. Ба більше, лідери руху почали відверто загравати з російським військовим командуванням, промовистим доказом чого стала підготовка ними напередодні російського вторгнення до Галичини інформатора «Современная Галичина: этнографическое и культурно-политическое состояние ея, в связи с национально-общественными настроениями». В ньому докладно, нерідко із зазначенням імен, вказувалося, скільки і в якому повіті, місті, селі є «русских» і свідомих українців, щоб російські війська знали, де їх можуть прийняти прихильно, а де їм потрібно бути обережними. На початку війни цей інформатор очікувано потрапив до рук цісарської жандармерії, яка й пішла за вказівками інформатора, проводячи масові арешти. Таким чином, наголошує дописувач газети під псевдонімом «Бувший талергофець», саме укладена москвофілами брошура дала поштовх до позасудових арештів, страт та заслання українців до Талергофу й інших таборів, що в умовах характерної для війни шпіономанії набули чималого розмаху [13, с. 3]. До цієї обставини додалися бажання військових знайти винних у своїх тактичних прорахунках, а також мадярсько-німецькі упередження до слов'ян як нібито одвічних симпатиків Росії. Свою роль зіграла й польська і єврейська ненависть до українців, які користаючи з кон'юнктури оббрівували своїх національних конкурентів. «Збанкрутіла горстка москвофільських шахраїв злочинно ширить між нашим народом баламутство, що Талергоф завинили українці, – підсумовує П. Антонишин. – То є крайня брехня! Тому міг би повірити лиш найтемніший чоловік,

що ніколи нічого не читає... Не вірте тому, бо то є підла брехня на шкоду тисячам, а для вигоди кількох «руських» брехунів» [14, с. 5].

Разом із тим, дотримуючись об'єктивності при реконструкції талергофської трагедії, «Наш лемко» не приховував і неприглядних фактів використання лемками воєнної кон'юнктури для зведення особистих поррахунків з неприязними односельцями. Часопис відверто писав про ганебні вчинки русинів, які видавали військовій владі сусідів з іншими світоглядними переконаннями, а зазвичай просто зводили наклепи на ворожих їм людей. Проте ці явища, слушно наголошували автори газети, властиві кожній спільноті. Та ознакою здорової громади є не тільки не сором'язливе приховування таких фактів, а навпаки їх виопуклення й різке засудження з метою запобігання на майбутнє [15, с. 2, 7].

Переказавши в свідомості читача часткову провину за здійснювані австрійським каральним апаратом етнічні чистки на москвофілів, редакція «Нашого лемка» прийнялася за підважування іншого поширюваного ними стереотипу про ототожнення понять «талергофець» та «русин». З цією метою, в газеті було опубліковано низку статей, в яких зрозумілою для пересічного читача мовою пояснювалися відмінності реального табору Талергоф та політизованого москвофілами нарративу про нього. Стосовно першого аспекту автори часопису наголошували, що все українське населення Галичини, а не тільки русинське чи православне, виявилось заручниками війни між двома континентальними потугами, причому війни принципово нового типу, з небаченою раніше військовою інтенсивністю та вражаючими уяву гуманітарними катастрофами. Тому для людей, які жили у своєму самодостатньому, далекому від сучасної індустріальної реальності світі, передусім для лемків, таке різке зіткнення з нею стало не просто травматичним, а шокуючим. Відтак, підкреслювалося в «Нашому лемку», «жертвою впали тисячі невинних людей з поміж усіх верств нашого народу, в цьому велика кількість визначних українських діячів, яких загнали за кільчасті дроти в брудні і холодні талергофські бараки» [14, с. 5].

Особливо ж докладно автори лемківського пресодруку зупинилися на практиках інструменталізації москвофілами талергофської трагедії. Їхнє цинічне ставлення до цієї національної біди «Наш лемко» відготовував ще в роки Великої війни. Так, у пресу міжвоєнного часу просочилися повідомлення очевидців, що царська Росія ще в 1915 р. таємно передала кошти галицьким москвофілам на підтримку талергофців, але ці кошти не дійшли до адресатів, оскільки банально були розкрадені партійними бонзами [16, с. 5].

Втім градус цинізму, твердили публіцисти русинського часопису, помітно зріс у міжвоєнний час, коли талергофська тема стала для москвофілів джерелом стабільного фінансового збагачення та інструментом для упослідження ідейних опонентів. У першому випадку «Наш лемко» не втомлювався наводити численні факти тотальної профанації пам'яті замучених в австрійських концтаборах українців [17, с. 6]. Мовиться про те, що, замість зосередженої молитви та тихої скорботи, москвофіли перетворювали свої комеморативні акції на правдиві балагани з музикою, танцями та рясним зловживанням алкоголю. На такі акції, як про це зі слів очевидців писали дописувачі часопису, русинів з провінції приваблювали знижками на залізницю, безкоштовним почастунком та видовищними подіями. Один із авторів «Нашого лемка» так змальовував абсурдність цих заходів: «Жалібна академія – (потоки крокодилячих сліз!) і фестини, панахида й танці, хрест і стовп з ковбасою – це все називається в руских свято! Це має бути талергофське свято, згадка трагічного моменту нашої історії, спомин болючої жертви, що її прийшлося Українському Народові покласти життям своїх синів» [18, с. 7].

Тавруючи такі «талергофській комедії», русинський часопис пояснював своєму читачеві дійсні цілі їхнього проведення. На численних прикладах «Наш лемко» доводив антиукраїнську настанову москвофільських організаторів подібних меморіальних за своєю суттю заходів. Мовиться про те, що їхньою неодмінною складовою були виступи москвофільських публічних інтелектуалів, які змагалися за якомога бруталніше змалювання ролі українських діячів в урядових гоніннях на галицьких селян. Простежуючи це постійне іншування москвофілами своїх ідейних опонентів, русинські публіцисти вказували: «Талергофське свято – це одна з нагод для кацапів до підлої й брудної брехні в

сторону українців. Багато злоби та вже найбільше дешевенької, ярмарочної демагогії» [18, с. 7].

Відзначимо, що згадане безоглядне антиукраїнство москвофілів цілком відповідало політиці чиновників Другої Речі Посполитої, для яких освідомлююча праця нащадків галицьких народоців у лемківському середовищі була найбільшою перешкодою для їх колонізації. Тож нові господарі ситуації всіляко сприяли організаційним заходам москвофілів та оперативно популяризували їхню антиукраїнську риторичку на сторінках підконтрольних державі видань. «Наш лемко» неодноразово оприлюднював факти надання міськими адміністраціями приміщень для талергофських зібрань, доброзичливий супровід поліцією цих акцій, поширення інформації про них у місцевій пресі за державний кошт й ін. [19, с. 4]. Показово, що сама влада всіляко уникала розголосу про свої симпатії до москвофілів, свідченням чого є цензурні вилучення таких газетних повідомлень. Про них ми дізнаємося з примірника «Нашого лемка», який належав цензурному комітету і в наш час зберігається в Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка.

Втім москвофіли не зупинялися лише на демонізації своїх опонентів під час талергофських зібрань. Спроби відмінної від власної інтерпретації трагедії галицького селянства крізь загальноукраїнську призму вони обрали інструментом політичного переслідування інакодумців. «Наш лемко» широко висвітлював розгорнуту москвофілами наклепницьку за своєю суттю кампанію з інформування державних чиновників про українських священників, учителів і урядовців, що формували в свідомості лемків образ Талергофу як місця всеслов'янської трагедії. Відтак такі діячі ставали в очах польської поліції неблагонадійними з усіма шкідливими для їхніх службових кар'єр наслідками. Русинські публіцисти у своїх дописах влучно підмітили подібність такої зрадницької поведінки москвофілів з вчинками їхніх попередників початку Великої війни, коли вони обмовляли своїх сусідів, спроваджуючи їх на муки до австрійських концтаборів. Анонімний дописувач «Нашого лемка» емоційно звертався до свого читача: «А спитаймо: Хто має якісь сумніви, де опинилися би наші учителі, наші душпастирі, якщо «Лемкосоюз» і всякі Ванці та Трохановські провадили би «ідейну роботу русску» в час воєнної хуртовини, а не сьогодні? Хто дасть відповідь: Яка ріжниця в «діяльності» тих людей – провідників «русскої Лемковщини», «криницької трійці», опікунів «православія» – а «працею» австрійського жандарма чи мадярського драгона? Скажіть – яка ріжниця?!» [18, с. 7].

Чималою мірою редакція «Нашого лемка» спричинилася до розбудови джерельної бази про трагедію Талергофа. Поштовхом для провадження цієї важливої для об'єктивного осмислення проблеми роботи стали опубліковані москвофілами «Талергофські альманахи». В них були підібрані свідчення в'язнів концтабору з тенденційними оцінками українських діячів й національного руху загалом. Тож співробітники русинського часопису розпочали важливу справу з фіксації, а відтак і публікації на шпальтах пресодруку спогадів колишніх бранців з проукраїнською орієнтацією, що з перших вуст подавали альтернативну поширюваній москвофілами картину подій. Приміром, Андрій Когут оповів «Нашому лемку», що завжди почувався українцем, але через те, що жандарми віднайшли у нього вдома русофільську газету, був заарештований і доправлений до концтабору, де бачив здебільшого людей українського національного вибору. Відтак він підсумував: «Чуючи, що кацапи хотять обернути бувших талергофців на кацапів, я проти того гостро виступаю, бо це неправда» [20, с. 3].

Насамкінець згадаємо, що трагедію в'язнів концтабору «Наш лемко» висвітлював також у художньому ключі. Ці літературні нариси, створені пером визначних русинських майстрів слова, першочергово були адресовані тій частині читацької аудиторії, яка не була призвичаєна до опрацювання великих аналітичних текстів. В художніх замальовках Остапа Костаревича, Івана Шевчика-Лукавиченка, Юліана Гарновича й ін. зазвичай висвітлювалася туга в'язнів за рідним краєм, трагічні умови табірної існування та стійкість людського духу перед важкими випробуваннями долі [21, с. 3]. Прикметно, що згадані оповідання були написані як українською літературною мовою, так і русинським діалектом, що мало утвердити в свідомості читача образ Талергофу як трагедії загальнонаціонального масштабу.

Висновки. Як засвідчив проведений аналіз, саме талергофські події значною мірою вплинули на самосвідомість русинів міжвоєнного часу як етнічної групи. Зрозумівши це дещо пізніше від діячів москвофільської орієнтації, об'єднані довкола «Нашого лемка» русинські інтелектуали розпочали складну працю з деконструкції створених ними стереотипів, а відтак й українізації талергофського нарративу. Проведена Ю. Тарновичем, П. Антонишиним, О. Костаревичем й іншими співробітниками часопису робота була багатоаспектною, адже передбачала опитування очевидців трагедії, опрацювання й публікацію їхніх спогадів, підготовку полемічних виступів, написання аналітичних студій тощо. У підсумку, було створено вповні конкурентний історіографічний образ талергофської трагедії, що спонукав лемків залишатися при українському національному виборі після їхнього вигнання з рідних земель і подальшого розселення багатьма діаспорними осередками. Ця концептуально виважена й фактологічно узасаднена інтерпретативна модель виявилася затребуваною і для української соціогуманістики доби незалежності, ставши органічною складовою сучасних академічних реконструкцій теми Талергофа.

Список літератури

1. Ваврик В. Терезин и Талергоф: к 50-летней годовщине трагедии галицко-русского народа. Филадельфия, 1966. 95 с.
2. Наконечний В. Українсько-польські взаємини 1930-х років у дзеркалі «Нашого лемка». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 3. С. 278–284.
3. *Nakonechnyi V. Yuliiian Tarnovych as a researcher of Polish-Ukrainian relationships. Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2019. № 1. С. 213–228.
4. Наконечний В. Русинська спільнота міжвоєнної Польщі у висвітленні «Нашого лемка». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 5. С. 129–137.
5. Nakonechnyi V., Dushniy A. “Because history is a teacher of life”: historical policy of editorial office of the periodical “Nash lemko”. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2022. № 23. С. 90–98.
6. Тельвак В., Наконечний В. Становище русинської меншини в Другій Речі Посполитій за матеріалами газети «Наш лемко». *Русин*. 2020. № 61. С. 166–182.
7. Тельвак В., Наконечний В. «Геть отрую з наших хат!»: протиалкогольний дискурс газети «Наш лемко». *Русин*. 2021. № 66. С. 34–47.
8. Тельвак В., Наконечний В., Тельвак В. «Чиїх батьків ми діти?»: історична політика «Нашого лемка». *Русин*. 2022. № 68. С. 154–167.
9. Тельвак В., Наконечний В., Тельвак В. Публіцистика Юліана Тарновича на сторінках часопису «Наш лемко». *Русин*. 2022. № 70. С. 148–163.
10. Тельвак В., Наконечний В., Тельвак В. «Друга побіч церкви святиня»: образи «Просвіти» на сторінках «Нашого лемка». *Русин*. 2023. № 74. С. 274–290.
11. Антонишин П. Гляньмо правді в очі. Як дійшло до Талергофу. *Наш лемко*. 1934. Ч. 9. С. 5.
12. Антонишин П. Довідаймося правди про Талергоф! *Наш лемко*. 1934. Ч. 10. С. 3.
13. Бувший талергофець. Історичний документ. *Наш лемко*. 1939. Ч. 13. С. 3.
14. Антонишин П. Що кожний лемко повинен знати про Талергоф. *Наш лемко*. 1934. Ч. 11. С. 5.
15. Їздять собі на талергофським конику. *Наш лемко*. 1934. Ч. 20. С. 2, 7.
16. Навіть там крали! *Наш лемко*. 1934. Ч. 13. С. 5.
17. Жебис П. Ще про талергофські поминки. *Наш лемко*. 1936. Ч. 19. С. 6.
18. Москвофільські гієни під талергофським хрестом (На маргінесі «талергофських свят» у Горличчині). *Наш лемко*. 1936. Ч. 18. С. 7.
19. оч. Як відбувся ніби – Талергофський з'їзд у Львові? *Наш лемко*. 1934. Ч. 12. С. 4.
20. Ще про Талергоф. *Наш лемко*. 1935. Ч. 11. С. 3.
21. Костаревич О. Одної ночі (3 талергофських оповідань). *Наш лемко*. 1934. Ч. 13. С. 3.

References

1. Vavryk, V. (1966). Terezyn and Thalerhof: On the 50th Anniversary of the Tragedy of the Galician-Russian People]. Philadelphia [in Russian].
2. Nakonechnyi, V. (2018). Ukrainian-polish relations in 1930s in the mirror of «Nash Lemko». *Skhidnoyevropeyskyu istorychnyy visnyk [East European historical bulletin]*, 3, 278–284 [in Ukrainian].

3. Nakonechnyi, V. (2019). Yuliiian Tarnovych as a researcher of Polish-Ukrainian relationships. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya Istoriya [Problems of the humanities. History Series]*, 1, 213–228.
4. Nakonechnyi, V. M. (2017). Ruthenian Community of Interwar Poland in Terms of “Our Lemko”. *Skhidnoevropeyskyy istorychnyy visnyk [East European historical bulletin]*, 5, 129–137 [in Ukrainian].
5. Nakonechnyi, V., Dushniy, A. (2022). “Because history is a teacher of life”: historical policy of editorial office of the periodical “Nash lemko”. *Skhidnoevropeyskyy istorychnyy visnyk [East European historical bulletin]*, 23, 90–98.
6. Telvak, V. V., Nakonechnyi, V. M. (2020). The Rusin minority in the Second Polish Republic according to Nash Lemko newspaper. *Rusyn*, 61, 166–182 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. V., Nakonechnyi, V. M. (2021). «Get rid of poison in our houses!»: anti-alcohol discourse of the newspaper «Nash Lemko». *Rusyn*, 66, 34–47 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. V., Nakonechnyi, V. M., Telvak, V. P. (2022). “Where do we come from?»: politics of memory in Nash Lemko]. *Rusyn*, 68, 154–167 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. V., Nakonechnyi, V. M., Telvak, V. P. (2022). Journalism of Yulian Tarnovich in the Nash Lemko newspaper. *Rusyn*, 70, 148–163 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. V., Nakonechnyi, V. M., Telvak, V. P. (2023). “Another shrine next to the church”: The image of “Prosvita” in Nash Lemko (“Our Lemko”). *Rusyn*, 74, 274–290 [in Ukrainian].
11. Antonyshyn, P. (1934). Let’s face it. How it got to Thalerhof. *Nash lemko [Our Lemko]*, 9, 5 [in Ukrainian].
12. Antonyshyn, P. (1934). Let us Find out the Truth about Thalerhof! *Nash lemko [Our Lemko]*, 10, 3 [in Ukrainian].
13. Buvshyi talierhofets. (1939). Historical Document. *Nash lemko [Our Lemko]*, 13, 3 [in Ukrainian].
14. Antonyshyn, P. (1934c). What every Lemko should know about Thalerhof. *Nash lemko [Our Lemko]*, 11, 5 [in Ukrainian].
15. (1934). They ride on a Talerhof horse. *Nash lemko [Our Lemko]*, 20, 2, 7 [in Ukrainian].
16. (1934). They even stole there! *Nash lemko [Our Lemko]*, 13, 5 [in Ukrainian].
17. Zhebys, P. (1936). More about Thalerhof’s commemoration. *Nash lemko [Our Lemko]*, 19, 6 [in Ukrainian].
18. (1936). Muscovite hyenas under the Thalerhof cross (On the sidelines of the “Thalerhof holidays” in Horlychchyna). *Nash lemko [Our Lemko]*, 18, 7 [in Ukrainian].
19. och. (1934). How did the so-called Thalerhof Congress take place in Lviv? *Nash lemko [Our Lemko]*, 12, 4 [in Ukrainian].
20. (1935). More about Thalerhof. *Nash lemko [Our Lemko]*, 11, 3 [in Ukrainian].
21. Kostarevych, O. (1934). One Night (From the Thalerhof Stories). *Nash lemko [Our Lemko]*, 13, 3 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 94(47+57)«1979/1989»:159.944.4
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-112-117

Юрій ПРИСЯЖНИЮК

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net*

Владислав ЗАЙКА

*аспірант кафедри історії України Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7147-0694>
e-mail: vladzayika@gmail.com*

ВІЙНА В «АФГАНІ» ЯК ДЖЕРЕЛО ТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСУ (на матеріалах епістолярної спадщини жителів Жашківщини)

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз / синтез соціальних проблем, зумовлених морально-етичними та психологічними травмами воїнів-«афганців», їхніх рідних, що були спричинені подіями радянсько-афганської війни й виявлялися в спілкуванні як під час інтервенції, так і після її завершення – через роки й десятиліття. Наукова новизна. Уперше комплексно проаналізовано опубліковані матеріали: листи, спогади та інтерв'ю жителів окремо взятого регіону – Жашківщини. Мова йде про тих колишніх рядових і молодших командирів радянської армії, яких у повсякденні прийнято називати «афганцями». Їхні реальні переживання – травматичні стреси – висвітлено в контексті фіксації прояву цих почуттів саме в епістолярній спадщині. На думку авторів, документальні та усноїсторичні свідчення усебічно й «відверто» репрезентують долі військовослужбовців, котрим довелося пройти крізь ризики, страх, а інколи й справжнє пекло радянсько-афганської війни 1979–1989 рр. Доведено: потрясіння й травми, що випали на долю «афганців», спонукають багато в чому інакше оцінювати ті події, аніж це прийнято традиційно трактувати в історіографії та дидактичній літературі. Висновки. Війна в Афганістані мала гібридний характер, хоча про це не прийнято було говорити. Відомості про неї були обмеженими, що характерно для політики комуністичного керівництва СРСР узагалі. Населення України (УРСР) мало що знало. Справа була організована так, що вестти мову про бойові дії та жахіття війни людям також не хотілося. Солдати й сержанти, які поверталися зі служби, не надто прагнули щось розповідати. Одна з причин такого «замовчування» – намагання правлячого режиму зберегти політичну стабільність у суспільстві. Тож, мало хто був зацікавлений у поширенні інформації про те, що насправді відбувалося «за річкою». Між тим, приховувати все не вдавалося, бо стан напруження, перманентний стрес, що його доводилося переживати тисячам військовослужбовців, важко було приховати. Надто тим, які неодноразово побували на межі життя й смерті, зазнали катувань, скалічили. Не краще виглядала психологічна ситуація з рідними, які отримували сповіщення про смерть чи каліцтво своїх дітей, батьків. Спираючись на унікальні періоджерела, автори показали набагато більший масштаб людської трагедії, ніж це вважалося раніше.

Ключові слова: війна, стрес, потрясіння, молодь, покоління, історіографія, Жашківщина, УРСР.

Yuriy PRYSIAZHNIUK

*Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History
of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net*

Vladyslav ZAYIKA

*Postgraduate Student, Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7147-0694>
e-mail: vladzayika@gmail.com*

THE SOVIET-AFGHAN WAR AS A SOURCE OF TRAUMATIC STRESS (Based on the epistolary heritage of residents of the Zhashkiv region)

Abstract. *The purpose of this article is a comprehensive analysis and synthesis of the social problems caused by the moral, ethical, and psychological traumas experienced by Afghan War veterans and their families. These traumas were triggered by the events of the Soviet-Afghan War and manifested in communication both during the intervention and after its end – across years and even decades. **Scientific novelty.** In this article, published materials – letters, memoirs, and interviews of residents of the Zhashkiv region – are comprehensively analyzed for the first time. The focus is on former enlisted soldiers and junior commanders of the Soviet Army, commonly referred to as «Afghans» – the term used in the USSR for those who served in the Afghan War. Their actual experiences – traumatic stresses – are presented in the context of documenting the expression of these emotions specifically in their epistolary heritage. According to the authors, documentary and oral-historical evidence openly and thoroughly represents the fates of the servicemen who had to endure risks, fear, and at times the hell of the Soviet-Afghan War of 1979–1989. It is demonstrated that the shocks and traumas experienced by the «Afghans» lead to a significantly different understanding of those events than is customary in «official» historiography and didactic literature. **Conclusions.** The war in Afghanistan had a hybrid character, although this was not acknowledged at the time. Information about it was restricted – a typical feature of the policies of the communist leadership. The population of Ukraine (the Ukrainian SSR) knew very little. The situation was arranged in such a way that people were reluctant to talk about combat operations or the horrors of war. Soldiers and sergeants returning from service – the «Afghans» – were also not particularly inclined to share their experiences. One of the reasons for this was the regime's desire to keep political stability in society. As a result, few were interested in spreading information about what was actually happening across the border, in Afghanistan. Nevertheless, it was impossible to conceal everything, because the state of tension and the permanent stress that thousands of servicemen had to endure could hardly be hidden – especially by those who had repeatedly been on the verge of life and death, had suffered torture, or had been maimed. The psychological situation was no better for the relatives who received notifications about the death or injury of their children or parents. Drawing on unique primary sources, the authors reveal a much broader scale of tragedy than was previously assumed.*

Key words: war, stress, shock, youth, generation, historiography, Zhashkiv region, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Події, які ввійшли в історію під назвою «Радянсько-афганська війна 1979–1989 рр.», відносно рідко привертала увагу професійних істориків. Річ у тім, що з розпадом СРСР у 1991 р. політичний інтерес до цієї тематики помітно знизився. Його природно витіснили запити на, так би мовити, «національну історію». Між тим, процеси суспільної трансформації й, зокрема, помітна рефлексія провідних «гравців світу» на активізацію глобалізаційних перетворень у наступні десятиліття, переконливо засвідчили, що наказ керівництва колишнього Радянського Союзу на вторгнення в Афганістан, уся неоголошена війна, що тривала ціле десятиліття, потребує глибокого аналізу та всебічного (пере)осмислення. Незважаючи на появу низки праць, навіть при першому знайомстві з цією проблематикою, виникає чимало нових питань, зокрема антропологічного, точніше морально-психологічного характеру.

У тій війні військовослужбовці з УРСР (як громадяни СРСР) брали участь вимушено. Почуття причетності до «захисту рідної землі» в них спостерігалось досить однозначно, проте виникало воно суто на ідеологічно-пропагандистських засадах.

Для того, аби напрацювати оптимальний алгоритм комплексного дослідження цієї все ще дратівливої для багатьох сучасників теми, варто звернути увагу на суб'єктивне сприйняття подій, що їх можна окреслити природною психологічною та фізіологічною реакцією людей – і учасників війни, і їхніх родичів на батьківщині – на новини з далекого «Афгану». Мова має йти про сюжети невтішні, сумні, трагічні, хоча варто брати до уваги й загальний контекст листування та персональної комунікації з тими, хто приїздив у відпустку, повертався з війни живим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Їх можна поділити на умовні дві групи. Перша з них охоплює ті публікації, що так чи так присвячені проблемам (пост)травматичних стресів військовослужбовців радянсько-афганської війни, їхніх рідних. Вона відносно менша за обсягом і привертає наш інтерес у першу чергу. Ключовим тут є пізнавальний аспект – чи стосується проблематика «афганського синдрому» лише

військових, тобто тих, хто безпосередньо пережив жахи війни [1]? У межах пропонованої студії, аби досягнути феномен травматичного стресу, мова йде про всіх причетних, тобто не лише тих, хто перебував, кажучи образно, «на фронті, а й у тилу» [2]. Друга група праць набагато численніша й торкається самого збройного конфлікту, що тривав, як відомо, майже десять років (з 25 грудня 1979 р. – до 15 лютого 1989 р.) [3, с. 6 та ін.]. Її автори використовують фрагментарно, здебільшого для «масштабування» знань про людську трагедію в межах усієї України, колишнього СРСР.

Особливо важливими для нас є висновки розвідок, що виконувалися на системній основі, з залученням різних видів джерел, зокрема й епістолярних, а також результатів усноісторичних (соціологічних) досліджень. Певну цінність становлять матеріали, що побачили світ на сторінках періодичних видань, у яких ідеться про введення Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) в Афганістан, вимушену участь у черговому злочині кремля військовослужбовців із УРСР, власне українців. Додамо, що в окремих публікаціях, у тому числі закордонних, автори наважувалися на сміливі порівняння дещо іншого характеру, мовляв, «афганці – так само підневільний Москві народ, як українці в СРСР, і перемога афганських повстанців мала наблизити крах «імперії зла» [4, с. 242]. Власне друкувати «більшу правду» про жахи, а отже, пережиті потрясіння та перенапруження, було характерно саме для видань, які виходили в країнах Європи, США, Канаді. Попри те, що основний ідеологічний вектор таких публікацій був спрямований на критично-осудливе тлумачення радянської присутності в цій азійській країні, у них чітко простежувалося лихо, що персонально торкнулося багатьох людей.

До останніх досліджень та, відповідно, публікацій, присвячених тематиці травматичного стресу учасників радянсько-афганської війни та їхніх рідних, належать праці О. Кавалькова, О. Куценка, І. Коміренко, Т. Кузьо та ін.

Метою статті є комплексний аналіз / синтез соціальних проблем, зумовлених морально-етичними та психологічними травмами воїнів-«афганців», їхніх рідних, що були спричинені подіями радянсько-афганської війни й виявлялися в спілкуванні як під час інтервенції, так і після її завершення – через роки й десятиліття.

Виклад основного матеріалу. Вторгнення військового контингенту колишнього СРСР в Афганістан у 1979 р., як і багато інших воєнних конфліктів сучасності (епохи модерності), розпочалося за логікою гібридної війни. Неправди, що лунала з вуст високопосадовців (чого лише варті розмови про сам статус «воїнів-інтернаціоналістів»), не бракувало. Унаслідок цього тривалий час широкий людський загаль, українська громадськість мало що знали про реальний стан справ у тій далекій азійській країні.

Зазвичай медіа подавали обмежену за обсягом, викривлену інформацію. Вони повідомляли про якісь штучно сфабриковані події, далекі від історичної дійсності. Скажімо, газетярі періодично друкували новини та світлини про те, як у передмісті Кабулу радянські військовослужбовці в парадних мундирах висаджували разом із афганськими дітьми саджанці дерев. І нібито жодної війни. Потрібно визнати, що така державна політика загалом забезпечувала очікуваний результат – у масовій свідомості населення події в Афганістані відбивалися настільки викривлено, що про збройний конфлікт як такий мова заходила рідко. Проведені серед молоді 1980-х рр. анкетування підтверджують це «достатньо однозначно» [5, с. 3].

У нашому дослідженні використано матеріали відразу двох усно-історичних студій. Одна була проведена в 2022 р. на Черкащині, у рамках всеукраїнських конкурсних робіт. Вона торкалася проблем соціально-політичних уявлень та переконань тогочасної молоді. Друга – раніше, орієнтовно в першій половині 2010-х рр. Мова йшла про локальний регіон, точніше жителів сільської місцевості колишнього Жашківського району Черкаської області. До числа опитуваних тоді потрапили й окремі громадяни, що мешкали поблизу адміністративних меж Жашківщини.

Кільком ентузіастам, які поставили перед собою мету зібрати якомога більшу кількість автентичних свідчень, удалося отримати справді численну інформацію про 157 (з 204) колишніх учасників війни [6, с. 55]. У багатьох респондентів тоді було взято персональні інтерв'ю. Майже всі ці люди представляли колишніх військовослужбовців, які служили

«за річкою»* [6, с. 144 та ін.]. Під керівництвом кандидата історичних наук Степана Горошка матеріали вдалося належно опрацювати й опублікувати (створити щось подібне в інших регіонах історикам вдавалося вкрай рідко). Варто лише додати, що Жашківський район виявився одним із тих в УРСР, які найбільше «делегували» своєї молоді на ту неоголошену війну [7].

Ми не ставили за мету всебічно характеризувати контингент колишніх військовослужбовців – нашу увагу привернув лише їхній внутрішній світ. Принагідно зазначимо, що абсолютна їхня більшість (92%) репрезентована сільськими хлопцями й дівчатами («простими людьми», переважно вихідцями з колгоспного середовища) [2]. При цьому чоловіки становлять майже 97% від загального числа опитаних.

Щодо джерельної бази розвідки, то варто уточнити, що більшість залучених матеріалів мають, так би мовити, «мирний характер». Юнаки, потрапляючи у вир «незваної» війни, зазвичай писали про «нормальну службу», часто згадували «гражданку». Ностальгія за батьківською оселею, рідними людьми була досить великою, звідси можна пояснити ту радість, яку вони відчували, коли з захопленням писали про випадкові, але такі приємні та зворушливі зустрічі з земляками на чужині. І, навпаки, сумували, коли з тими ж земляками «доводилося розлучатися» [6, с. 132]. І все ж варто додати, що листи «з війни» повною мірою не відображали реальної картини «обпаленого війною Афгану» [6, с. 141]. Є достатньо підстав вважати, що про багато чого з пережитого військові не писали, далеко не про все розповідали після повернення. Юнакам не хотілося (як це підтверджують численні джерела) «дивитися в очі матерям своїх загиблих друзів», розповідати їм напівправду про пережите, тим самим травмувати, «вкорочувати віку батькам і найріднішим людям» [6, с. 104; 8, с. 85]. Для прикладу, мама Володимира Хуторянського – мешканця с. Олександрівки, який через недолугий наказ командира загинув за два дні до свого 19-го дня народження, так і не змогла прийти до тями, коли побачила запаяну домовину з тілом сина. Від нервового перенапруження пані Марія «захворіла цукровим діабетом, втратила стопу ноги, а невдовзі й життя» [6, с. 104].

Ще одна особливість залучених епістолярних джерел у тому, що за своїм змістом вони помітно відрізняються між собою, насамперед залежно від того, у якому віці респонденти згадували події. У тих, хто робив це під час війни (наприклад у листах до батьків), помітно більше заспокійливих інтонацій. І, навпаки, коли згадувати треба було вже пізніше, то тут негативних емоцій і, відповідно, оповідних сюжетів додавалося («декому боляче (було. – Авт.) пригадувати ті далекі, нелегкі дні» [2; 6, с. 55].

І все ж, за негативним впливом на психіку населення 10-літня війна виявилася достатньо локальною. Вона мало торкнулася широкого людського загалу, траплялося, що навіть в одній родині люди не знали, де перебував і що переживав їхній батько, син чи внук. Мали місце й більш моторошні випадки, коли учасники афганської авантюри втратили психологічну рівновагу, а найрідніші, через свою необізнаність чи неухважність, не могли перешкодити актам суїциду. Тож, набагато частіше громадськість реагувала на окремі «інформаційні вкиди», проте загальносуспільного резонансу це не викликало, бо віра, що там, «на верху», усе під контролем, лишалася стійкою.

Стрес переживали тисячі людей, але в межах країни це не сильно відчувалося. Та й у можновладців з цим особливою мороки не було. Водночас, керівники місцевих військкоматів, яким доводилося повідомляти рідним сумні звістки, персонально не несли відповідальності за те, що відбувалося. Інколи навіть навпаки – їм дякували за салют автоматними пострілами, якими військові проводжали загиблих в останню дорогу. Ні про які протестні акції, зрозуміло, не йшлося, а батьки та родичі убитих самотужки долали «посттравматичні стресові розлади» [9].

Своєрідним маркером скорботи тієї війни стала процедура підготовки та відправки тіл загиблих воїнів для захоронення на батьківщині. Люди якось несподівано дізналися, що є такий вид занять, але не відразу. Володимир Боржков, який був призваний в армію 16 жовтня 1979 р., попервах і не підозрював, що його чекає. Під час проходження вишколу

* Сленговий вираз «за річкою» використовувався в роки радянсько-афганської війни як кодова назва Афганістану; походження пов'язане з географічним розташуванням країни за річкою Аму-Дар'я.

молодого бійця він здобув дивну спеціальність «медника-жестянщика» [6, с. 140]. А коли збагнув, навіщо й що він конкретно має виготовляти, «то в нього все почало падати з рук» [6, с. 140]. Злякався й відмовився категорично. Жодної цинкової домовини В. Боржков так і не склепав (його перевели до інженерного відділу), але його «більш стійких» побратимів така участь не оминула. Кремлівське керівництво, готуючись до введення військ в Афганістан, добре розуміло, до чого, власне, таке рішення призведе, проте це його не зупинило.

Стресів вистачало і без служби в медичних частинах, підрозділах, пунктах та госпіталах. Згаданий В. Боржков, приміром, став свідком того, як на початку радянського вторгнення один із військово-транспортних літаків схибив під час посадки й урізався в скелю. Тоді загинуло 58 військовослужбовців. Це були «перші масові жертви війни», які довелося побачити Володимиру [6, с. 141]. Усе життя його мучитимуть кошмари; періодично він переживатиме сильний страх, жах, відчай, огиду. Найчастіше йому снитиметься епізод, коли він щосили кидає гранату, а вона падає йому до ніг, і відфутболити її не вдається.

Афганський синдром – це не лише порушення психічного стану, що розвивалося після пережитих стресів. Багато потрясінь відбувалося від браку інформації. Батьки, приміром, знали, що їхні сини «виконують інтернаціональний обов'язок», і що альтернативи тому немає [10]. Війна, мовляв, є війна, і нічого тут не вдієш. Загальний настрій був такий, що «радянських солдатів саме для того й готували, тренували та відправляли, аби вони... перемагали» [6, с. 146]. У питання, чи усвідомлювала московська геронтократія при владі, тобто пристаріле за віком керівництво союзної держави «безперспективність та безглуздість війни в далекій азійській країні», вони особливо не вникали [2]. Тому й претензій до влади не пред'являли. Ризики й горе, якщо воно траплялося, усвідомлювали як роковий збіг обставин, тяжкий жереб, що випав на долю тієї чи іншої сім'ї. Батькам, а передусім матерям, нічого не лишалося, як молитися, просити Господа Бога й саму долю зберегти їхніх дітей.

Замовчування правди про війну – давня традиція. У випадку з афганською авантюрою кремлівських можновладців – це, без перебільшення, цілеспрямована й системна політика. Річ у тім, що жахи цієї війни аж ніяк не вписувалися в «безхмарне життя розвиненого соціалізму», про яке постійно писали журналісти «Правди» та інших радянських газет і журналів. А неприємні ситуації виникали раз по раз. Так, виконуючи «мирне завдання» (ремонт трубопроводу, яким СРСР поставляв пальне до Афганістану), рядовий Володимир Васютинський опинився на незнайомій території без бойової підтримки. Не сам, а з капітаном і сержантом. З ризиком для життя та великими труднощами група добиралася до своєї частини. Невдовзі наштотувалися на «духів» (моджахедів). Вибір був невеликий – смерть або полон. Але повезло, бо якраз надійшла допомога – БТР і КамАЗ із бійцями прикриття. Перед цим В. Васютинський встиг помітити, що капітан «гарячково зірвав з себе погони й разом із кашкетом пожбував їх у бік» [6, с. 154]. Інцидент було вичерпано, бо навіть якби рядовий доповів начальству про такий «подвиг» офіцера, то десь на рівні заступника командира батальйону (чи полку) все б і закінчилося.

У радянській армії існувало багато традицій, які брали свій початок ще з часів Російської імперії. Одна з них пов'язана з морально-психологічною готовністю військових «стійко переносити всі труднощі й поневір'яння військової служби» [10]. Не секрет, що ті труднощі часто-густо були, так би мовити, «штучними». Однією з проблем, із якою довелося мати справу військовослужбовцям ОКРВ, було недоїдання, голодування. Привертає увагу, що рядові та сержанти надто багато переймалися питанням отримання посилок із продуктами від батьків, рідних. Хоча це мало допомагало – нерідко «солдатики ледве животіли» [2; 6, с. 155]. Бувало, особливо коли несли службу у віддалених гарнізонах чи на сторожових пунктах, тижнями харчувалися одними консервами. Про «вітаміни, овочі, фрукти й не згадували» [6, с. 155]. Від цього часто нездужали.

Висновки. Аналіз епістолярної спадщини та матеріалів усної історичних досліджень дає нам унікальний шанс змінити фокус інтерпретації подій радянсько-афганської війни 1979–1989 рр. із, умовно, радянської на українську. «Обов'язковість» цитувань російських публікацій із цієї проблематики, лівова частка яких припадала на московські видання,

втрачає свою доцільність. Такою ж мірою згасає інтерес до власне політичної історії – війна постає як авантюра, що від самого початку й до завершення супроводжувалася стресами й розпачом від переживань та втрат рідних людей. Водночас, радянсько-афганська війни стає «більш відомою». Насамперед через пожвавлення пізнавальної цікавості до того напруження, перманентного стресу, що його доводилося переживати тисячам військовослужбовців, а також тим рідним, які отримували сповіщення про смерть чи каліцтво своїх дітей, батьків. Введення до наукового обігу нових автентичних джерела дає змогу показувати більший масштаб трагедії, ніж це вдавалося раніше.

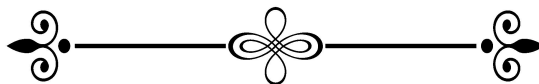
Список літератури

1. «Афганський синдром» – чи стосується лише військових? URL: surl.lt/iisocy.
2. Вяткіна К. Дві війни – одна біль. URL: surl.li/ybtaut.
3. Афганська війна 1979–1989. *Енциклопедія історії України в 10 т.* Т. 1 / редкол.: В. Смолій та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 688 с.
4. Ковальков О., Куценко О. Афганська війна СРСР (1979–1989) на сторінках періодичних видань Організації Українських Націоналістів (революційної). *Сторінки історії*. 2024. Вип. 59. С. 241–262. URL: surl.li/ghrdyc.
5. Присяжнюк Ю. Українці: покоління сучасної молоді. *Черкаський край*. 2022, 19 жовтня. С. 3.
6. Горошко С., Ільчук Л., Кукла О., Червінський В. Обпалені вогнем Афгану: біографічні нариси, відомості, довідки, спогади, листи, документи і матеріали. Жашків: Вид. С. І. Горошко, 2015. 416 с.
7. Воїни-інтернаціоналісти на Тернопільщині. URL: surl.li/gchbgj.
8. Ковальков О. Гератська криза березня 1979 року та ескалація радянської присутності в Демократичній Республіці Афганістан. *Наукові записки: Історичні науки*. Вип. 22. Кіровоград, 2015. С. 84–90.
9. З турботою до ветеранів-афганців. URL: surl.li/jlrrqb.
10. Пільги та соціальні гарантії ветеранам війни, які брали участь у бойових діях в Афганістані та на території інших держав. URL: surli.cc/bxloji.

References

1. «Afghan syndrome» – does it only apply to the military? Retrieved from: surl.lt/iisocy [in Ukrainian].
2. Vyatkina, K. Two wars – one pain. Retrieved from: surl.li/ybtaut [in Ukrainian].
3. Afghan War 1979–1989. (2003). *Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols.* Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kovalkov, O., Kutsenko, O. (2024). The Afghan War of the USSR (1979–1989) on the pages of periodicals of the Organization of Ukrainian Nationalists (revolutionary). *Pages of History*, 59, 241–262. Retrieved from: surl.li/ghrdyc [in Ukrainian].
5. Prysyzhnyuk, Yu. (2022). Ukrainians: Generations of Modern Youth. *Cherkasy Region*, October, 19, 3 [in Ukrainian].
6. Goroshko, S., Ilchuk, L., Kukla, O., Chervinsky, V. (2015). Burnt by the Fire of Afghanistan: Biographical Essays, Information, References, Memoirs, Letters, Documents and Materials. Zhashkiv [in Ukrainian].
7. Internationalist warriors in the Ternopil region. Retrieved from: surl.li/gchbgj [in Ukrainian].
8. Kovalkov, O. (2015). The Herat crisis of March 1979 and the escalation of the Soviet presence in the Democratic Republic of Afghanistan. *Scientific notes: Historical sciences*, 22, 84–90 [in Ukrainian].
9. With care to Afghan veterans. Retrieved from: surl.li/jlrrqb [in Ukrainian].
10. Benefits and social guarantees for war veterans who participated in hostilities in Afghanistan and on the territory of other states. Retrieved from: surli.cc/bxloji [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327 (091) «- 2/06» (075.8)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-118-125

Олена ТІТКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ЧАСИ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ (V–I ст. до н. е.)

Анотація. У статті, з огляду на відсутність у вітчизняній історіографії спеціальної праці, присвяченої міжнародним відносинам північно-причорноморських держав у V–I ст. до н. е., ставиться **мета** провести їх комплексний аналіз. **Наукова новизна** полягає у тому, що матеріали публікації сприятимуть більш повному осмисленню як історії регіону зокрема, так і вітчизняної історії загалом в означений хронологічний період, матимуть практичне застосування у навчальному процесі. **Висновки.** Констатовано, що міжнародні зв'язки античних держав Північного Причорномор'я в часи грецької колонізації V–I ст. до н. е. відігравали важливу роль в їх економічному і політичному становищі.

Ключові слова: північнопонтійська грецька колонізація, античні держави Північного Причорномор'я, міжнародні відносини, торгово-економічні, соціально-політичні й культурні відносини, варварські племена, метрополії, міста Егеїди і Понту.

Olena TITKA

candidate of Historical Sciences, associate Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>
e-mail: cherkassy_2013@ukr.net

INTERNATIONAL RELATIONS OF THE ANCIENT STATES OF THE NORTHERN BLACK SEA IN THE TIME OF GREEK COLONIZATION (V–I CENTURY BC)

Abstract. Given the lack of a special work in the national historiography on international relations of the North Black Sea states in the V-I centuries BC, the **article aims** to conduct a comprehensive analysis of them. **The scientific novelty** is that the materials of the publication will contribute to a more complete understanding of both the history of the region in particular and national history in general in the specified chronological period, and will have practical application in the educational process. **Conclusions.** It is stated that the international relations of the ancient states of the Northern Black Sea region during the Greek colonization of the V-I centuries BC played an important role in their economic and political situation.

Keywords: *North Pontic Greek colonization, ancient states of the Northern Black Sea region, international relations, trade and economic, socio-political and cultural relations, barbarian tribes, metropolises, cities of Aegean and Pontus.*

Постановка проблеми. В історії України важливе місце займає період існування в Північному Причорномор'ї впродовж V–I ст. до н. е. античних держав. Їхнє населення в межах означеного хронологічного періоду ефективно експлуатувало родючі землі, розвивало різноманітні ремесла і промисли, підтримувало тісні торгово-економічні, соціально-політичні, культурні контакти з середземноморським античним світом та з місцевими племенами причорноморських степів, створило багату матеріальну і духовну культуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія античних держав Північного Причорномор'я має ґрунтовне висвітлення в багатьох наукових працях зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема, В. Латишева, К. Косцюшко-Валюжинича, В. Дьякова, Б. Фармаковського, В. Гайдукевича, В. Блаватського, Д. Шелова, Л. Славіна, І. Круглікової, В. Зубара, П. Каришковського, Ю. Виноградова, А. Русяєвої, С. Крижицького, В. Кадєєва, Т. Самойлової та ін. Нагромаджений дослідниками великий фактичний матеріал також осмислений і синтезований у спеціальних розділах українських фундаментальних видань – «Археологія Української РСР» [1], «Давня історія України» [5], «Історія античних цивілізацій» [2] тощо. Аналіз історіографічного доробку проблеми свідчить, що дослідники ґрунтовно описали специфіку формування і розвитку північнопричорноморських полісів, їх державного устрою та структур, розвитку аграрного сектору, ремісничого виробництва, торгівлі, охарактеризували культурні надбання, побут і релігію та багато інших аспектів. Однак у цьому доробку відсутні спеціальні праці, присвячені міжнародним відносинам цих держав в означений період і вони, як правило, аналізуються фрагментарно в контексті інших питань.

З огляду на зазначене, **метою** публікації є комплексний аналіз міжнародних відносин античних держав Північного Причорномор'я в V–I ст. до н. е. Матеріали публікації сприятимуть більш повному осмисленню як історії регіону, зокрема, так і історії українських земель загалом.

Виклад основного матеріалу. Античні держави Північного Причорномор'я були засновані грецькими колоністами у VII–I ст. до н. е. під час «Великої грецької колонізації», яка значно розширила межі античного світу. Заснування греками колоній на території Північного Причорномор'я, в якому простежується декілька етапів, було зумовлене специфікою соціально-економічного і політичного розвитку давньогрецького суспільства та місцевих північнопричорноморських племен, а в основі колонізації лежали експлуатація родючих земель, розвиток різноманітних ремесел, торгівля і рибний промисел.

Протягом майже тисячолітнього існування північно-причорноморські античні держави мали різноманітні за обсягами і змістом міжнародні відносини. Насамперед, варто виділити міжетнічні відносини в межах самих полісів. Населення, заснованих греками поселень, було етнічно неоднорідним, але в самих античних полісах, безперечно, переважало грецьке населення. Крім них, на поселеннях мешкали представники різних етносів: в Ольвії – скіфи та фракійці, в Тірі – гети, в Херсонесі – таври та скіфи, на Боспорі – сінди, меоти, а згодом – вихідці зі сарматських племен [5, с. 246]. Греки-колоністи у повсякденному житті тісно контактували з представниками місцевих причорноморських племен і відносини між ними, загалом, були дружніми та взаємовигідними. Так, наприклад, тісні контакти Ольвії з сусідніми спільнотами, яких грецькі автори називали скіфоеллінами, або мікселлінами, й які були скіфами, що прийняли грецьку мову та деякі риси грецького способу життя і культури, зумовили їхнє проникнення до складу ольвійського населення. За свідченням Геродота, в Ольвії V ст. до н. е. існував навіть палац скіфського царя Скілура, який регулярно брав участь у громадських святах і релігійних обрядах [2, с. 307].

У IV ст. до н. е., внаслідок переміщення кочових племен, сармати просуваються на захід, витісняють скіфів і посідають їхні терени. Частина скіфів відходить до гирла Дунаю,

де утворюється держава в районі Добруджи (так звана Мала Скіфія). Натомість більша їхня частина переселяється у степовий Крим, де в середині III ст. до н. е. у безпосередньому сусідстві з грецькими містами Херсонес, Феодосія, європейським Боспором, виникає сильне Скіфське царство зі столицею в м. Неаполь (суч. Сімферополь), створенням якого скіфи надовго сконцентрували в собі ту зовнішньополітичну силу, від якої залежала доля як греків-колоністів, так і багатьох дрібних варварських племен і об'єднань [2, с. 487; 5, с. 245]. Постійні, впродовж віків взаємовідносини з варварським світом, наклали відбиток на суспільне життя та культуру північнопричорноморських міст. Зокрема, елліни досягли помітних успіхів в організації своєї оборонної системи і військової справи. Незважаючи на постійні демографічні зміни й міграційні процеси у середовищі кочівників, їхні періодичні грабівницькі вторгнення на аграрні території еллінів і данницькі побори, жодна з античних держав регіону не була завойована чи знищена кочівниками. Тому, за розвитку переважно мирних відносин між греками та скіфами, по суті стався найбільший розквіт як грецьких міст, так і Скіфії, адже благополуччя кожної сторони залежало від розуміння вигідності для них саме економічних контактів, а не військових конфліктів.

Північнопричорноморські поліси від початку намагалися підтримувати з варварською периферією тісні економічні відносини. Так, Ольвія поставляла скіфським племенам вино, посуд, ювелірні, металеві та ткацькі вироби, парадну кераміку, зброю, дзеркала, а вивозили від них продукцію скотарства, промислів, сировину для металургії, рабів для Егейської Греції. Через Ольвію вивізні товари з Греції та вироби ольвійських ремісників поширювалися по Дніпру і Бугу значною територією Південної України аж до сучасного Києва. Це відзначав і Геродот, який відвідав Ольвію у 1440-х рр. до н. е. Отже, маючи можливість використовувати господарські ресурси обширної зони Північного Причорномор'я, Ольвія відігравала помітну роль економічного центру в долі тогочасного грецького світу [2, с. 307]. Завдяки зв'язкам ольвіополітів і різноетнічного населення в Нижньому Подніпров'ї було створено розгалужену мережу аграрних поселень, в організації, господарстві і культурі яких була помітна еллінізація [5, с. 247]. Переважно миротворча політика грецьких полісів, їхня висока культура й тісні контакти з варварськими племенами сприяли швидкому формуванню у них процесів державотворення й ускладнення соціального розвитку, що відзначав навіть Геродот [4, с. 108]. Однак поступово масштаб обмінних відносин з варварським світом скорочується й у II ст. до н. е. зменшується до мінімуму [5, с. 320–326].

Торгово-економічні зв'язки з варварськими племенами мали й інші північнопричорноморські грецькі поліси. Так, Боспорська держава за правління Археанакідів (480–438 рр. до н. е.) мала активні відносини з найрозвиненішими місцевими племенами сіндів і меотів, яких боспорські греки цінували за високо розвинене землеробство. Сінди навіть дозволили заснувати грекам на своєму узбережжі колонії й досить швидко оцінили їхні надбання. При Археанактидах сіндська знать встановила навіть культурні та родинні відносини з аристократією грецьких міст, особливо азійської частини Боспору і Німфею [5, с. 254]. Розширенню торгівлі з місцевим населенням сприяло заснування Боспором в середині III ст. до н. е. на меотійському узбережжі в гирлі р. Дон, в центрі розселення варварських племен, міста Танаїс. Зокрема, Страбон так писав про нього – «служував загальним торговим місцем для азійських і європейських кочівників і для тих, хто приїздив озером з Боспору, перші поставляли рабів, шкури тощо, а інші, взамін, привозили на судах сукні, вино й інші товари, властиві цивілізованому способу життя» [12, с. IX, 2, 3].

Важливою складовою міжнародних відносин північнопричорноморських грецьких полісів були зв'язки з Егейською Грецією, що накладало помітний відбиток на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток. Особливо тісними були відносини з містами-метрополіями. Більшість поселень були засновані колоністами з Іонії, за лідерства Мілету, хоча участь у колонізації брали й вихідці з інших грецьких міст – Теоса, Фокеї, Гераклеї, Ефеса, Клазомен, Колофона та ін. Окремі поліси зміцнювали політичні зв'язки

з метрополіями шляхом укладання спеціальних покровительських договорів. Так, у V ст. до н. е. Ольвія уклала договір про ісополітію (спільне громадянство) зі своєю метрополією Мілетом. Згідно з ним громадяни обох полісів мали рівні права як в метрополії, так і в колонії: відправляти культу в одних святилищах, ателії (звільнення від податків, державних повинностей тощо), займати державні посади, проєдрії (займати почесні місця), брати участь у змаганнях, розглядати справи у судах. У 329–328 рр. до н. е. договір було поновлено, що значною мірою було пов'язано з облогою Ольвії римськими військами під керівництвом Зопріона [2, с. 308, 317]. У числі 18 міст, з якими Ольвія ще й у II ст. до н. е. підтримувала відносини і представники яких проживали в ній, значиться і Мілет. Це свідчить про те, що Мілет упродовж віків був надійним захисником у ольвійських інтересів у міжнародній політиці.

Проте такі відносини між іншими колоніями та їхніми метрополіями не були постійними. Так, зокрема, не завжди сталими були відносини Херсонеса з Гераклесю через меркантильні інтереси метрополії, яка прагнула забезпечити себе за рахунок колонії, що не могло не викликати незадоволення з її сторони в періоди, коли поліс не потребував підтримки метрополії. Між окремими причорноморськими полісами вже з V ст. до н. е. існували тісні контакти, що знаходило вияв у наданні проксеній і політій, з допомогою яких вони одержували право на безмитну торгівлю та інші привілеї. Найтриваліші і найміцніші зв'язки існували між Ольвією і Херсонесом Таврійським, що було пов'язано з дотриманням обома полісами однакових за суттю і характером контактів з містами Південного і Західного Понту [5, с. 240–241; 6, 28–33, 11, с. 11–14]. Основними статтями імпорто-експортної торгівлі між понтійськими центрами, товари яких були дешевшими, ніж з більш віддалених місць, були вино, олія, посуд, мед, риба й, можливо, раби [9, с. 54–56].

Античні міста Північного Причорномор'я мали активні зв'язки, зокрема торгово-економічні, з численними містами Егеїди, які, залежно від політичних ситуацій і економічного становища, періодично змінювалися. Так, у VI ст. до н. е. основна роль у цих зв'язках належала іонійським і острівним центрам – Мілету, Клазоменам, Хіосу, Самосу, Родосу, а також Коринфу і Афінам. У V–IV ст. до н. е., після розгрому іонійських міст персами, домінуючу роль зайняли зв'язки з Афінами, вплив яких на політичне, економічне й культурне життя всіх без винятку північнопричорноморських держав був надзвичайно великим. Взаємна зацікавленість у таких зв'язках зросла з другої чверті V ст. до н. е., що було пов'язано з формуванням Афінського (Делоського) морського союзу (близько 478 р. до н. е.), до якого увійшла й Ольвія. Пізніше Афіни використали союз для утворення ширшого об'єднання – Афінської архе, члени якої не тільки повинні були платити постійну данину Афінам, а й виконувати інші зобов'язання. Зокрема, форос Афінам платила й Ольвія. Дослідники припускають, що вождь афінської демократії і стратег Перикл, який з метою підтримки впливу Афінського морського союзу здійснив у 30-х рр. V ст. до н. е. свою експедицію у Понт, перетнув Чорне море прямим шляхом до гирла Борисфена й побував у Ольвії [5, с. 303–304].

Завдяки активному пропагуванню Афінами своєї ідеології і культурних цінностей, в усіх великих центрах Північного Причорномор'я зростали демократичні настрої, а в Ольвії та Тірі встановилася демократична форма правління [5, с. 240–241]. Зокрема, Ольвія мала аналогічні з Афінами державні установи – Народні збори, Раду, магістратури. З середини V ст. до н. е. в мову ольвіополітів, яка раніше зазнавала сильного впливу іонійського діалекту, проникають елементи аттичного. В релігійному житті значну роль почали відігравати, шановані в Афінах, культу – Афіни, Зевса, Афродіти. В мистецтві вплив виявився у ввезенні в Ольвію товарів аттичних митців, в полісі були відомі твори видатних аттичних керамістів – Епиктета, Олтоса, Нікосфена, Епелея. В архітектурі й будівництві використовуються, привезені з Аттики, архітектурні деталі, можливо, деякі громадські споруди зводилися за участю афінських архітекторів [5, с. 304].

Здолавши після облоги Зопріона (у 331 р. до н. е.) короткочасну кризу, Ольвія від початку III ст. до н. е. переживала період бурхливого піднесення господарства і досягла

найвищого за всю історію поліса економічного розвитку, що зумовило подальше розширення зовнішньоторгівельних зв'язків з Афінами й іншими центрами метрополії та античними містами Припонтійського регіону. Водночас відбувалася переорієнтація в напрямках торгівлі та зміна традиційних контрагентів ольвійської торгівлі на нових, зокрема, таких, як Синопа, Родос, Делос, Пергам, Коринф, Олександрія. Особливо важливими були торгові зв'язки з Родосом, через який Ольвія могла одержувати єгипетський хліб у неврожайні роки. До того ж Родос широко торгував своїм вином і був посередником у торгівлі з середземноморськими островами. Від середини III ст. до н. е. відбувається поступовий занепад Ольвії, коли внаслідок варварської навали припиняє існування більшість поселень сільської хори. Внаслідок ускладнення відносин між понтійськими полісами Ольвія біля 260 р. до н. е. була втягнута у війну із колись дружнім полісом Істрією і Калатісом, який намагався контролювати гавань у Томах [7, с. 101–102; 10, с. 43–45].

У другій половині II ст. до н. е. скіфський цар Скілур підкорив Ольвію, що втім не принесло їй полегшення, адже труднощі посилювалися розривом традиційних економічних зв'язків з причорноморськими і середземноморськими центрами. За таких умов Ольвія звернулася по допомогу до царя понтійської держави Мітридата VI Євпатора, який зміг звільнити місто від скіфів, а в останньому десятиріччі II – першому десятиріччі I ст. до н. е. Ольвія вже на правах автономного міста увійшла до складу держави Мітридата VI, у складі якої перебувала до 63 р. до н. е. Залежність Ольвії від Мітридата мала переважно воєнно-політичний характер, причому права автономії міста поступово скорочувалися, погіршувалося його економічне становище. Позбавлена понтійського захисту Ольвія була завойована гетським правителем Беребістою в 48 р. до н. е. і повністю зруйнована [8, с. 12–19].

Взаємозв'язки з Афінами й іншими містами Егеїди займали важливе місце і в житті Боспору. Вже в 1390-ті рр. до н. е. між Боспором і Афінами було укладено спеціальну угоду, якою передбачалася видача злочинців і підозрілих осіб, котрі могли переміщуватися з Боспору в Аттику, а також відповідне судочинство. Боспор відіграв важливу роль в економічному житті Еллади, яка полягала, зокрема, в його активній хлібній торгівлі та безперебійному постачанні Афінам й іншим містам Егеїди з високорозвиненим ремісничим виробництвом аграрної продукції. Налагодивши прибуткове зернове господарство, правителі Боспору, з метою власного збагачення, надали Афінам, які після Пелопоннеської війни позбулися сицилійського ринку і відчували гостру потребу в зерні, права його привілейованого експорту з Пантикапею і Феодосії, звідки до Афін щорічно ввозилося до 1 млн пуд. хліба, а за декілька років, через порт Феодосії було вивезено біля 5, 25 млн пуд. зерна [2, с. 306]. У значній кількості експортувалася і риба, зокрема осетрина, яка мала великий попит у афінян, продукти тваринництва – шерсть, шкури та ін. В обмін за хліб, солону рибу і різну сировину Боспор отримував із Греції оливкову олію, вино, високоякісні ремісничі товари. Боспорські династи використовували багатий досвід афінських моряків вербуючи їх для навчання своїх команд і зміцнення флоту, з метою забезпечення нормального функціонування торгових шляхів на Понті. Одночасно, крім Афін, Боспор підтримував тісні торговельні стосунки із Херсонесом, Синопою і Гераклеєю Понтійською в Південному Причорномор'ї, островами Фасос, Хіос, Лесбос, із Коринфом та іонійськими містами [5, с. 248, 263].

У III – першій половині II ст. до н. е. Боспорське царство було органічною частиною елліністичного світу й зберігало з ним найрізноманітніші контакти. Так, у 287 р. до н. е. цар Спарток III пожертвував Афінам 37 тис. пуд. хліба. У середині III ст. до н. е. боспорське посольство прибуло до Єгипту, де провело переговори з представниками могутнього Птолемея II, у тому числі щодо розмежування сфер хлібної торгівлі. У середині II ст. до н. е. боспорський цар Перисад V і цариця Камасарія здійснили пожертви храму Аполлона в Дельфах і в Бранхідах, поблизу Мілета. Як сильна держава Боспор здійснював підтримку Херсонесу проти скіфської навали. Про Силу Боспору свідчить той факт, що Скіфське царство у Криму зберігало певну лояльність щодо його кордонів. Проте до середини II ст. до н. е. становище в Боспорській державі помітно змінилося: приходять у запустіння

сільські поселення і помістя (приміром, Тиритака і Німфей), погіршується загальноекономічна ситуація, загострюються соціальні протиріччя, що вилилося у повстання скіфського населення 107 р. до н. е. на чолі з Савмаком. Не маючи ані сил, ані можливостей впоратися з проявами соціально-економічної і політичної кризи, царююча династія звернулася за допомогою до могутнього Мітрідата, який придушив повстання. У 106 р. Боспор втратив незалежність і став однією із сатрапій Понтійського царства Мітрідата VI [2, с. 491].

Різноманітними за змістом були міжнародні зв'язки і, заснованого у 422–421 рр. до н. е., Херсонеса – єдиного у Північному Причорномор'ї дорійського центру – переселенцями із Гераклеї Понтійської. Його початок пов'язаний з неспроможністю місцевих ремісників наприкінці V до н. е. повністю забезпечити потреби населення товарами місцевого виробництва, що змусило Херсонес від початку розвивати зовнішньоекономічні зв'язки з південнопонтійськими центрами. Вже у IV ст. до н. е., у зв'язку з освоєнням прямого морського шляху через Чорне море, в економіці міста певну роль починає відігравати транзитна торгівля, проте зовнішньополітичне становище і відсутність на його околицях вигідних контрагентів серед варварського населення не дозволили йому стати в цей період важливим центром посередницької торгівлі [5, с. 285–286].

Наприкінці IV ст. до н. е., у зв'язку з приєднанням Херсонесом обширних областей в Північно-Західному Криму, налагоджуються торговельні зв'язки прямим шляхом через Чорне море з містами Балканської Греції. Водночас встановлюються тісні торговельні відносини з Ольвією, босфорськими містами, зі скіфами, а також Нижнім Подніпров'ям і Нижнім Подонням, куди через Ольвію і Боспор вивозилися великі партії херсонеського вина. Однак, відзначаючи розвиток зовнішньої торгівлі в означений період, не слід перебільшувати значення посередницької діяльності херсонеських купців й особливо торгівлі з глибинними районами Північного Причорномор'я, оскільки основними регіонами, з якими місто підтримувало стійкі економічні зв'язки, були Північно-Західний і Західний Крим. Ймовірно, в обмін на зерно, через Херсонес до населення цього регіону надходили товари, що привозилися з інших регіонів античного світу. Така посередницька торгівля дозволяла не тільки одержувати товари, які не вироблялися у місті, а й гарантувати певний зиск від митних операцій [2, с. 488–489].

У першій половині III ст. до н. е. Херсонес, у зв'язку з погіршенням зовнішнього і внутрішнього становища, через воєнну активність скіфів і поступову втрату своїх володінь у Північно-Західному Криму, внаслідок їхньої експансії, в зовнішній політиці переорієнтовується на Понтійське царство і приєднується до договору понтійського царя Фарнака з Римом (179 р. до н. е.), на основі якого здобув можливість одержати реальну військову допомогу. Крім цього, з понтійським царем було укладено і окремих договір, згідно з яким, Понтійська держава зобов'язувалася надати допомогу Херсонесу у військових діях проти сусідніх варварів. До середини II ст. до н. е. скіфи захопили майже весь Північно-Західний Крим і загроза нависла над самим Херсонесом, тому місто, посилаючись на старий договір з Фарнаком звернулося по допомогу до царя Понту Мітрідата VI Євпатора. Направлені понтійським царем у Херсонес війська за три роки війни (110 – 107 рр. до н. е.) відкинули скіфів від міста і повернули йому деякі втрачені території, а сам Херсонес увійшов до складу утвореної держави Мітрідата VI (110 р. до н. е.) і для його захисту залишився понтійський гарнізон [12, VII, 3, 17; 2, с. 490; 5, с. 294 – 295].

Про міжнародні зв'язки ще одного з важливих економічних і культурних центрів Північно-Західного Причорномор'я – Тіри – є небагато відомостей. Джерела VI–V ст. до н. е. свідчать, що від часу заснування міста до нього тяжіло варварське населення Нижнього Подністров'я і частково Дністро-Дунайського Межиріччя, а серйозною загрозою для його незалежності були скіфи. За археологічними даними, Тіра з кінця V ст. до н. е. мала тісні економічні, політичні й культурні зв'язки з античними центрами Західного Причорномор'я й Ольвією [3, с. 210], а з IV ст. до н. е. простежується перебування міста під певним впливом Афін, і, можливо, воно було залучене до складу Афінського морського союзу.

Серед торговельних контрагентів зовнішньої торгівлі перших поколінь тіритів аграрною продукцією в обмін на античний імпорт були Істрія, Аттика і Хіос [5, с. 33].

У другій половині IV ст., коли Північно-Західне Причорномор'я стало ареною військових конфліктів між македонською армією, з одного боку, і скіфами, а пізніше з гетами – з другого, які стали провідною політичною силою і поступово витісняли скіфів і македонців, Тіра у своїй зовнішній політиці прагнула зберегти дружні відносини з варварським оточенням і нейтралітет щодо воєнних конфліктів. Тяжючи до античних полісів, Тіра в першій половині III ст. до н. е. увійшла до політичного об'єднання західнопонтійських міст, на чолі якого перебував Каллатіс. Однак, коли після візантійсько-каллатійського протистояння за право відігравати провідну роль у Західному Понті ініціатива в цьому об'єднанні перейшла до Візантію, Тіра стала на його бік. У цілому перша половина III ст. до н. е. в історії Тіри характеризується найвищим рівнем економічного і культурного розвитку та досить спокійною зовнішньою військово-політичною ситуацією. Зокрема, на цьому етапі Тіра стала провідним торговельно-посередницьким центром Нижнього Подністров'я [5, с. 332–334].

З середини III ст. до н. е. воєнно-політична ситуація в регіоні знову ускладнюється, що було пов'язано з проникненням туди галатів, бастарнів, пізніх скіфів, а згодом і сарматів. Просування варварів призвело до загибелі в кінці III ст. до н. е. античних сільських поселень на правому березі Дністровського лиману, а Тіра могла перебувати у повній залежності від цих варварських спільнот. У другій половині II ст. до н. е. Тіра зазнала нападу і руйнації з боку варварів, вірогідно бастарнів, які уславилися своєю войовничістю і військовою активністю. Не будучи повністю відбудованим після цієї навали, місто увійшло до складу Понтійської держави Мітридата VI (або було в певній політичній залежності від неї), однак в його державному устрої не відбулося якихось суттєвих змін і воно було формально самостійним полісом. Звільнилася Тіра від понтійської залежності, як і інші західнопонтійські міста, після 72–71 рр. до н. е. [5, с. 333].

Висновки. Проведений у публікації аналіз свідчить, що важливим сегментом функціонування античних держав Північного Причорномор'я в часи грецької колонізації (V–I ст. до н. е.) були різноманітні за змістом і обсягами міжнародні відносини. В їх основі був економіко-господарський розвиток північно-причорноморських полісів і необхідність реалізації одержаної продукції й задоволення власних потреб у товарах для повсякденного побуту. Від самого початку колонізації важливу роль відігравали торгово-економічні і соціальні відносини з величезною варварською периферією. Переважно миротворча політика і висока культура грецьких полісів позитивно вплинули на побут і культуру місцевого населення, сприяючи соціальному розвитку варварських племен і формуванню у них державності. Використовуючи господарські ресурси обширної північнопричорноморської зони, грецькі держави відігравали помітну роль економічного центру в тогочасному житті регіону та за його межами. Завдяки активним багатоплановим торгово-економічним, політичним і культурним зв'язкам з припонтійськими містами, метрополіями та Егеїдою, особливо з Афінами, грецькі держави Північного Причорномор'я були невід'ємною і важливою частиною всього грецького світу, долучалися до прогресивних надбань основних еллінських центрів, запозичували нові елементи у соціальній організації й ідеології. Своєю чергою, північнопонтійські держави відігравали значну роль в економічному розвитку Еллади, збагачували світогляд еллінів новими географічними, економічними й етнографічними знаннями.

Список літератури

1. Археологія Української РСР у 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1971. 278 с.
2. Балух В. Історія античної цивілізації в 3 т. Т. 1. Стародавня Греція. Чернівці: Наші книги, 2007. 656 с.
3. Винокур І., Телегін Д. Археологія України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. 480 с.

4. Геродот. Історія / пер. з давньогр. А. Білецький. Київ: Наукова думка, 1993. 687 с.
5. Давня історія України в 3 т. Т. 2. Скіфо-антична доба / редкол. тому: С. Крижицький (відп. ред.) та ін. Київ: Інститут археології НАН України, 1998. 495 с.
6. Золотарьов М. Міжполісні відносини в Північному Причорномор'ї в кінці V – першій половині IV ст. до н. е. Херсонес, Боспор та Ольвія. *Археологія*. 1991. № 4. С. 28–33.
7. Каришковський П. Про державний устрій Ольвії. *Український історичний журнал*. 1973. № 2. С. 98–101.
8. Крапивіна В. До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. *Археологія*. 1988. № 63. С. 12–19.
9. Крижицький С., Щеглов О. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я. *Археологія*. 1991. № 1. С. 46–56.
10. Отрешко В. З історії Ольвійського поліса в IV – I ст. до н. е.
11. Русяєва А. Економічні і культурно-політичні зв'язки Ольвії з Херсонесом Таврійським. *Археологія*. 1983. № 44. С. 7–14.
12. Страбон. Географія / пер. с греч. Г. Стратановський. Москва: НИЦ «Ладомир», 1994. 943 с.

References

1. (1971). *Archaeology of the Ukrainian SSR in 3 vol. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian]*.
2. Balukh, V. (2007). *History of Ancient Civilization in 3 vol. Vol. 1. Chernivtsi [in Ukrainian]*.
3. Vynokur, I., Telegin, D. (2004). *Archaeology of Ukraine. Ternopil [in Ukrainian]*.
4. Herodotus. (1993). *The History. Kyiv [in Ukrainian]*.
5. Kryzhytskyi, S. (ed.). (1998). *Ancient History of Ukraine in 3 vol. Vol. 2. The Scythian–Antique Period. Kyiv [in Ukrainian]*.
6. Zolotarov, M. (1991). Inter-polis relations in the Northern Black Sea region in the late 5th – first half of the 4th century BC: Chersonesus, Bosphorus, and Olbia. *Arkheolohiia [Archaeology]*, 4, 28–33 [in Ukrainian].
7. Karyshkovskiy, P. (1973). On the state system of Olbia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 98–101 [in Ukrainian].
8. Krapivina, V. (1988). On the political history of Olbia in the mid – 1st century BC. *Arkheolohiia [Archaeology]*, 63, 12–19 [in Ukrainian].
9. Kryzhytskyi, S., Shcheglov, O. (1991). On the grain potential of the ancient states of the Northern Black Sea region. *Arkheolohiia [Archaeology]*, 1, 46–56 [in Ukrainian].
10. Otreshko, V. (1982). From the history of the Olbian polis in the 4th – 1st centuries BC. *Arkheolohiia [Archaeology]*, 41, 34–46 [in Ukrainian].
11. Rusiaieva, A. (1983). Economic and cultural-political relations of Olbia with Chersonesus Taurica. *Arkheolohiia [Archaeology]*, 44, 7–14 [in Ukrainian].
12. Strabo. (1994). *Geography. Moscow [in Russian]*.

Надійшла до редакції / Received: 26.08.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК: [94:355:327](477.75=1-81/-82)"15/18":930.2(100)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-126-134

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики,
Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

СУДНОБУДУВАННЯ ТА ФЛОТ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У XV–XVIII ст.

Анотація. У статті досліджено флот Кримського ханства та традиції суднобудування у державі. Проаналізовано роль основних центрів суднобудівництва на півострові та територіях контрольованих ханством, розкрито військове та торгове значення флоту для держави. Висвітлено роль Османської імперії у розвитку флоту кримських татар та впливу турецьких суднобудівних традицій на морську справу ханства. **Мета** дослідження полягає у комплексному аналізі морського флоту кримців та морських традицій ханства. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснена спроба комплексно розглянути флот кримських татар – суднобудівні центри, типи суден, їх тактичне військове, логістичне та торгове застосування. Проаналізовані тогочасні джерела в яких згадується флот Кримського ханства. Надана характеристика човнів, які використовували кримці. **Висновки.** Автором визначено, що Кримське ханство мало власний флот, однак його мала чисельність не дозволяла говорити про ханство як потужну морську державу. Розвиток флоту не передбачала військова доктрина та стратегія ханів, в центрі уваги яких знаходились сухопутне військо, а саме – мобільна легка кіннота. Кримські татари використовували човни переважно для двох цілей – торгівлі та транспортування війська. Зокрема, військо кримських татар транспортували човнами під час походу на черкесів у 1545 р., у військових кампаніях проти Сефевідів у 1617 та 1638 рр. Через те, що Османська імперія після 1475 р. контролювала практично усі ключові порти Кримського півострова, а кримці не мали спеціалістів з побудови човнів та відповідні технології, флот кримців розвивався під прямим впливом Порту. Османська імперія була зацікавлена у будівництві морських і річкових суден у кримських портах, зважаючи на наявність деревини та інших матеріалів. Саме османські бойові човни захищали ханство від атак козаків та інших супротивників. Популярним типом суден серед кримців стали галери, які дозволяли транспортувати рабів (работоргівля була однією з основ економіки ханства) та війська. Хани та представники еліти (впливові мурзи і беї) могли будувати власні морські та річкові судна.

Ключові слова: Кримське ханство, військове мистецтво, кримці, суднобудівництво, галери, військо, морська торгівля, флот, порти.

Serhii KOZLOVSKYI

*Ph.D. (in History), Associate Professor, Department of History of Middle Ages
and Byzantine Studies, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

SHIPBUILDING AND THE FLEET OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE 15–18th CENTURIES

Abstract. In the article was examined the fleet of the Crimean Khanate and the shipbuilding traditions in the state. Analyzed the role of the main shipbuilding centers on the peninsula and the territories controlled by the Khanate, revealed the military and commercial significance of the fleet for the state. Highlighted the role of the Ottoman Empire in the development of the Crimean Tatar fleet and the influence of Turkish shipbuilding traditions on the maritime affairs of the Khanate. **The purpose** of the study is a comprehensive analysis of the Crimean naval fleet and the maritime traditions of the Khanate. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in domestic historiography an attempt has been made to comprehensively consider the Crimean Tatar fleet – shipbuilding centers, types of ships, their tactical military, logistical and commercial use. Contemporary sources mentioning the fleet of the Crimean Khanate are analyzed. A description of the boats used by the Kirymly is given. **Conclusions.** The author determined that the Crimean Khanate had its own fleet, but its small size did not allow us to speak of the Khanate as a powerful maritime state. The development of the fleet was not envisaged by

the military doctrine and strategy of the khans, whose focus was on the land army, namely mobile light cavalry. The Crimean Tatars used boats mainly for two purposes – trade and transportation of troops. In particular, the Crimean Tatar army was transported by boats during the campaign against the Circassians in 1545, in military campaigns against the Safavids in 1617 and 1638. Due to the fact that the Ottoman Empire after 1475 controlled almost all the key ports of the Crimean peninsula, and the Crimeans did not have boat building specialists and relevant technologies, the Crimean fleet developed under the direct influence of the Porte. The Ottoman Empire was interested in building sea and river vessels in Crimean ports, given the availability of wood and other materials. The Ottoman warships protected the Khanate from attacks by the Cossacks and other opponents. Galleys became a popular type of vessel among the Crimeans, which allowed the transportation of slaves (the slave trade was one of the foundations of the Khanate's economy) and troops. Khans and representatives of the elite (influential murzas and beys) could build their own sea and river vessels.

Keywords: Crimean Khanate, military art, Crimeans, shipbuilding, galleys, army, maritime trade, fleet, ports.

Постановка проблеми. Оскільки військова доктрина та стратегія Кримського ханства передбачали руйнування економічного та демографічного потенціалу інших держав-суперниць, головну роль було відведено сухопутним силам. Уособленням морської могутності мусульман на Чорному морі був флот Османської імперії, а флот кримців, через свою малочисельність, лишився у «затінку». Частина населення ханства була добре обізнаною з морськими традиціями та суднобудуванням, однак киримли не вистачало фахівців та відповідних технологій для будівництва у великих кількостях габаритних суден. Чорноморський та Азовський морські шляхи забезпечували ханству сполучення з Османською імперією та іншими територіями, де проживали татари чи ногаї. Під час грабіжницьких набігів на Польщу, Велике князівство Литовське, Угорщину, Московію та інші держави кримці захоплювали сотні тисяч полонених, яких потім продавали у рабство. Рабів транспортували на невільничі ринки саме морським шляхом. Флот також надав змогу ханству бути учасником тогочасної міжнародної торгівлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри чималий інтерес до історії кримськотатарського народу та Кримського ханства, в історіографії доволі мало праць з даної проблематики, а окремі аспекти з життя киримли практично не відображені. Маловивченим питанням лишається морський флот та тематика суднобудівництва ханства. В окремих наукових працях є згадки про використання кримцями човнів, проте ці згадки фрагментарні, в контексті оповіді про ті чи інші події. Слід відзначити науковий доробок Л. Підгородецького [1], С. Громенка [2], В. Грибовського [3]. Турецький дослідник Хаджі Мустафа Еравджі згадує про використання кримцями флоту під час транспортування війська у військових кампаніях Османської імперії проти Сефевідів [4]. М. Іваніч згадує про участь флоту Османської імперії та ханства у работоргівлі [4].

Мета статті – провести комплексний аналіз морського флоту кримців та морських традицій ханства, простежити основні тенденції у суднобудівництві, а також розкрити роль практичного застосування суден – у торгівлі та військовій справі.

Виклад основного матеріалу. У XV–XVIII ст. Кримське ханство відіграло вагомую роль у Східній Європі, було державою з якою рахувались та яку остерігались. Татарські військові походи та грабіжницькі рейди стали великою проблемою для Польщі, ВКЛ, Московії та інших держав, завдавали удару по їх економіці, війську, демографічному потенціалу. Ханство мало обмежені людські ресурси – у XV–XVI ст. населення держави становило 200–300 тис. осіб [1, s. 38, 40–41]. Зважаючи на це, хани, навіть за умов масштабної мобілізації чоловічого населення та залучення загонів союзників (ногайці, черкеси, тати та інші), могли зібрати 40–50 тис. воїнів [1, s. 42]. На думку автора дослідження, під час масштабних військових походів та грабіжницьких набігів Кримське ханство могло зібрати кілька десятків тисяч воїнів [6, с. 89]. Хоча Кримське ханство мало вихід до Чорного моря, воно являлось суходільною державою, яка не мала власного військово-морського флоту. Однак це не означає, що кримці не мали морських та річкових суден та не вміли їх обслуговувати. Хаджі Герай, якого вважають засновником Кримського ханства, розумів, що без флоту неможливо займатись міжнародною торгівлею, однак

зіштовхнувся з відсутністю глибоководних портів, оскільки на той час усі порти контролювали генуезці. Незважаючи на це, хан знайшов місце, де можна було будувати судна – порт Каламіту (Інкерман), який належав князівству Феодоро. Можливо саме у Каламіті були побудовані перші торгові судна киримли. Адже вже станом на 1454 р. кримці мали власні судна, якими транспортували різні товари та рабів, оскільки ханство займалося торгівлею з Генуєю, Османською імперією та іншими державами [1, с. 46].

Новою сторінкою в історії флоту Кримського ханства стали події 1475 р., коли Османська імперія розпочала наступ на володіння Генуї та Феодоро в Криму. Варто сказати, що ще у 1454 р. османський флот у складі 56 галер здійснив рейд проти генуезьких володінь на Кримському півострові. Султан направив до Криму 20-тисячний експедиційний корпус (серед якого було 3 тис. вершників), який перевозили понад 300 різноманітних суден [7, с. 9–10]. За різними даними, станом на 1470-ті рр. Османська імперія мала флот чисельністю від 300 до 450 бойових суден [8, р. 72]. Турки висадили десант поблизу Кафі. Місцевий генуезький гарнізон хоча й був не чисельним, приготувався до бойових дій, однак місцеве населення, більшість якого становили греки та вірмени, побоюючись турецького терору, змусило генуезців капітулювати. Внаслідок османської експансії на Кримський півострів, князівство Феодоро було ліквідоване, а Кримське ханство потрапило у васальну залежність від Порти [9, с. 22]. Оскільки османські султани вели активну зовнішню політику, підкорювали нові території, держава потребувала потужного військово-морського флоту, а отже, інтенсивно будувала нові судна. Будівництво флоту йшло й у містах Кримського півострова, які контролювали османи, зокрема у Кафі. Можна стверджувати, що будівництво суден на верфях (корабельнях) Криму було своєрідною осmano-татарською кооперацією – кримці надавали сировину (насамперед, деревину), робітників, а османи – кошти та майстрів. Щось подібне можна простежити і в артилерії киримли – татари гармат не виготовляли, натомість отримували їх з Порти, дуже часто з гармашами та іншими спеціалістами [10, с. 126].

Іноземці, які неодноразово побували у Криму стверджували, що ханство мало хороші матеріали для суднобудування. Ось, наприклад, спогади Йоганна Тунманна, який побував у Криму XVIII ст. і зробив детальний опис півострова: «Уздовж цих річок країна чудово оброблена: села здаються прилеглими одне до одного; все вкрито тут, як взагалі у нагір'ї, будинками, фруктовими садами, виноградниками та ріллю. Ліси дають чудовий матеріал для кораблебудування» [11, с. 16]. Чернець Домініканського ордену, глава місії домініканців у Кафі (1624–1634 рр.), Дортеллі д'Асколлі стверджував, що у 1634 р. Кафа являла собою велике місто з населенням 80 тис. осіб, переважно турок, вірмен, греків, євреїв з численними корабельнями [12, с. 118]. Щось подібне зазначав французький мандрівник Жан Шарден: «Судна кидають якір досить близько від берега, за 10–12 сажнів; дно мулувате і добре тримає якір. Там створюється торгівля більша, ніж у будь-якій іншій гавані на Чорному морі. У ті сорок днів, що я там провів, я бачив більше 400 кораблів, що прийшли і пішли, не рахуючи малих суден берегового плавання» [13, с. 13].

Одним із центрів кримського суднобудування була Балаклава, навколо якої знаходилося чимало лісу, який і використовували у будівництві різних типів суден, включаючи галери. Вже згаданий Дортеллі д'Асколлі так описував потенціал міста: «П'яте місто, Балук-лава [Балаклава], славиться своїм портом, про який ми вже говорили в описі Чорного моря, і обширністю навколишніх лісів, що представляють таку різноманітність стройового лісу, що побачивши їх справді дивуєшся. Там будуються щорічно найбільші галеони (Galioni) для доставки товстих колод до Олександрії; останніми роками там почали також будувати галери; минулого року було спущено п'ять галер, і я чув, ніби цього року зроблено замовлення на шість галер, але виконати його неможливо, за браком умілих майстрів» [12, с. 118]. Османський мандрівник Евлія Челебі стверджував, що Балаклава була настільки великим портом, що могла приймати 500 суден: «Через те, що це кам'янисте місце, в цьому передмісті зовсім немає садів і виноградників. Тут також немає джерел. Вони п'ють воду життя з колодязів. Зустрічаються джерела чистої води. Порт може приймати п'ятсот суден. Він захищений від восьми вітрів та безпечний. У цій затоці цілий рік ловлять рибу, рахунок якої знає лише Господь» [14, с. 73].

Челебі також відзначав, що, крім Балаклави, важливим портом на території Кримського півострова був Судак: «Там були доки, де можна було будувати каторги. І тепер будівлі видно. Наразі порт приймає по п'ятдесят кораблів» [14, с. 73]. У 1656 р., готуючись до чергового конфлікту з Венецією, османський султан звелів побудувати в Криму 15 каторг [1, с. 54]. Однак Балаклава, Кафа, Судак та інші міста-порти Кримського півострова перебували під прямою юрисдикцією Порти. Єдиним портом, який належав власне кримським ханам, був Гезлев (сучасна Євпаторія), де ймовірно будували судна. Місто було помітним центром торгівлі, куди прибували торгові судна з Малої Азії та інших регіонів, на його території знаходилося багато постійних дворів для купців, великий ринок. Варто зазначити, що османські султани не були зацікавлені у тому, аби у хана з'явився власний потужний флот, який міг стати конкурентом турецькому.

Отже, після того як Кримське ханство потрапило під васалітет Порти, з однієї сторони, держава стала залежною від могутньої імперії, а з іншої – у кримли з'явився могутній покровитель в особі султана, який за потреби міг відправляти на допомогу кримцям свій флот. Кримські татари не володіли власними технологіями будівництва флоту, тому будували судна, які знаходились у складі османського флоту. Порта регулярно відправляла до кримських портів спеціалістів з суднобудівництва. Так, 20 липня 1568 р. до Кафи прибув новий намісник, бейлербей Касим-паша, який відповідав за керівництво військом, збір озброєння та будівництво човнів. З бейлербеєм прибули три човни, що мали на борту 50 гармат, запаси пороху та суднові майстри. До Кафи також прибув інженер Хизир Мустафа-реїс, який мав керувати будівництвом малих плоскодонних суден, придатних для плавання по Дону [2].

Основу османського флоту (з якого кримці власне й запозичували традиції суднобудування) другої половини XV ст. становили парусно-гребні судна – бастарди, галери, каляти та зіркате [15, р. 12]. Бастарди були транспортними суднами, якими османи могли транспортувати різноманітні предмети та десант. За деякою інформацією, бастарди були найбільшими човнами османського флоту, на яких могли розміщувати 12–15 гармат, а кількість веслярів на таких судах могла становити 500 осіб [16, с. 140]. Калята була транспортним судном довжиною 32–34 метри, на борту якого могли перебувати 220 осіб, включаючи 60–80 гребців. Низькі борти дозволяли проводити висадку десанту, однак робили човен вразливим у морському бою. Фіркате (фрегат) був невеликим гребним судном, яке могло перевозити трохи більше 100 осіб, включаючи до 60 гребців [9, с. 23]. Існували також кадирги, екіпаж яких налічував біля 50 веслярів й які могли транспортувати до 300 воїнів. Аналогічні морські судна (проте у значно меншій кількості) перебували на службі Кримського ханства.

Нарешті, найпоширенішим типом османських човнів були галери, які могли перевозити як десант, так і рабів, різноманітні вантажі, провіант. Галери могли озброюватись артилерією, приводились у рух як за допомогою веслярів, так і вітрил. Судно мало довжину понад 40 м, ширину 6 м та осадку до 1,5 м. На різних типах галер могли знаходитися від кількох десятків до 200 веслярів [17, р. 209]. У другій половині XVI ст. турки перейшли на нову схему розміщення веслярів, коли кілька осіб, які знаходились на одній лаві, гребли одним веслом. На таких човнах могли встановлювати понад 10 гармат, переважно дрібного калібру. Варто зазначити, що багато кримців несли службу веслярами на галерах, про що свідчить прохання султана Ахмеда I до кримського хана Джанібек-Герая, з проханням відправити у 1612 р. 20 тис. гребців-татар для османського флоту [18, р. 61]. Однак варто розуміти, що основну масу мореплавців Криму становили саме тати, які мешкали на узбережжі півострова. У 1571 р. до Криму прибув султанський чауш, який, серед іншого, мав набрати команди веслярів з-поміж татів. Останніх набирали на службу стрільцями як у загони кримського хана, так і османського султана. Можливо, тати були майстерними мореплавцями та веслярами, оскільки пересуватись морем для них було значно легше, ніж гірською місцевістю, тому багато чоловіків освоїли навігацію, керування човнами та прибережну лоцію. Про те, що у кримських татар та інших етносів, що мешкали у Криму, збереглися давні традиції суднобудування зазначав англійський поет та мандрівник Реджинальд Хебер, який відвідав півострів у 1806 р., відзначивши: «У Партеніті ми зустріли старого

татарина, який мав величезну практику як будівельник човнів, який своїми власними руками і за допомогою двох своїх синів щойно закінчив чудову шхуну, я сказав би в тридцять тонн (водотоннажності), для одного купця в Кафі. Звичайні судна цієї країни нагадують турецькі з латинськими вітрилами, високим носом і дуже вигнутою кормою» [19, р. 425].

Служба на галерах була надзвичайно важкою – дуже важкі фізичні навантаження, тривале перебування у тісному просторі, жахливий сморід й антисанітарія. Кримці могли служити на флоті як за власною волею, так і з примусу, наприклад, через борги чи інші причини. Серед таких був син бея, Азамат-мурза, якого направили у веслярі, покаравши за пияцтво. У вересні 1694 р. Азамат підняв заколот на турецькій каторзі, де проходив службу. На придушення повстання були направлені війська, частину бунтівників знищили, а Азамат та шестеро інших веслярів зуміли втекти [11, с. 63].

На озброєнні османського флоту знаходились також судна для транспортування провіанту та коней – карамурсель, актарма, секелеве, інші [15, р. 13]. Судна для транспортування коней та інших тварин мали масивні корпуси та великі трюми, в яких власне і знаходились тварини. У суднах була система вентиляції, спеціальні стайні, годівниці, аби тварини не загинули під час транспортування. Власні судна та великі човни могли будувати як кримські хани, так і представники еліт, заможні купці та капітани суден. Наприклад, у 1610 р. капітан (реїс) Різван побудував у Балаклаві судно довжиною понад 15 м, вартість якого сягала 93 тис. срібних акче. Селямет Герай I замовив будівництво судна, довжиною понад 20 м, який за його життя не встигли завершити. Лише сини покійного змогли викупити судно за понад тисячу флоринів [17, р. 324].

Завдяки будівництву нових суден значно поживилась морська торгівля за участі Кримського ханства. Французький дипломат та мандрівник Шарль де Пейсонель, який відвідував Крим у XVIII ст. зазначав: щороку з кримських портів вивозили від 100 до 150 човнів з хлібом і пшеницею [20, р. 340]. Кримське ханство вело торгівлю навіть з Мамлюкським султанатом, закупаючи в Єгипті коней та зброю, і це при тому, що мамлюки були суперниками османів. Кримські скотарі продавали шкіру та шерсть, аграрії – фрукти та мед. На Сиваші кримці видобували велику кількість солі, яка була ваговою складовою експорту. Кримські татари експортували також блакитну глину, деревне вугілля. У XVIII ст. масштаби вирощування зернових (особливо просо та ячмінь) були настільки великими, що киримли могли забезпечувати потреби Стамбулу [1, с. 75].

Звісно, кримці використовували судна й у військових цілях, переважно для транспортування військ через Чорне море, ріки (Дніпро, Волга та ін.), Керченську протоку. Задля перекидання військ кримці часто реквізували приватні човни та морські судна. Наприклад, взимку 1587–1588 рр. Іслям II Герай, збираючись у черговий похід до Польщі, звелів зібрати човни з Гезлева, Балаклії та інших міст, аби військо кримців мало змогу перетнути Дніпро, який не вкрився льодом [21, с. 67–68].

Похід кримського хана проти черкесів у 1545 р., можливо, був єдиним, в якому кримці залучили для транспортування військ найбільшу кількість суден за всю історію ханства. Османський мандрівник та астролог Реммаль Ходжа так описував ці події: «У складі 20-тисячного експедиційного корпусу були капи-кулу, тюфенкчі, загони беків, що служили, татарська кіннота карачі-беків, яничари, польова артилерія. Бейлербей Кефе забезпечив безперервну переправу через протоку на трьохста човнах» [22, с. 216]. Судна мали перекинути війська через Керченську протоку. Втім чимало науковців ставлять під сумнів таку велику кількість човнів, зазначену хроністом [17, р. 402]. Починаючи з 1683 р., Османська Імперія була втягнута у тривалий конфлікт з країнами Священної Ліги (Священна Римська імперія, держава Габсбургів, Річ Посполита та ін.). За таких умов, османські султани не могли ігнорувати військову силу кримців, які теж були втягнуті у протистояння та понесли чималі втрати. Так, у 1694 р. кримські воєначальники звеліли завантажити на човни кілька сотень поранених і хворих воїнів, транспортувавши їх Дунаєм до Гезлева. Також варто відзначити й те, що киримли саме водним шляхом транспортували захоплених на території Угорщини бранців [4, р. 210].

Залучали човни для транспортування війська кримські татари й під час протистояння Османської імперії та держави Сефевідів. Так, у 1617 р. 10-тисячне військо киримли, на

чолі з ханом Джанібек Ґераєм відправилось з Кафи до Трабзону на суднах, хоча в деяких османських джерелах вказано, що військо налічувало понад 40 тис. воїнів [23, s. 659]. Такі цифри можна знайти також у османського хроніста й астролога Мустафи Наїми: «Татарський же хан із татарами-«вогнеметами» (tatar-i ateş-nisar) кількістю сорок тисяч переправився з Кефе на протилежний берег [Чорного моря] і, за словами Печеві, відправив повідомлення паші, що нині, поки він не прибув на зимівлю, він би [запропонував] здійснити набіг на країну Кизилбашів» [24, с. 47]. Проте, якщо врахувати факт, що кожен татарський воїн виступав у похід, маючи по кілька коней, то для транспортування такого величезного війська потрібно було б залучити щонайменше тисячу суден, що, звісно, було нереальним для 1617 р.

Кримський хан Інает Ґерай свого часу теж відмовився відправити війська до Персії на вимогу султана, мотивуючи це тим, що веде протистояння з Річчю Посполитою і такими діями розгнівав османи, внаслідок чого, був скинутий з престолу й убитий [25, s. 99]. Новопризначений султаном хан Бахадир I Ґерай направив понад 4,7 тис. воїнів, на чолі із своїм братом, до Персії [4, s. 32]. Військо спочатку човнами переправили з Кафи до Синопу, а далі суходелом воно вирушило до Ерзуруму. Османський хроніст М. Наїма так описує транспортування війська кримців: «Коли їхня величність султан Мурад рушили на Багдад, вони видали фирман, щоб Піяле Кетхюда з флотом патрулював у Чорному морі. Із наявними сорока галерами (себто імперським флотом у повному складі) Піяле Кетхюда вирушив у Чорне море. Там було місце під назвою Хан-Ґечіді (Ханська Переправа). Потім, переправивши татарське військо з Багадуром Ґереєм у Таманську долину, він узяв курс [на північ] для розвідування ситуації в Азаку, і щоб відпочивати, поки від хана надійде повідомлення, Піяле Кетхюда знову повернувся в порт Керчі» [24, с. 131]. Кримці повинні були атакувати володіння Сефевідів на території сучасного Азербайджану, аби відволікти увагу перського війська від Багдаду, який османи приготувались штурмувати.

Османські правителі використовували кримли у різних військових кампаніях, зокрема, з метою спустошення ворожих територій, атак ворожого тилу чи тактичної розвідки. Вже згаданий мандрівник М. Наїма стверджував, що османський флот транспортував татарське військо й у 1631 р.: «Капудан Джанполад-заде Мустафа Паша вийшов із флотом на Біле море, доставив у [фортецю] Паяс припаси та зброю. Чотирнадцять галер із тисячею джебеджіїв та гармашів двадцять п'ятого рамазана (26 квітня 1631 р.) послано на Чорне море, до двадцяти тисяч татарського війська напхом напхалися на кораблі, перейшли до Самсуна, і колишній Капудан Гасан Паша подався переправляти вояків до Румелії» [24, с. 107].

У XVIII ст. кримли для набігів почали дедалі частіше використовувати звичайні човни. Очевидно, це зумовлювалося тим, що козаки та війська Російської імперії вдосконалили систему прикордонної сторожі й єдиним безпечним шляхом залишалися річки. З цього приводу англійський посол у Петербурзі К. Рондо писав до лорда Гаррінгтона в лютому 1731 р.: «Татари зазвичай піднімаються на човнах по Дніпру в Орель, залишають свої судна в річкових острівцях, плывуть на берег разом з кінями, грабують навколишні села і потім повертаються зі здобиччю» [26, с. 292–293]. Варто також пам'ятати, що у XVIII ст. кримли вже не мали сил організувати масштабні набіги, які проводили у XVI–XVII ст. Так, у 1759 р. татарський загін переправився на каюках через Дніпро й, пограбував козацькі зимівники лише в Басанській плавні [3, с. 72]. У 1758 р. відбувся конфлікт між ногайцями та кримли. Ногайці спробували запобігти переправі татар через Дніпро, проте хан Халім Ґерай завантажив своє військо на човни та зумів провести висадку поблизу Очакова.

Показово, що заснувати власний морський флот, на озброєнні якого були б фрегати, прагнув і останній кримський хан – Шаґін Ґерай, який намагався провести глибоку військову реформу, створивши регулярне військо з новими підрозділами [1, s. 195]. Будувати фрегати хан прагнув у Балаклаві, але через зовнішньополітичні чинники, зокрема тиск Російської імперії, всі його починання залишилися нереалізованими, а в 1783 р. ханство було остаточно захоплене Російською імперією. Водночас у Криму човни будували до 1860-х рр. – переважно, невеликі торгові судна, а далі будівництво човнів було припинене

через появу сучасних суден, які не могли випускати на корабельнях (верфях) півострова [17, р. 450].

Як уже відзначалося, кримли користувалися підтримкою османського флоту, який не лише здійснював транспортування ханських військ, а й нерідко вступав у бої з флотом козаків. Так, у липні 1616 р., дізнавшись, що запорожці планують атакувати татарські улуси, султан відправив проти козаків 14 галер і десятки дрібних човнів, на яких могли перебувати від 1400 до 2800 озброєних воїнів. У Дніпровському лимані османський флот зіштовхнувся із 6-тисячним військом під командуванням гетьмана П. Сагайдачного (120–130 чайок). Козаки змогли зблизитися з ворогом, завдали туркам поразки, захопили на абордаж 6 галер, знищили 4 галери та 40 дрібних човнів, а решта османського флоту змогла врятуватися втечею [27, с. 42]. Масштабні зіткнення козацького й османського флотів описані, зокрема, М. Наїмою. Наприклад, один із них мав місце у 1622 р.: «Раніше кілька кораблів флоту під командуванням Реджеба Паши вийшли на Чорне море. Біля мису Келгра (Каліакрія) вони зустрілися з численними козацькими чайками і дали велику битву. Чайки підійшли під саму [флагманську] баштарду з наміром оточити її, [командувач] наказав стріляти залпом. Чайки було потоплено, козацьких недовірків повикидало у море і багацько їх потонуло. А інші кораблі почавили чайки і влаштували таку священну війну, що в історії більшої перемоги над Козаком ще не бувало. Десь із шістсот чайок було захоплено вісімнадцять, а решта потонула та була знищена. Понад п'ять сотень бранців опинилося у кайданах» [24, с. 82]. Звісно, хроніст істотно завищив втрати козаків, з метою героїзації дій османського флоту, однак автор уривку влучно зауважив, що бої були запеклими.

Висновки. Кримське ханство не мало потужного морського флоту, оскільки його наявність не передбачалася військовою доктриною та стратегією цієї держави. Зрештою, в Кримському ханстві була певна кількість суден для торгівлі та транспортування військ, хоча їхню точну кількість встановити практично неможливо. Ймовірно, перші кримськотатарські судна з'явилися ще в роки правління першого хана – Хаджі I Герая. Попри те, що в Криму були чималі запаси деревини для будівництва човнів, функціонували глибоководні порти (Балаклава, Судак, Кафа), кримли не володіли технологіями для створення значної кількості габаритних човнів, не мали спеціалістів із суднобудування й тому зверталися по допомогу до Османської імперії, яка керувала практично всіма портами півострова, за винятком Гезлева. Відтак саме османський флот забезпечував перевезення війська кримців і захищав ханство від атак козаків. Швидше за все, наймасштабніше транспортування війська хана мало місце в 1545 р., коли останній провів черговий військовий рейд проти черкесів, залучивши понад 300 човнів різного типу. Загалом, на півострові будувалися різні судна – від невеликих рибальських човнів до великих військових і торгових кораблів, але найбільшою популярністю користувалися галери, якими можна було транспортувати різноманітні вантажі, воїнів, рабів. Чимало кримських татар та татів служили веслярами на османських галерах.

Список літератури

1. Podhorodecki L. Chanat Krymski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. 358 s.
2. Громенко С. Перша російсько-турецька війна і Крим. Підготовка. *Крим. Реалії*. 2023, 12 лютого. URL: <https://ua.krymr.com/a/pesha-rosiysko-turetska-viyna-i-krym-pidhotovka-hromenko/32267406.html>.
3. Грибовський В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років. *Козацька спадщина*. 2005. Вип. 2. С. 60–76.
4. Eravcı N. The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 2023. Vol. 57. S. 21–36. doi: <https://doi.org/10.21563/sutad.1285102>.
5. Ivanicz M. Enslavement, slave labour and treatment of captives in the Crimean Khanate. *Ransom slavery along the ottoman borders (early fifteenth-early eighteenth centuries)* / ed. by D. Geza, F. Pal. Leiden; Boston: Brill, 2007. P. 193–219.
6. Козловський С. Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціали. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Т. 36 (75), № 2. С. 84–91.

7. Колли Л. Исторические документы о падении Кафы. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь, 1911. № 45. С. 1–18.
8. Guilmartin J. *Galleons and Galleys*. London: Cassel, 2002. 224 p.
9. Руев В. Османский экспедиционный корпус при захвате Крыма в 1475 г. *Гілея*. 2011. Вип. 50. С. 19–25.
10. Козловський С. Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 53. С. 123–133. doi: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53>.
11. Тунманн И. Крымское ханство. Симферополь: Таврия, 1991. 94 с.
12. Д'Асколли Э. Описание Черного моря и Татарии (1634 г.) *ЗООИД*. 1902. Т. 24. С. 89–180.
13. Путешествие кавалера Шардена по Закавказью в 1672–1673 гг. Тифлис: Скоропеч. М. Мартиросянца, 1902. 301 с.
14. Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Симферополь: Доля, 2008. 272 с.
15. Bostan I. Ottoman maritime arsenals and shipbuilding technology in the 16th and 17th centuries. *Foundation for Science, Technology and Civilization Limited*. 2007. P. 1–16.
16. Срібняк І., Дудар Р. Військово-морські сили османської імперії (XV– початок XIX ст.). *Українська орієнталістика*. 2012. Вип. 6. С. 138–141.
17. Couto D., Günergun F., Fabris M. *Seapower, Technology and Trade: Studies in Turkish Maritime History*. Istanbul: Piri Reis University Publications, 2014. 605 p.
18. Groot A. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*. Leiden: Netherlands Historisch-Archaeologisch Instituut, 1978. 417 p.
19. *The Life of Reginald Heber, D. D., Lord Bishop of Calcutta*. Vol. I. New York: Protestant Episcopal Press, 1830. 712 p.
20. Peyssonnel C. *Traite sur le commerce de la Mer Noire*. Chez Cuchet, 1787. 624 p. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bd6t5781028b/f26.item.texteImage>.
21. Статейный список московского посланника в Крыму Ивана Судакова в 1587–1588 году. *Известия Таврической учетной архивной комиссии*. Симферополь, 1891. Вып. 14. С. 43–80.
22. Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 à 1551) / ed. Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 1973. 313 s.
23. Mehmed b. Mehmed er-Rumi (Edirneli)'nin Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr'i ve Târihi-i âl-i Osman'i (Metinleri, Tahlilleri), (haz. Abdurrahman Sagirli). Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. Istanbul, 2000. 662 s.
24. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну). Київ: Вид-во Жупанського, 2016. 288 с.
25. Halim Giray Sultan. *Gülbin-i hanân*. (İ. Gültekin, haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı yayını. 2019. 320 s.
26. Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 66. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1728 по 1733 год. Санкт-Петербург, 1889. 703 с.
27. Сас П. Сагайдачний: гроза царів і султанів. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2024. 798 с.

References

1. Podhorodecki, L. (1987). *The Crimean Khanate*. Warsaw [in Polish].
2. Hromenko, S. (2023). *The First Russo-Turkish War and Crimea*. Preparation. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/pesha-rosiysko-turetska-viyna-i-krym-pidhotovka-hromenko/32267406.html> [in Ukrainian].
3. Hrybovsky, V. (2005). The territory of settlement and the nature of relations between the Black Sea Nogais and the agricultural population of the Ukrainian steppe frontier in the period 1739–1768. *Kozatska spadshchyna [Cossack Heritage]*, 2, 60–76 [in Ukrainian].
4. Eravcı, H. (2023). The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavi Wars. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi [Selçuk University Journal of Turkish Studies]*, 57, 21–36.
5. Ivanicz, M. (2007). Enslavement, slave labour and treatment of captives in the Crimean Khanate. In: Geza, D., Pal, F. (eds.). *Ransom slavery along the ottoman borders (early fifteenth-early eighteenth centuries)*. Leiden; Boston, 193–219.
6. Kozlovsky, S. (2025). The army of the Crimean Khanate in the middle of the 15th–16th centuries: numbers, human and resource potential. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky [Scientific notes of the V. Vernadsky Tavrichesky National University. Series: Historical Sciences]*, 36 (75)/2, 84–91 [in Ukrainian].

7. Kolli, L. (1911). Historical documents on the fall of Kafa. *Izvestiya Tavricheskoj uchenoj arhivnoj komissii [News of the Tauride Scientific Archival Commission]*, 45, 1–18 [in Russian].
8. Guilmartin, J. (2002). *Galleons and Galleys*. London.
9. Ruev, V. (2011). Ottoman expeditionary corps during the capture of Crimea in 1475. *Hileia [Gileya]*, 50, 19–25 [in Russian].
10. Kozlovsky, S. (2025). Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (XV–XVI centuries). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia [Scientific notes of M. Kotsiubynsky Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 53, 123–133 [in Ukrainian].
11. Tunmann, I. (1991). Crimean Khanate. Simferopol [in Russian].
12. d'Ascolli, E. (1902). Description of the Black Sea and Tataria (1634) *ZOOYD [ZOOID]*, 24, 89–180 [in Russian].
13. (1902). The Journey of the Chevalier Chardin through Transcaucasia in 1672–1673. Tiflis [in Russian].
14. Celebi, E. (2008). Book of Travel. Crimea and Adjacent Regions. (Excerpts from the work of a 17th-century Turkish traveler). Simferopol [in Russian].
15. Bostan, I. (2007). Ottoman maritime arsenals and shipbuilding technology in the 16-th and 17-th centuries. *Foundation for Science, Technology and Civilization Limited*, 1–16.
16. Sribnyak, I., Dudar, R. (2012). Naval Forces of the Ottoman Empire (15th–early 19th centuries). *Ukrainska oriientalistyka [Ukrainian Orientalism]*, 6, 138–141 [in Ukrainian].
17. Couto, D., Giunergun, F., Fabris, M. (2014). *Seapower, Technology and Trade: Studies in Turkish Maritime History*. Istanbul.
18. Groot, A. (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*. Leiden.
19. The Life of Reginald Heber, D. D., Lord Bishop of Calcutta. (1830). Vol. I. New York.
20. Peyssonnel, C. (1787). *Treatise on Black Sea Trade*. At Cuchet. Retrieved from: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bd6t5781028b/f26.item.texteImage> [in French].
21. List of articles of the Moscow envoy to Crimea Ivan Sudakov in 1587–1588. (1891). *Izvestiya Tavricheskoj uchetnoj arhivnoj komissii [News of the Tauride Registration Archival Commission]*, 43–80 [in Russian].
22. (1973). *History of Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan of Crimea de 1532 a 1551)*. Ankara [in Turkish].
23. Mehmed, B. (2000). Mehmed er-Rumi (Edirneli)'s Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr and Târih-i âl-i Osman'î (Texts, Analysis). PhD Thesis. Istanbul [in Turkish].
24. Naima, M. (2016). *Huseyn's Gardens in Extracts from Stories from the West and the East (Report on Ukraine)*. Kyiv [in Ukrainian].
25. Halim Giray Sultan. (2019). *Gülbin-i Hanân*. (İ. Gültekin, ed.). Ankara [in Turkish].
26. (1889). *Collection of the Imperial Russian Historical Society*. Vol. 66. Reports and other papers of English ambassadors, envoys, and residents at the Russian court from 1728 to 1733. St. Petersburg [in Russian].
27. Sas, P. (2024). *Sahaidachny: Thunderstorm of Tsars and Sultans*. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 17.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК 94.769

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-135-140

Михайло ТИМОШИКкандидат економічних наук, докторант першого року навчання
Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. ГнатюкаORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5105-0241>e-mail: yashchushchak@gmail.com**ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМ НАГОРОД У МОНАРХІЯХ ЄВРОПИ:
ВІД СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ОРДЕНІВ ДО СУЧАСНИХ ВІДЗНАК**

Анотація. Мета – дослідження історичного розвитку систем нагород в європейських монархіях, що охоплює період від виникнення перших лицарських орденів в Середні віки до сучасних державних відзнак. **Методологія.** Дослідження базується на широкому колі джерел, включаючи архівні документи, статuti орденів, мемуарну літературу та сучасні наукові публікації. **Методологічний підхід** поєднує історичний, порівняльний і культурологічний аналіз, що дозволяє представити цілісну картину еволюції європейських нагородних систем в їх соціальному, політичному та культурному контексті. **Наукова новизна.** Розглядаються соціально-політичні передумови формування нагородних систем як інструменту консолідації влади, заохочення лояльності та визнання заслуг перед державою. Дослідження аналізує трансформацію функцій і символіки нагородних систем у контексті зміни політичних режимів і суспільних структур. Особлива увага приділяється еволюції критеріїв нагородження: від військових подвигів і релігійного служіння в середньовічний період до визнання цивільних заслуг, наукових досягнень і культурних внесків у сучасну епоху. Автор простежує спадкоємність традицій і адаптацію історичних форм до нових реалій.

Висновки. Компаративний аналіз включає вивчення особливостей нагородних систем різних європейських монархій, виявляючи як загальні тенденції розвитку, так і національні специфічні риси. Розглядаються механізми взаємовпливу між різними королівськими дворами і процеси уніфікації нагородних практик в рамках європейського культурного простору. Стаття досліджує роль нагородних систем у формуванні придворної ієрархії та дипломатичних відносин між європейськими державами. Аналізується використання орденів і медалей як інструментів міжнародної політики, способів зміцнення династичних зв'язків і демонстрації престижу монархічних домів на європейській арені. Особливий акцент зроблено на вивченні адаптації традиційних нагородних систем до умов конституційних монархій і демократичних перетворень. Досліджується збереження історичних традицій у сучасних європейських королівствах та їхня роль у підтримці культурної ідентичності та історичної пам'яті нації.

Ключові слова: лицарські ордени, нагородні системи, європейські монархії, середньовічні нагороди, державні відзнаки, еволюція нагород, королівські ордени, монархічні традиції.

Mykhailo TYMOSHYKCandidate of Economic Sciences, First-Year PhD Student of
V. Hnatiuk Ternopil National Pedagogical UniversityORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5105-0241>e-mail: yashchushchak@gmail.com**THE ORIGIN AND EVOLUTION OF AWARD SYSTEMS IN EUROPEAN
MONARCHIES: FROM MEDIEVAL ORDERS TO MODERN DECORATIONS**

Abstract. The purpose. This article presents a comprehensive study of the historical development of award systems in European monarchies, covering the period from the emergence of the first knightly orders in the Middle Ages to modern state decorations. It examines the socio-political preconditions for the formation of award systems as a tool for consolidating power, encouraging loyalty and recognising services to the state. **Methodology.** The research is based on a wide range of sources, including archival documents, statutes of orders, memoirs, and contemporary scientific publications. The methodological approach combines historical, comparative, and cultural analysis, which allows for a comprehensive picture of the evolution of European award systems in their social, political, and cultural context. **The scientific novelty.** The study analyses the transformation of the functions and symbolism of award systems in the context of changing political regimes and social structures. Particular attention is paid to the

evolution of award criteria: from military exploits and religious service in the Middle Ages to the recognition of civil merits, scientific achievements and cultural contributions in the modern era. The author traces the continuity of traditions and the adaptation of historical forms to new realities.

Conclusions. *The comparative analysis includes a study of the characteristics of the award systems of various European monarchies, revealing both general trends in development and specific national features. The mechanisms of mutual influence between different royal courts and the processes of unification of award practices within the European cultural space are considered. The article explores the role of award systems in the formation of court hierarchy and diplomatic relations between European states. It analyses the use of orders and medals as instruments of international politics, means of strengthening dynastic ties and demonstrating the prestige of monarchical houses on the European stage. Particular emphasis is placed on the study of the adaptation of traditional award systems to the conditions of constitutional monarchies and democratic transformations. The preservation of historical traditions in modern European kingdoms and their role in supporting the cultural identity and historical memory of the nation are explored.*

Keywords: *knightly orders, award systems, European monarchies, medieval awards, state decorations, evolution of awards, royal orders, monarchical traditions.*

Актуальність теми наукового дослідження. Актуальність дослідження зумовлена зростаючим інтересом до вивчення механізмів функціонування влади та способів легітимації політичних режимів в історичній перспективі. В умовах сучасних демократичних перетворень і пошуку нових форм державного управління особливого значення набуває аналіз традиційних інститутів, які протягом століть забезпечували стабільність і спадкоємність влади в європейських суспільствах. Системи нагород є унікальним прикладом адаптації історичних механізмів соціального визнання до мінливих політичних реалій, що робить їх вивчення вкрай затребуваним для розуміння динаміки політичних інститутів.

Наукова значимість теми визначається необхідністю комплексного міждисциплінарного підходу до вивчення символічних практик влади, які досі залишаються недостатньо дослідженими у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Нагородні системи європейських монархій є багатим матеріалом для аналізу взаємодії між політичними, культурними та соціальними процесами, дозволяючи простежити еволюцію уявлень про заслуги, честь і суспільне визнання. Пропоноване дослідження сприяє заповненню існуючих прогалів у вивченні церемоніальних і символічних аспектів європейської політичної культури.

Практична актуальність роботи пов'язана із сучасними процесами європейської інтеграції та необхідністю розуміння історичних основ формування загальноєвропейської ідентичності. Нагородні системи, будучи важливим елементом культурної спадщини, продовжують відігравати значну роль у підтримці традицій і цінностей сучасних європейських держав. Вивчення їх еволюції дозволяє краще зрозуміти механізми збереження історичної пам'яті та культурної спадкоємності в умовах модернізації суспільно-політичних систем. При цьому соціальна значимість дослідження визначається його внеском у розуміння ролі символічних практик у формуванні соціальної ієрархії та системи цінностей. В епоху глобалізації та уніфікації культурних практик особливого значення набуває вивчення способів збереження національної специфіки та історичних традицій. Аналіз еволюції нагородних систем європейських монархій надає цінний матеріал для розуміння механізмів взаємодії між традицією та інновацією в сучасному суспільстві, що має важливе значення для розробки стратегій культурної політики та збереження історичної спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії спостерігається значне зростання інтересу до вивчення символічних практик влади та церемоніальних аспектів політичної культури європейських монархій. Зарубіжні дослідники (E. Figueiredo, S. Margaça, J. C. S. García) активно розробляють теоретичні підходи до аналізу нагородних систем як інструментів легітимації влади та соціального контролю [1]. Особлива увага приділяється роботам британських і німецьких істориків (R. Naumann), які на основі великого архівного матеріалу досліджують еволюцію королівських орденів у контексті зміни політичних режимів [2]. Французька школа медієвістики (Bonneuil, Christophe)

зробила істотний внесок у вивчення генезису лицарських орденів та їх трансформації в ранній Новий час, запропонувавши нові методологічні підходи до аналізу символіки та ритуалів нагородження [3].

Вітчизняна історіографія останніх десятиліть характеризується зростаючим інтересом до компаративного вивчення європейських нагородних систем, особливо в контексті європейських культурних зв'язків. (J. B. Scott) активно аналізують вплив європейських традицій на формування вітчизняної системи орденів і медалей, а також вивчають роль нагородних практик у дипломатичних відносинах між європейськими дворами [4]. Значна увага приділяється вивченню адаптації західноєвропейських моделей нагородження до сучасних умов і специфіки православної культури. Сучасні роботи вітчизняних авторів відрізняються міждисциплінарним підходом, що поєднує методи історичної антропології, культурології та політології [5].

Археографічні дослідження останніх років істотно розширили джерельну базу вивчення європейських нагородних систем завдяки публікації раніше недоступних архівних документів і статутів орденів. Особливу цінність становлять роботи з вивчення іконографії та символіки нагород, які дозволяють простежити еволюцію уявлень про честь, доблесть і суспільне визнання в різні історичні періоди [7]. Сучасні дослідники (Galloway, Peter) активно використовують цифрові технології для створення баз даних кавалерів орденів та аналізу статистичних даних про нагородження, що відкриває нові можливості для кількісного аналізу соціального складу нагороджених та динаміки нагородної політики [8].

Актуальним напрямом сучасних досліджень є вивчення гендерних аспектів нагородних практик і ролі жінок в системах орденів європейських монархій. Дослідники (L. Wursthorn, H. Lin) аналізують специфіку жіночих орденів, особливості нагородження представниць різних соціальних верств і еволюцію уявлень про жіночі заслуги перед державою [11]. Значна увага приділяється вивченню нагородних практик у контексті сімейної політики монархічних домів та використання орденів як інструментів зміцнення династичних зв'язків. Сучасні роботи відрізняються увагою до мікроісторичних аспектів й аналізу індивідуальних траєкторій нагороджених.

Перспективним напрямом досліджень є вивчення трансформації нагородних систем в умовах європейської інтеграції й аналіз їхньої ролі у формуванні загальноєвропейської ідентичності. Сучасні дослідники також активно вивчають практики взаємного визнання нагород між європейськими державами, механізми збереження національних традицій в умовах глобалізації та адаптації історичних форм до сучасних реалій. [12] Особлива увага приділяється вивченню нагородних практик у постсоціалістичних країнах Східної Європи, де відбувається процес відновлення історичних традицій і створення нових нагородних систем. Недостатньо вивченими залишаються питання впливу європейських нагородних традицій на формування аналогічних систем в інших регіонах світу та процеси культурного трансферу в сфері символічних практик влади.

Метою дослідження є комплексне вивчення процесів формування, розвитку та трансформації систем нагород в європейських монархіях з моменту виникнення перших лицарських орденів у середньовічний період до сучасного стану державних нагородних систем. Дослідження спрямоване на виявлення закономірностей еволюції нагородних практик, визначення факторів, що впливають на зміну функцій і символіки орденів та медалей, а також на встановлення взаємозв'язків між розвитком нагородних систем і трансформацією політичних, соціальних і культурних структур європейських суспільств. Особлива увага приділяється аналізу механізмів адаптації традиційних форм визнання заслуг до мінливих історичних умов та виявленню ролі нагородних систем у формуванні європейської політичної культури та дипломатичних традицій.

Виклад основного матеріалу. Нагородна система Швеції щодо вищих відзнак – орденів – склалася у XVIII ст. Корони нагороджуються з цього часу лише медалями. До 1995 р. під цей закон підпадали навіть члени Шведського королівського будинку, але відтоді королівським указом для них зроблено виняток щодо ордену Серафимів та ордену Полярної зірки [10].

Орден Британської імперії – британський лицарський орден, що нагороджує цінні заслуги в широкому спектрі корисної діяльності [2]. Він складається з п'яти класів нагород як у цивільних, так й у військових підрозділах, два найвищі з яких роблять одержувача лицарем (чоловік) або дамою (жінка) [3]. Існує також пов'язана з ним Медаль Британської імперії, кавалери якої пов'язані з орденем, але не є його членами. Орден був заснований 4 червня 1917 р. королем Георгом V, який створив орден для відзначення «таких осіб, чоловіків чи жінок, які могли надавати або нададуть згодом важливі послуги Нашій Імперії» [9]. Рівне визнання мало бути надано за заслуги, надані у Великій Британії та за кордоном. Сьогодні більшість кавалерів є громадянами Великої Британії, хоча низка королівств Співдружності за межами Великої Британії продовжують призначати членів ордена [5]. Почесні нагороди можуть бути присуджені громадянам інших країн, суверен ордена яких не є главою держави.

П'ять класів призначення до Ордену, від найвищого до найнижчого ступеня:

1. Лицар Великого Хреста або Дама Великого Хреста Найвидатнішого Ордена Британської імперії (GBE)
2. Лицар-командор або Дама-командор Найвидатнішого Ордена Британської імперії (КВЕ або DBE)
3. Командор Найвидатнішого Ордена Британської імперії (CBE)
4. Офіцер Найвидатнішого Ордена Британської імперії (OBE)
5. Член Найвидатнішого Ордена Британської імперії (MBE) [6].

Два старші ранги Лицаря або Дами Великого Хреста та Лицаря або Дами-командора дають право своїм членам використовувати титули Сер для чоловіків та Дама для жінок перед своїми іменами, за винятком почесних нагород.

Система нагород Данії й особливо правила щодо того, хто може носити які медалі, дуже різноманітна. Поточна система почесей створювалася крок за кроком з XVI ст. Система складається з королівських орденів і медалей, офіційних/урядових медалей та кількох приватних медалей, затверджених монархом [12].

Більшість вищих цивільних та військових нагород, що наразі надаються урядом Іспанії на розсуд уряду, сягають XIX і XX ст. Військові ордени, серія релігійно-військових установ, створених у Середньовіччі для військових цілей та цілей відновлення населення прикордонних територій в Іберійських християнських королівствах, були передані під контроль Корони з кінця XV – до початку XVI ст. Відтоді іспанські монархи є великими магістрами орденів, що дозволяє їм нагороджувати осіб звичаями перших як почесним званням. Провінційні та муніципальні корпорації (*diputaciones* та *ayuntamientos*) мають традицію нагородження медалями, а також почесними титулами «усиновителів» та «передвиборців». Після створення автономних громад наприкінці XX ст., регіональні адміністрації також створили власний набір цивільних нагород (Таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз систем нагород у монархіях Європи:

а) загальна характеристика європейських монархій та їхніх нагородних систем

Монархія	Форма правління	Найвища нагорода	Кількість основних орденів	Особливості системи
Велика Британія	Конституційна монархія	Орден Підв'язки (1348)	6 орденів лицарства + 4 ордени заслуг	Найстаріша система, три типи нагород
Данія	Конституційна монархія	Орден Слона (1693)	2 основних ордени	Лаконічна та стабільна система
Швеція	Конституційна монархія	Орден Серафімів (1748)	3 основних ордени	Реформа 1974 року - тільки для іноземців
Норвегія	Конституційна монархія	Королівський орден Св. Олафа	2 діючих ордени	Відносно молода система
Іспанія	Конституційна монархія	Орден Золотого Руна (1430)	4 історичних + сучасні	Безперервна спадкоємність
Нідерланди	Конституційна монархія	Орден Нідерландського Лева	5 основних орденів	Реформована система

б) типи нагород за європейськими системами

Тип нагороди	Велика Британія	Данія	Швеція	Норвегія	Іспанія
Ордени лицарства	6 орденів	Орден Слона, Данеброг	Серафімів, Меча, Полярної зірки	Св. Олафа, Заслуг	Золотого Руна, Карлоса III
Ордени заслуг	4 ордени	Включені в основні	Окремі медалі	Королівські медалі	Цивільні ордени
Медалі	Службові, бойові	Ювілейні, службові	Медалі заслуг	Медалі заслуг	Військові, цивільні
Декорації	За хоробрість	За заслуги	За заслуги	За заслуги	За заслуги

в) хронологія створення найвищих орденів

Період	Орден	Країна	Характеристика
1348	Орден Підв'язки	Англія	Найстаріший діючий орден лицарства
1430	Орден Золотого Руна	Бургундія (Іспанія)	Один з найпрестижніших орденів
1687	Орден Чертополоха	Шотландія	Другий за старшинством у Великій Британії
1693	Орден Слона	Данія	Найвища данська нагорода
1748	Орден Серафімів	Швеція	Найвища шведська нагорода
1847	Орден Св. Олафа	Норвегія	Найвища норвезька нагорода

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що системи нагород в європейських монархіях пройшли складний шлях еволюції від релігійно-лицарських братств середньовіччя до сучасних державних інститутів визнання заслуг. Виявлено, що трансформація нагородних практик тісно пов'язана зі зміною політичних режимів, соціальних структур і культурних цінностей європейських суспільств. Встановлено закономірність поступового розширення критеріїв нагородження від виключно військових і релігійних заслуг до визнання цивільних досягнень, наукових відкриттів і культурних внесків. Доведено, що нагородні системи виконували функції не тільки заохочення лояльності, а й формування соціальної ієрархії, зміцнення дипломатичних зв'язків і підтримки культурної ідентичності монархічних держав.

Дослідження виявило істотні відмінності в розвитку нагородних систем різних європейських монархій, зумовлені специфікою історичного розвитку, релігійними традиціями та політичними особливостями кожної держави. Встановлено, що процеси взаємовпливу між європейськими дворами сприяли формуванню загальних принципів нагородних практик, одночасно зберігаючи національну специфіку символіки та ритуалів. Доведено важливу роль нагородних систем у процесах культурного трансферу та формування загальноєвропейського політичного простору. Виявлено, що адаптація традиційних форм до сучасних умов відбувалася через збереження символічної спадкоємності при зміні функціонального змісту нагород.

Аналіз сучасного стану нагородних систем європейських монархій показав їх здатність до адаптації в умовах конституційних режимів і демократичних перетворень. Встановлено, що нагородні практики зберігають свою актуальність як інструменти підтримки історичної пам'яті, культурної ідентичності та міжнародного престижу держав. Виявлено тенденцію до розширення соціальної бази нагородження та включення нових категорій заслуг, що відображають сучасні суспільні пріоритети. Доведено, що нагородні системи продовжують відігравати важливу роль у дипломатичних відносинах і процесах європейської інтеграції.

Перспективні напрями подальших досліджень включають поглиблене вивчення гендерних аспектів нагородних практик і ролі жінок у системах європейських орденів. Актуальним є дослідження впливу цифрових технологій на сучасні нагородні практики та формування нових форм суспільного визнання. Важливим напрямком є вивчення нагородних систем у контексті європейської інтеграції та формування наднаціональних форм визнання заслуг. Перспективним видається аналіз процесів глобалізації нагородних практик та їх впливу на збереження національних традицій в умовах культурної уніфікації. Подальші дослідження мають зосереджуватися на вивченні ролі нагородних систем у формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності в постсоціалістичних країнах Європи. Актуальним є аналіз процесів відновлення історичних традицій і створення нових нагородних практик в умовах політичних трансформацій. Важливим напрямком є вивчення взаємодії між традиційними й інноваційними

формами суспільного визнання в епоху соціальних мереж і цифрових комунікацій. Перспективним є компаративний аналіз європейських нагородних систем з аналогічними інститутами інших регіонів світу для виявлення універсальних закономірностей розвитку символічних практик влади та суспільного визнання.

Список літератури

1. Figueiredo E., Margaça, C., García, J. C. S. et al. The Contribution of Reward Systems in the Work Context: A Systematic Review of the Literature and Directions for Future Research. *Journal of the Knowledge Economy*. 2025. doi: <https://doi.org/10.1007/s13132-024-02492-w>.
2. Naumann R. Die reichsauszeichnung. *Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft / Journal of Institutional and Theoretical Economics*. 1937. № 97(4). S. 705–723.
3. Bonneuil C. Des savants pour l'empire: la structuration des recherches scientifiques coloniales au temps de "la mise en valeur des colonies françaises" 1917–1945. [P. i. m.]
4. Scott J. United States-Norway Arbitration Award. *The American Journal of International Law*. 1923. Vol. 17(2). P. 287–290. doi: <https://doi.org/10.2307/2188111>.
5. Setiawan M., Ribhan R., Mardiana N. (2022). The Effect Of Motivation And Reward System On Employee Performance With Commitment As A Mediation Variable. *International Journal of Science, Technology & Management*. Vol. 3. P. 563–573. doi: <https://doi.org/10.46729/ijstm.v3i2.495>.
6. Langholm S. Norway: the emergence of the nation state. *The Cambridge History of Scandinavia* / eds. E. Kouri, J. Olesen. Cambridge University Press, 2016. P. 962–974.
7. McWha-Hermann I., Jandrić J., Cook-Lundgren E., Carr S. Toward fairer global reward: Lessons from international non-governmental organizations. *International Business Review*. 2022. Vol. 31(1). doi: <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2021.101897>.
8. Galloway P. The Order of the British Empire. Central Chancery of the Orders of Knighthood. 1996.
9. Hood F. The Chapel of the Most Excellent Order of the British Empire. [P. i. m.]. 1967.
10. Adamovic M. The cultural influence on employees' preferences for reward allocation rules: A two-wave survey study in 28 countries. *Human Resource Management Journal*. 2023. Vol. 33(1). P. 1–20. doi: <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12486>.
11. Wursthorn L., Lin H. When people are green and greedy: A new perspective of recycling rewards and crowding-out in Germany, the USA and China. *European Journal of Business and Management Research*. 2023. Vol. 8(4). P. 112–125. doi: <https://doi.org/10.24018/ejbmr.2023.8.4.1925>.
12. Andersen M., Neumann I. The Danish Empire and Norway's Place Therein. *Scandinavica*. 2015. Vol. 54. doi: <https://doi.org/10.54432/scand/ESKD3784>.

References

1. Figueiredo, E., Margaça, C., García, J. C. S., et al. (2025). The contribution of reward systems in the work context: A systematic review of the literature and directions for future research. *Journal of the Knowledge Economy*. Advance online publication: <https://doi.org/10.1007/s13132-024-02492-w>.
2. Naumann, R. (1937). Die Reichsauszeichnung. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft / Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 97(4), 705–723.
3. Bonneuil, C. (1991). Des savants pour l'empire: la structuration des recherches scientifiques coloniales au temps de "la mise en valeur des colonies françaises". 1917–1945. [Publisher information missing].
4. Scott, J. (1923). United States-Norway arbitration award. *The American Journal of International Law*, 17(2), 287–290.
5. Setiawan, M., Ribhan, R., Mardiana, N. (2022). The effect of motivation and reward system on employee performance with commitment as a mediation variable. *International Journal of Science, Technology & Management*, 3(2), 563–573.
6. Langholm, S. (2016). Norway: The emergence of the nation-state. In: E. I. Kouri & J. E. Olesen (Eds.). *The Cambridge History of Scandinavia*, 962–974. Cambridge University Press.
7. McWha-Hermann, I., Jandrić, J., Cook-Lundgren, E., Carr, S. (2022). Toward fairer global reward: Lessons from international non-governmental organizations. *International Business Review*, 31(1), 101897.
8. Galloway, P. (1996). The Order of the British Empire. Central Chancery of the Orders of Knighthood.
9. Hood, F. (1967). The Chapel of the Most Excellent Order of the British Empire. [Publisher information missing].
10. Adamovic, M. (2023). The cultural influence on employees' preferences for reward allocation rules: A two-wave survey study in 28 countries. *Human Resource Management Journal*, 33(1), 1–20.
11. Wursthorn, L., Lin, H. (2023). When people are green and greedy: A new perspective of recycling rewards and crowding-out in Germany, the USA and China. *European Journal of Business and Management Research*, 8(4), 112–125.
12. Andersen, M., Neumann, I. (2015). The Danish Empire and Norway's place therein. *Scandinavica*, 54.

Надійшла до редакції / Received: 5.09.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК 94(477.87):321.64«1938/1942»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-141-149

Erik MARUSYCH

Assistant of the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education, Berehovo, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>
e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua

THE ARROW CROSS MOVEMENT IN UNG COUNTY IN 1938–1944

Abstract. Purpose. The purpose of the article is to study the activities of the Arrow Cross Party and the Hungarist movement in Ung County in 1938–1944. The research focuses on how far-right ideology influenced local society, the methods the movement sought to gain influence, and the means by which the authorities attempted to restrict its activities. **Scientific novelty.** The novelty of the work lies in the use of lesser-known archival sources to highlight the process of establishing local organizations, the difficulties of obtaining permits, and the political instrumentalization of the land question. A detailed analysis is provided of how the Arrow Cross activists sought to address the peasantry and how the state and local authorities responded. **Originality of the research.** The originality lies in a microhistorical approach: through examples of specific settlements, the everyday functioning of the movement is revealed. The analysis goes beyond the ideological level and also demonstrates the living conditions of local members, their social background, and their attitude toward the organization. Particular attention is paid to political symbolism, public events, and forms of agitation that shaped the party's image within local communities. **Conclusions.** The results of the study show that the spread of the movement was facilitated by economic difficulties, social discontent, and a political vacuum; however, conscious resistance from both local and central authorities significantly limited it. Although Arrow Cross cells managed to reach rural communities and their agitation had an impact on certain groups, long-term consolidation of the movement was hindered by government actions, internal contradictions, and wartime circumstances. The party's influence remained spatially and socially differentiated: in some communities it managed to establish a base, while in others indifference or outright resistance prevailed. Overall, it can be concluded that the far-right movement in Ung County had a certain presence and temporary influence, but the conditions did not allow it to become a stable political force.

Keywords: Transcarpathia, Arrow Cross Party, Hungarism, Ung County, Uzhhorod, far right.

Ерік МАРУСИЧ

асистент кафедри історії та суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, м. Берегове, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>
e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua

СТРІЛОХРЕСТІВСЬКИЙ РУХ В УЖАНСЬКОМУ КОМІТАТІ У 1938–1944 рр.

Анотація. Мета. Метою статті є дослідження діяльності Стрілохрестівської партії та гунгаристського руху в Ужанському комітаті у 1938–1944 роках. Дослідження зосереджене на тому, як крайня права ідеологія впливала на місцеве суспільство, якими методами рух прагнув здобути вплив і якими засобами влада намагалася обмежити його діяльність. **Наукова новизна.** Новизна роботи полягає у використанні менш досліджених архівних джерел для висвітлення процесу створення місцевих організацій, труднощів із отриманням дозволів, а також політичної інструменталізації земельного питання. Докладно аналізується, як стрілохрестівці намагалися звернутися до селянства та якою була реакція державної й місцевої влади. **Оригінальність дослідження.** Оригінальність полягає в мікроісторичному підході: через приклади конкретних населених пунктів розкривається повсякденне функціонування руху. Аналіз не обмежується лише ідеологічним рівнем, а й демонструє умови життя місцевих членів, їхнє соціальне походження та ставлення до організації. Особлива увага приділяється політичній символіці, громадським заходам і формам агітації, що формували образ партії в локальних громадах. **Висновки.** Результати дослідження свідчать, що поширенню руху сприяли економічні труднощі, суспільне невдоволення та політичний вакуум, однак свідомо протидія місцевої й загальнодержавної влади значно його обмежувала. Хоча осередки «нялашів» змогли охопити сільські громади і їхня агітація мала вплив на певні верстви населення, тривале зміцнення руху стримували як дії влади, так і внутрішні суперечності та воєнні обставини. Вплив партії залишався просторово та соціально

диференційованим: у деяких громадах їй вдалося створити опору, тоді як в інших переважали байдужість або відвертий опір. Загалом можна зробити висновок, що праворадикальний рух в Ужманському комітеті мав певну присутність і тимчасовий вплив, проте наявні політичні та суспільні умови не дозволили йому перетворитися на стійку силу.

Ключові слова: Закарпаття, Партія «Стрілохрест», гунгаризм, Ужманський комітет, Ужгород, крайня правниця.

Problem Statement. The emergence of far-right movements in Transcarpathia, particularly in Ung County after 1938, was a new and previously unprecedented phenomenon. During the Czechoslovak period, leftist and communist currents held greater influence among the Hungarian community, while the far right appeared only sporadically. However, the change of power following the First Vienna Award created a political vacuum that provided an opportunity for the Hungarist movement, the Arrow Cross Party, to organize and establish a presence in local society.

Analysis of Recent Studies and Publications. The nationwide history of the Arrow Cross movement has been examined in several monographs and studies within Hungarian historiography (e.g., the works of Rudolf Paksa, Zoltán Paksy, and László Karsai), but the Transcarpathian context has been far less explored [1–3]. The scholarly literature has mainly focused on national political developments and has devoted little attention to the everyday functioning of local organizations, their social base, and their relationship with the authorities. This study seeks to fill this gap by relying on archival sources, police reports, and local press materials.

Purpose. The purpose of the study is to present how the network of the Arrow Cross Party was established and operated in Ung County between 1938 and 1944. The research focuses on which social groups the movement sought to address, how the authorities responded to its organizational activities, and what role economic, social, and political factors played in the local spread of the far right.

Main Body. As a result of the First Vienna Award, signed on November 2, 1938, Czechoslovakia ceded 1,523 km² of territory from Transcarpathia to the Kingdom of Hungary. Four mixed brigades were designated to take possession of these territories. On November 10, 1938, the Debrecen mixed brigade, led by Lieutenant General Géza Siegler, marched into Uzhhorod. Following the entry of the Hungarian army, military administration was introduced, which lasted until December 22, 1938. The military commander of Uzhhorod became Colonel Gábor Tomcsányi, while the ministerial commissioner of the city was Károly Rauch. On December 17, 1938, Government Decree No. 9.330/938 on the «new order of administration of the liberated Upper Hungary» was issued, under which Ung County was re-established, with Uzhhorod as its seat [4, c. 298, 307]. The county's territory amounted to 692 km², and according to the census of December 15, 1938, its population was 73,980. The county was divided into two districts: one Uzhhorod district, with Uzhhorod as its center, and one Veľké Kapušany district, with Veľké Kapušany as its center [5, c. 40, 49].

Following the First Vienna Award, Hungarian political parties – including the radical right-wing parties – appeared in Ung County. The emergence of the far right was, in certain respects, a new phenomenon, since among the Hungarian population it was primarily the far left that had deeper roots both in Upper Hungary and in Transcarpathia during the Czechoslovak period. This does not mean, however, that far-right parties were absent from the Czechoslovak Republic. In 1927 Radola Gajda organized the National Fascist Community Party, although the movement was not particularly popular and did not possess a broad social base [6, c. 276]. The party had a Hungarian section in Bratislava, under the leadership of Imre Janovszky, but it did not constitute a widespread phenomenon among the Hungarian population, and the archival sources examined thus far suggest that no local groups were formed in Transcarpathia [7, c. 32–33]. Far-right ideas from Hungary, however, had already appeared in Transcarpathia prior to the First Vienna Award. According to an article in *Magyarság*, Arrow Cross leaflets were distributed in several Transcarpathian towns in May 1938: «The streets of Khust, Uzhhorod, and then Berehovo were covered with Arrow Crosses; in addition, in Berehovo the walls of houses and sidewalks were painted with National Socialist propaganda crosses» [8, c. 16]. Yet the far-right current arriving from the Kingdom of Hungary only became more popular among the Hungarian population after

the Vienna Award. In Ung County, the movement already unfurled its banner under the period of military administration. On December 13, 1938, Kálmán Hubay personally visited Uzhhorod, and under his chairmanship the first local branch of the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement – was established [9, c. 31]. «In a large villa in Uzhhorod, Arrow Cross representative Kálmán Hubay unfurled the banner», proclaimed the front page of the *Kárpáti Magyar Hírlap*. According to the article, the movement found supporters among «discontented youth». Hubay presented the movement's aims to those gathered and stressed «that only reliable, racially pure elements could be admitted into the party» [10, c. 1].

The followers of the newly established party in Uzhhorod soon came into conflict with the local authorities. On December 31, 1938, a group of young people, singing «Szálasi songs», caused a disturbance in the city streets by smashing glasses and plastering shop windows with Arrow Cross propaganda materials. The noisy youths were taken into custody by the police but were released shortly afterward on the condition that such misconduct would not be repeated. The National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement did not operate for long in the reincorporated territories, as the Teleki government banned the party on February 23, 1939, following the hand grenade attack on Dohány Street in Budapest on February 3. Police raids were carried out simultaneously across the country. The Uzhhorod police also launched an operation, conducting searches at the homes of registered Hungarists, seizing party documents, badges, membership lists, and propaganda materials [9, c. 32]. On March 8, 1939, Kálmán Hubay announced the formation of the Arrow Cross Party, which was the successor to the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement. The repeatedly banned movement began to reorganize once again in the spring of 1940 in the territory of Ung County*.

The party had concrete plans for Upper Hungary and Transcarpathia, where it intended to send members of parliament as well as propaganda specialists. Arrow Cross deputies were expected to travel every two weeks to towns and villages, where they were to hold lectures and meetings for party members. They were also tasked with delivering propaganda materials to local functionaries [11, c. 16]. The personal presence of the deputies was particularly important because they enjoyed parliamentary immunity, which made it more difficult for the authorities to take action against them. Higher-ranking Arrow Cross members and parliamentary deputies visited Transcarpathia on several occasions. Kálmán Hubay, for instance, visited Uzhhorod, Mukachevo and Berehovo. Ferenc Szálasi likewise appeared in Uzhhorod, Mukachevo, Berehovo, and Vynohradiv. His visit to Uzhhorod took place on July 21, 1941. The event was also reported in the *Kárpáti Magyar Hírlap*. Ferenc Szálasi arrived in Uzhhorod by car together with Count Lajos Széchenyi and another unidentified person. The party leader was received by Arrow Cross leaders of Ung County's districts and villages: «In view of the present times, we gave no outward signs to the reception; only after he held his official party inspection did he attend a lunch for sixty guests». Afterwards, Szálasi and his entourage continued their journey to Mukachevo [12, c. 2].

The return of Hungarian administration to Transcarpathia did not bring about a higher standard of living. The withdrawal of Czech capital and the loss of markets also negatively affected the local economy. Practically nothing came of the Hungarian economic plans, such as the development of the timber industry and tourism or the construction of hydroelectric plants. The price of cornmeal and salt rose, export opportunities narrowed, and as a result fruit and tobacco production suffered significant decline. The Arrow Cross sought to present these developments as the sole responsibility of the government, attempting to gain the locals' trust by exploiting economic hardship [7, c. 37]. In the program announced by the Arrow Cross Party on March 15, 1939, one finds numerous points that could have had an impact on local society. The call for «unification» and the promise of «more bread for every Hungarian» may have resonated on an emotional level, while issues such as eliminating unemployment, creating jobs, and ensuring adequate wages could have appealed rationally to those negatively affected by the change of power [13, c. 160–163].

The most promising slogan, however, was the call for a just land reform. This was a crucial issue for the local population for two main reasons. First, according to a 1930 survey, 84.6% of

* In Ung County, the Arrow Cross Party had local branches operating in the following settlements: Uzhhorod, Botfalva, Korytniany, Siurte, Holmok, Velyka Dobron, Mala Dobron, Solomonovo, Shyshlivtsi, Velyki Heivtsi, Konkovo, Tysaagtelek, Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany, Sirenfalva, Mokra, Velyki Selmenci, Palad-Komorots, Vojany.

the population of Transcarpathia lived in rural areas. Second, the Czechoslovak land reform had adversely affected the local Hungarians. At that time, several thousand people still did not have Czechoslovak citizenship, and thus were not eligible, while much of the redistributed land came from Hungarian and German landowners [14, c. 32–35]. The question of land reform also appeared on the local political stage. In February 1941, József Baranyi, Arrow Cross leader of Bereg and Ugocsa counties, reportedly addressed the issue during a speech in the village of Kid'osh, stating that after the «imminent» takeover of power, land would be confiscated from priests, counts, and Jews, and everyone would receive twenty-five holds, along with adequate tools and long-term credit [9, c. 35]. The movement also sought to rally the peasant strata in Ung County to its side. First and foremost, it tried to attract the landless peasants, persuading them that in the event of a future land reform they would only be entitled to redistributed plots if they joined Szálasi's party [11, c. 3].

The central leadership of the Arrow Cross Party also took further steps to win over the local peasantry. The chief magistrate of Velké Kapušany, Zoltán Páska, even warned the district clerks that the Arrow Cross was attempting to recruit the farming population into the party ranks. The party's instructions required local Arrow Cross activists to infiltrate the farmers' circles in the villages with their own men. In response, the authorities prepared counter-propaganda, focusing primarily on the issues of land and taxation. The authorities were careful to ensure that the propaganda materials did not contain statistical data, since, according to their assessment, such information did not interest the peasantry [11, c. 25]. The Arrow Cross plan to attract the rural population was not without results. This is best demonstrated by the successive waves of newly established local branches, which spread not only to larger towns but also to smaller villages. Notification forms arriving from party headquarters listed the organizers of the local branches and their occupations. Archival sources indicate that the majority were farmers, peasants, or engaged in small-scale crafts. It is important to note, however, that the sample of 40–50 individuals cannot be taken as representative of the entire membership; these were merely the persons mentioned at the founding of the party branches in the respective settlements [15, c. 1–27]. To answer the question comprehensively, insufficient archival material is available, and the sources at hand remain rather limited. Greater insight into the living conditions of the members can be gained from the reports surveying the party premises. In each village, buildings consisting of one or at most two rooms were typically registered as party headquarters, with one room generally used for sleeping and the other serving as a kitchen. In some settlements, several buildings were reported, but none met the requirements set by the authorities, and thus a number of party premises were ordered to be closed [15, c. 1]. The party premises operated in simple peasant houses, and the members generally lived under modest conditions [16, c. 1–20].

The movement launched an intensive campaign of agitation against the Jewish population living in the county. Numerous articles were published in *Magyarság* that sought to portray the local Jews as holding economic and political dominance. Ferenc Fiala's article, entitled «*In the Footsteps of Ede Egán*», perhaps best illustrates the themes employed against the Jewish community: «*Their hand directs the economic life of the city and its surroundings, they purchase the grain from the plains and the timber from the mountainous areas, at their invisible signal the most essential foodstuffs disappear from the shops, and woe to anyone who dares to confront this very visible bearded army*». The Jewish community of Uzhhorod was thus presented to the public as an extension of Czechoslovak power [17, c. 9]. Agitation against the Jews was in part connected to anti-government propaganda. The reigning authorities were most often attacked for failing to act adequately against the Jews, which, it was argued, prevented Christian craftsmen and merchants from prospering. The confiscation of Jewish-owned estates was also advocated, and to this end an anonymous memorandum was compiled in Uzhhorod [18, c. 7]. In the village of Holmok, for example, a local Arrow Cross supporter denounced the district clerk to the deputy lord lieutenant, claiming that he had failed to assist him in acquiring a 40-hold pasture owned by Jews [16, c. 20]. Due to the lack of archival sources, it is difficult to form a precise picture of the social base of the Arrow Cross Party at the local level. However, given that 84.6% of Transcarpathia's population lived in rural areas, one may infer the agrarian character of the party membership. Conditions observed in Ung County also confirm that members were predominantly individuals living off the land or engaged in small-scale crafts. Surveys of party premises likewise

demonstrate that members lived in difficult conditions. Arrow Cross propaganda, such as promises to resolve the land question, found its target audience, as indicated by the organizations registered in the Uzhhorod district. Yet the picture is more nuanced: not only peasants and craftsmen joined the party, but also officeholders and state employees, including individuals who did not struggle with the hardships of subsistence. The portrait could be further refined if more precise data were available on the conditions prevailing in the towns.

The Hungarian government did everything in its power to take the wind out of the sails of the far right. From the summer of 1938 until the autumn of 1940, the Hungarist party leader, Ferenc Szálasi, was imprisoned, and many others followed him into jail. A serious blow to the movement was dealt by the decree of the Imrédy government, No. 3400/1938 ME of May 20, 1938, which prohibited state officials from being members of extremist parties. The Arrow Cross parties were repeatedly dissolved and banned, and similar measures were taken against their press organs as well [13, c. 135, 156]. The following examples, though not exhaustive, are intended to illustrate in broad terms the attitude of state administration toward the Arrow Cross. With the help of archival sources, one can also gain insight into how local authorities in Ung County related to the Hungarist movement.

Even the attempts at party formation and the registration of party premises did not proceed smoothly for the movement. The authorities continuously obstructed these efforts, effectively rendering their operation impossible. According to archival sources, these developments can be traced most clearly in Ung County. The chief magistrates, together with district clerks and village leaders, kept party members under constant surveillance. With the involvement of the gendarmerie and the district physician, the party premises were practically dismantled. The local party headquarters usually operated in the homes of party members. These were the so-called «Arrow Cross houses», where local members gathered [2, c. 92]. Since the party premises were in simple residential buildings, they had to meet certain requirements; if these were not met, the authorities used this as grounds to block the establishment of local party branches, which they often did. The condition of the buildings was assessed according to three criteria: public health, public order, and fire safety.

By presenting the events in Velyka Dobron, we aim to provide insight into the course of developments. The establishment of the party in the village was first reported in October 1940. The house of the applicant, Sándor Hidi F., was only much later, in March 1942, deemed unsuitable by the authorities. The building was found inadequate from both public health and public order perspectives. At that time, the membership sought to overcome the problem by registering another person's house as the party premises, which they attempted on March 17, 1942. The chief magistrate, however, rejected the request, citing §2 of Government Decree No. 8120/1939 ME, and prohibited the members from holding further meetings. Chief Magistrate Károly Köszörű, relying on §56 (b) of Act XXX of 1929, also ordered the enforcement of his decision and notified the Velyka Dobron gendarmerie to ensure the implementation of the measures. After exploiting the legal framework, the building was subjected to further inspection, but once again failed to meet any of the required criteria [15, c. 26–27]. The Arrow Cross members of Velyka Dobron tried once again to register their party premises on December 9, 1942. On this occasion, Károly Köszörű summoned the local party leader, József Hidi M. Tired of the continuous official action against the Arrow Cross Party, Gyula Gieser, the Arrow Cross leader of Ung County, addressed a letter to Deputy Lord Lieutenant János Kossey on January 23, 1943, seeking to intervene on behalf of the Velyka Dobron branch. In his letter, Gieser argued that there was no legislation preventing a rural house from being used as a party premises. He also expressed his view that the Arrow Cross Party was being treated unequally compared to other parties. In his appeal, he pointed out several instances of double standards, for example, that the ruling party held its meetings in similar «peasant houses», as did local community leaders. On these points, Gieser's claims likely had some validity. He accused the authorities of abusing their power: *«We are subjected to official persecution, even though there is no dictatorship. Our party members are morally upright, tax-paying citizens who fulfill their duties to the nation, but at the same time also wish to exercise their rights»* [15, c. 27]. Despite the letter from the county leader, the authorities' decision did not change. Károly Köszörű continued to insist on the closure of the party premises,

justifying his stance by stating that the «party office was nothing more than an ordinary village house». The issue of the Velyka Dobron Arrow Cross members was finally settled on March 17, 1943, by a three-member commission. The commission consisted of District Physician József Csordás, District Clerk István Ujlaky, and the head of Velyka Dobron village, János Hidi. They assessed the condition of the building and still found it unsuitable, arguing that the parameters of the house were not adequate [15, c. 10].

The question arises as to why the liquidation of party premises was considered so important. By doing so, the authorities were effectively able to force the movement into illegality. First, they made use of legal frameworks. Once a given party headquarters was dissolved, they subsequently invoked Government Decree No. 8120/1939 ME, which dealt with the restriction of assembly rights, to prohibit the holding of newly formed meetings. Appeals were rejected on the basis of §56 (b) of Act XXX of 1929. For example, the authorities did not recognize the establishment of the Arrow Cross Party in the village of Mokra because the local members had not requested permission to hold a founding – meeting permission which, due to restrictions on the right of assembly, they would likely not have received in any case [19, c. 36]. Beyond the legal framework, another factor was that the commissions were composed of individuals who held some form of public office (village leader, district clerk) [16, c. 11]. This was crucial, since they most likely represented the government's position against the Arrow Cross. By dissolving the party premises, the authorities effectively closed off all avenues for the Arrow Cross. First, they did not authorize the holding of founding meetings; and, with a ban on assemblies in place, members had no legal means of reorganizing the party. There were even villages where, during the appeal process, local members noted that all party members' houses in the community had already been registered, but none had been deemed suitable. In Kráľovský Chlmec, members attempted to circumvent the authorities' restrictions by renting premises from another person. According to descriptions, the building was indeed in better condition than the previously inspected houses, yet proceedings were still initiated against them [15, c. 1–27].

The members of the Arrow Cross Party had to face not only the measures of the reigning governments but also those of the local authorities. Beyond the legal frameworks provided by law, officials in leading positions often employed their personal influence against the movement. Members were under constant surveillance or, in some cases, held in custody, and were frequently required to attend interrogations. Their propaganda and press materials were not only confiscated, but in some smaller villages their mailboxes were searched daily in pursuit of such items [11, c. 11]. In addition to screening their political backgrounds, they were treated as individuals dangerous to the ruling power. As a result, dismissal from employment, transfers, as well as the possibility of internment or imprisonment were constantly looming over them. By liquidating party premises, the authorities forced the movement into illegality. This proved an effective method of obstructing the party at the village level. The movement remained under official control until the spring of 1944, but it was never completely eradicated. A 1941 report noted that although the Arrow Cross had «lost momentum», they quietly continued their activities [20, c. 1–25]. In July 1942, an illegal party meeting was held in the village of Veľké Kapušany, in the house of a local farmer. The chief magistrate of the Veľké Kapušany district even issued a circular warning district clerks that similar meetings may have been taking place in other villages as well. Delegates from the Uzhhorod party headquarters presumably attempted to coordinate the rural branches and reorganize those local premises that had been shut down by the authorities. By 1943, however, the party was in sharp decline within the county. This can be attributed to several factors: first, the party was already in decline at the national level; second, other far-right movements (the Party of Hungarian Renewal and the Hungarian National Socialist Party) had moved into the foreground both nationally and regionally. In Uzhhorod, most of the members were at the front, which meant that no active movement life was taking place [21, c. 1–2]. Nevertheless, the party managed to stay afloat, and following the German occupation, in the freer political atmosphere created for them, they once again began to organize in the county.

On March 19, 1944, Germany occupied Hungary under the so-called Operation *Margarethe*, thereby preventing the country's potential withdrawal from the war [22, c. 162]. The occupation brought significant domestic political changes. Döme Sztójay, formerly the Hungarian ambassador

to Berlin and a well-known pro-German figure, was appointed prime minister. Among the members of his new government, six came from the former ruling party, four from the Party of Hungarian Renewal, and one was non-partisan. Ferenc Szálasi distanced himself from having the Arrow Cross Party participate in the far-right coalition government, since he wished to form his own cabinet in which his party would have been the sole decisive force [13, c. 276]. German troops arrived in Uzhhorod on March 22, 1944. Shortly thereafter, beginning on April 1, Government Decree No. 1.440 ME came into force, declaring the counties of Ung, Bereg, Ugocsa, and Máramaros, as well as the administrative districts of Ung, Bereg, and Máramaros, to be operational military zones. Political conditions in Ung County also changed, with far-right forces becoming dominant. The Sztójay government carried out significant administrative measures: on April 27, twenty of the thirty-one county lord-lieutenants, who held broad governing powers, were dismissed [13, c. 272]. Some requested their release voluntarily, as they refused to cooperate with the occupying forces. Among them was Vilmos Pál Tomcsányi, governor's commissioner of the Carpathian Governorate, who was replaced by retired Lieutenant General András Vincze. Ferenc Réthy-Haszlinger, a retired hussar colonel, was appointed lord-lieutenant of Ung and Ugocsa counties. Réthy-Haszlinger was a member of the Hungarian National Socialist Party and maintained close ties with László Endre, state secretary at the Ministry of the Interior. The occupation proved catastrophic for the Jews of Transcarpathia. German soldiers committed numerous violent crimes, breaking into homes, looting, and assaulting the Jewish population. On April 14, the roundup began. Between 16, 697 and 17, 560 Jews from both rural areas and the city itself were gathered into ghettos in Uzhhorod. Between May 17 and May 31, 1944, the collected Jewish population was deported [13, c. 188–190].

As a result of domestic political changes, far-right movements were revitalized, the previous obstacles were removed, and state pressure and control ceased. According to press materials, the Arrow Cross Party became particularly active in Ung County. The change in the political climate was clearly noticeable. This is well illustrated in a report on one of the party's conferences, where Gyula Geiser, the county leader of the party, «drew the attention of village leaders to the welcome fact that today they are no longer exposed, as in the past, to restrictions or the closure of party premises». The county leader declared that the period when the opening of party headquarters was refused on various grounds had come to an end, and he assured the village leaders that in the future they would receive the necessary permits [23, c. 2]. Previously, a public party conference would have been unimaginable, as would the unrestricted operation of party premises. In May 1944, however, the party's thirty-nine rural branches held general meetings. At that time, in the two districts of Ung County, there were a total of fifty-six settlements; including Uzhhorod, party organizations were maintained in forty of them. The movement's members also carried out small relief actions, primarily for wounded Hungarian soldiers. In May 1944, party members from Uzhhorod visited the patients of military hospitals with food and gifts, while young activists also visited wounded German soldiers. The branch in Mala Dobron' donated four baskets of baked pastries to the wounded soldiers. In April 1944, during the county Arrow Cross conference, on the initiative of county leader Gyula Geiser, it was resolved to organize a collection for the «brothers» who had suffered bomb damage. Local leaders donated significant sums for this purpose [23, c. 2].

On July 24, 1944, Government Commissioner András Vincze banned assemblies and political party meetings in the operational zone. Nevertheless, the daily *Őslakó* wrote the following about the situation: «As we write these lines, a detailed decree has not yet arrived. The Minister of the Interior's order has been in force for days. Yet we still see Szálasi posters and new Arrow Cross graffiti». Far-right parties were certainly still active in August 1944, but in the available press sources we find only occasional articles reporting on their activities [9, c. 49]. On August 23, 1944, Romania succeeded in leaving the war. Taking advantage of the Germans' weakened position, Regent Miklós Horthy dismissed the Sztójay government and appointed instead a military-official cabinet under Géza Lakatos on August 24, 1944 [31, c. 167–177]. By Decree No. 3080/1944 ME, the activities of all parties were suspended, forcing the Arrow Cross Party once again into illegality. After the Arrow Cross takeover (October 16), Minister of the Interior Gábor Vajna lifted the previous restrictions on the party by Decree No. 202 800/1944 VII. However, by this time, part of Transcarpathia was already under Soviet control. On October 27, 1944, the Red

Army entered Uzhhorod, and shortly thereafter Hungarian administration ceased to exist not only in the county but throughout all of Transcarpathia.

Conclusions. The change of sovereignty generated serious social tensions, which partly opened the way for the Arrow Cross with its populist promises. After the First Vienna Award, the dissolution of Czechoslovak parties created a political vacuum, leaving many without representation; some even turned from communism to the far right. In Ung County, however, the movement's expansion was curbed by the government and loyal local elites. The absence of elections and the appointment of reliable officials entrenched state power, making it possible to suppress extremism through closing party premises and removing leaders. Similar measures were applied in Bereg County, Ugocsa County, and across the Carpathian Governorate. Thus, far-right parties remained under strict control until the German occupation. Domestic political shifts also had local effects: personnel changes in offices, the lifting of censorship, and the free reorganization of far-right movements.

Список літератури

1. Paksa R. A magyar szélsőjobboldal története. Budapest: Jaffa Kiadó, 2012.
2. Paksy Z. Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013.
3. Karsai L. Szálasi Ferenc – Politikai életrajz. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
4. Molnár D. I. Perifériáról perifériára. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet–Kalligram, 2018.
5. Fedinec Cs. A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944. Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
6. Palotás E. Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
7. Simon A. Magyar idők a felvidéken 1938–1945 – Az első bécsi döntés és következményei. Budapest: Jaffa Kiadó, 2014.
8. Magyarország. 1938. május 12. P. 16.
9. Maruszics E. Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2023. No. 2. P. 31–32, 35, 49.
10. Kárpáti Magyar Hírlap. 1938. december 13. P. 1.
11. Державний архів Закарпатської області. Ф. 1072. Абарівський районний нотаріат, с. Абара Міхаловецького округу Земплінської жупи. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3, 11, 16, 25.
12. Kárpáti Magyar Hírlap. 1941. július 23. P. 2.
13. Paksa R. Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Budapest: Osiris Kiadó, 2013.
14. Szakál I. Telepések és telepés falvak a csehszlovák Kárpátalján. Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2017.
15. Державний архів Закарпатської області. Ф. 281. Ужгородський окружний начальник, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 1–26.
16. Державний архів Закарпатської області. Ф. 45. Піджупан Ужанської жупи, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–20.
17. Magyarország. 1939. július 16. P. 9.
18. Magyarország. 1939. november 4. P. 7.
19. Державний архів Закарпатської області. Ф. 297. Ваянівське окружне нотаріальне управління. Оп. 2. Спр. 297. Арк. 36.
20. Державний архів Закарпатської області. Ф. 92. Документи Контррозвідувального відділу VIII-го Корпусу Угорської Королівської армії, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–25.
21. Державний архів Закарпатської області. Ф. 47. Документи головного жупана Ужанської жупи. Оп. 2. Спр. 173. Арк. 1–2.
22. Számvéber N. A német megszállás – percről percre. A Hadtörténeti Múzeum értesítője – Acta Musei Militaris in Hungaria. No.8. P. 162
23. Kárpáti Híradó, 1944. április 19. P. 2.
24. Romsics I. Magyarország története. Budapest: Kossuth Kiadó, 2017.

References

1. Paksa, R. (2012). A magyar szélsőjobboldal története. Budapest: Jaffa Kiadó [in Hungarian].
2. Paksy, Z. (2013). Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Budapest: Gondolat Kiadó [in Hungarian].
3. Karsai, L. (2016). Szálasi Ferenc – Politikai életrajz. Budapest: Balassi Kiadó [in Hungarian].

4. Molnár, D. I. (2018). Perifériáról perifériára. Budapest: MTATK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram [in Hungarian].
5. Fedinec, Cs. (2002). A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944. Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó [in Hungarian].
6. Palotás, E. (2003). Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
7. Simon, A. (2014). Magyar idők a Felvidéken 1938–1945 – Az első bécsi döntés és következményei. Budapest: Jaffa Kiadó [in Hungarian].
8. Magyarország. (1938, May 12). P. 16. [in Hungarian].
9. Maruszics, E. (2023). Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. Fórum Társadalomtudományi Szemle, (2), 31–32, 35, 49 [in Hungarian].
10. Kárpáti Magyar Hírlap. (1938, December 13). P. 1 [in Hungarian].
11. State Archives of Zakarpattia Region, fond 1072 (District Notary of Abara, Michalovce District, Zemplín County), op. 1, spr. 12, ark. 3, 11, 16, 25 [in Hungarian].
12. Kárpáti Magyar Hírlap. (1941, July 23). P. 2 [in Hungarian].
13. Paksa, R. (2013). Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Budapest: Osiris Kiadó [in Hungarian].
14. Szakál, I. (2017). Telepések és telepés falvak a csehszlovák Kárpátalján. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram [in Hungarian].
15. State Archives of Zakarpattia Region, fond 281 (District Chief of Uzhhorod, Ung County), op. 1, spr. 567, ark. 1–26 [in Hungarian].
16. State Archives of Zakarpattia Region, fond 45 (Deputy Zupan of Ung County, Uzhhorod), op. 1, spr. 35, ark. 1–20 [in Hungarian].
17. Magyarország. (1939, July 16). P. 9 [in Hungarian].
18. Magyarország. (1939, November 4). P. 7 [in Hungarian].
19. State Archives of Zakarpattia Region, fond 297 (District Notary of Vajbőn), op. 2, spr. 297, ark. 36 [in Hungarian].
20. State Archives of Zakarpattia Region, fond 92 (Counterintelligence Department of the VIII Corps of the Royal Hungarian Army, Uzhhorod), op. 1, spr. 2, ark. 1–25 [in Hungarian].
21. State Archives of Zakarpattia Region, fond 47 (Supreme Zupan of Ung County), op. 2, spr. 173, ark. 1–2 [in Hungarian].
22. Számvéber, N. (2005). A német megszállás – percről percre. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria, 8, 159–178. P. 162 [in Hungarian].
23. Kárpáti Híradó. (1944, April 19). P. 2 [in Hungarian].
24. Romsics, I. (2017). Magyarország története. Budapest: Kossuth Kiadó [in Hungarian].

Надійшла до редакції / Received: 2.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УДК 94(8:6)«1970/1980»+327(729:6)«1970/1980»+355/359

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-150-157

Тетяна ТЕРЕЩЕНКО

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>
e-mail: vitkalinichenko@vu.edu.ua*

Анжела ІРЖАВСЬКА

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського н
аціонального університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@vu.edu.ua*

УЧАСТЬ КУБИ У ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТАХ АФРИКИ У 1970–80-х рр.: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВПЛИВ ФІДЕЛЯ КАСТРО

***Анотація.** Метою статті є аналіз участі Куби у військових конфліктах Африки у 1970 – 1980-х рр., зокрема, оцінка масштабів військово-політичного втручання та визначення геополітичного впливу Ф. Кастро на перебіг регіональних конфліктів Африки. Досліджуються мотиви кубинської політики, взаємодія з міжнародними акторами, а також довгострокові наслідки для міжнародних відносин у період Холодної війни. Особливу увагу приділено стратегічним цілям Кастро, який прагнув не лише підтримати соціалістичні рухи, а й посилити міжнародну вагу Куби, сформувавши союз із країнами Глобального Півдня. Важливість теми визначається також її значенням для викладання навчальних дисциплін студентам спеціальностей А4.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта), В9 Історія та археологія та С3 Міжнародні відносини, оскільки вона поглиблює розуміння глобальних процесів другої половини ХХ ст. та дозволяє простежити витоки сучасних міжнародних викликів в Африці. **Наукова новизна** статті полягає у комплексному аналізі ролі Куби, зосередженому на особистому впливі Ф. Кастро та автономності його рішень щодо Африки. На відміну від традиційних досліджень, що зводили кубинське втручання лише до проявів ідеологічної боротьби, у роботі підкреслюється прагматичний вимір зовнішньої політики, а також випадки, коли позиція Гавани не збігалася з советською. Використання мемуарів, текстів виступів і промов кубинських діячів, африканських лідерів та дипломатичних документів дозволяє по-новому оцінити масштаби й наслідки інтервенції. **Висновки.** Участь Куби у військових конфліктах Африки стала важливим чинником геополітичних трансформацій. Вона сприяла процесам деколонізації та боротьбі з апартеїдом, але водночас забезпечила підтримку марксистським режимам, затягнула окремі війни та поглибила міжнародну напруженість. Куба залишила помітний слід в історії континенту та утвердилася як самостійний міжнародний актор у системі глобальної політики Холодної війни.*

***Ключові слова:** Куба, Африка, новітня історія, Фідель Кастро, військові конфлікти, Холодна війна, міжнародні відносини, Рух неприєднання.*

Tetiana TERESHCHENKO

*PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of
World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>
e-mail: vitkalinichenko@vu.edu.ua*

Anzhela IRZHAVSKA

*PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of
World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@vu.edu.ua*

CUBA'S PARTICIPATION IN AFRICAN MILITARY CONFLICTS IN THE 1970s–1980s: THE GEOPOLITICAL IMPACT OF FIDEL CASTRO

Abstract. *The purpose of this article is to analyze Cuba's participation in African military conflicts in the 1970s–1980s, with particular focus on assessing the scope of military-political intervention and determining Fidel Castro's geopolitical influence on the course of regional conflicts. The study examines the motives of Cuban policy, interaction with international actors, as well as the long-term consequences for international relations during the Cold War. Special attention is given to Castro's strategic objectives, which aimed not only to support socialist movements but also to strengthen Cuba's international weight by forging alliances with the countries of the Global South. The importance of the topic is also determined by its relevance for teaching academic disciplines to students of the specialties A4.03 Secondary Education (History and Civic Education), B9 History and Archaeology, and C3 International Relations, as it deepens the understanding of global processes of the second half of the 20th century and allows tracing the origins of contemporary international challenges in Africa. **Scientific novelty.** The article's novelty lies in a comprehensive analysis of Cuba's role, with particular emphasis on Fidel Castro's personal influence and the autonomy of his decisions regarding Africa. Unlike traditional studies that reduced Cuban intervention solely to manifestations of ideological struggle, this work highlights the pragmatic dimension of foreign policy, as well as instances where Havana's position diverged from that of the Soviets. The use of memoirs, speeches, and statements of Cuban figures, African leaders, and diplomatic documents makes it possible to reassess the scale and consequences of the interventions. **Conclusions.** Cuba's participation in Africa's military conflicts became an important factor in geopolitical transformations. It contributed to the processes of decolonization and the struggle against apartheid, while at the same time supporting Marxist regimes, prolonging certain wars, and deepening international tensions. Cuba left a significant mark on the continent's history and established itself as an independent international actor within the global Cold War system.*

Keywords: *Cuba, Africa, modern history, Fidel Castro, military conflicts, Cold War, international relations, Non-Aligned Movement.*

Постановка проблеми. У 1970–80-х рр. Куба стала одним із найактивніших учасників військових конфліктів на африканському континенті. Її операції в Анголі, Ефіопії, Мозамбіку та низці інших країн суттєво вплинули як на баланс сил у регіоні, так і на перебіг Холодної війни. Куба стала показовим прикладом агентивності «малої» держави, яка здатна впливати на регіональну безпеку, виходячи за межі схеми «центр–сателіт». Ключовим чинником визначення зовнішньополітичного курсу Куби був Фідель Кастро, який надавав ідеологічне й стратегічне обґрунтування втручання на африканському континенті. Дослідження його ролі дозволяє з'ясувати, наскільки ця політика була проявом інтернаціональної солідарності, інструментом геополітичного впливу чи елементом глобального протистояння світових держав.

Проблема потребує додаткового вивчення через суперечливість оцінок, адже у кубинській, африканській, советській історіографії вона, здебільшого, подається як визвольна місія, тоді як у західних працях – як складова советської стратегії. Це зумовлює потребу у комплексному аналізі геополітичних мотивів і наслідків діяльності Куби в Африці, що виступала своєю «лабораторією» гарячих епізодів Холодної війни, де відігравала надмірно помітну роль. Без урахування цього феномену картина глобального протистояння та місця малих держав у міжнародній системі залишається неповною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження участі Куби у військових конфліктах в Африці 1970–80-х рр. і геополітичного впливу Ф. Кастро привернули увагу багатьох науковців. Серед них виділяється італійський історик, професор Школи перспективних міжнародних досліджень імені Пола Нітце при Університеті Джонса Гопкінса (Paul H. Nitze School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University) П'єро Глейєзес (Piero Gleijeses). Він є автором фундаментальних праць, таких як «Conflicting Missions: Havana, Washington and Africa, 1959–1976» [1] та «Visions of Freedom: Havana, Washington, Pretoria, and the Struggle for Southern Africa, 1976–1991» [2]. П'єро Глейєзес отримав доступ до архівів кубинського уряду часів Ф. Кастро, що дозволило йому провести глибокий аналіз кубинської зовнішньої політики та військових інтервенцій в Африці. Низку опрацьованих документів він виклав, зокрема, на сайті Міжнародного наукового центру

імені Вудро Вільсона, або Центру Вільсона (Woodrow Wilson International Center for Scholars (WWICS) or Wilson Center) [3]. Ці документи, а також матеріали, розміщені Гаванським Університетом інформаційних наук (UCI) на веб-сайті «Фідель – солдат ідей» [4], становлять важливу джерельну базу для дослідження зовнішньої політики Куби. Вони дозволяють простежити механізми ухвалення рішень, масштаби військово-політичної присутності Гавани та її взаємини із союзниками і противниками в Африці. Для науковців та студентів-істориків і міжнародників ці документи відкривають можливості для об'єктивного аналізу геополітичного впливу Ф. Кастро, критичного зіставлення з іншими джерелами та поглибленого вивчення динаміки африканських конфліктів 1970–80-х рр.

Окрім П. Глейзеса, який є провідним дослідником участі Куби у військових конфліктах в Африці, цю тему також вивчав канадський історик Гел Клепак (Hal Klepak). У книзі «Cuba's Military 1990–2005: Revolutionary Soldiers During Counter-Revolutionary Times» [5] він аналізує еволюцію кубинської військової політики, включаючи її участь в африканських конфліктах. Американська соціологиня Сьюзен Екштайн (Susan Eckstein) у праці «Back from the Future: Cuba Under Castro» [6] розглянула зовнішню політику Куби за часів Ф. Кастро, включаючи й військові інтервенції в Африці. Співпрацю між Кубою та Анголою, а також вплив кубинської присутності на африканському континент досліджує німецька історикня, авторка книги «Cubans in Angola: South-South Cooperation and Transfer of Knowledge, 1976–1991» [7] – Крістін Хатцкі (Christine Hatzky).

Осібне місце посідає кубинська історіографія, що, попри зрозумілу суб'єктивність, становить важливе джерело для відтворення внутрішнього бачення цих подій. Показовими є праці Армандо Чоя Родрігеса (Armando Choy Rodriguez, 1934–2021) – генерала та учасника міжнародної місії в Анголі у 1981–1984 рр. У своїх студіях він поєднував аналітичний підхід із власним досвідом, що надає їм документальної цінності та водночас відображає ідеологічні рамки кубинської революційної традиції. Його книга «Our history is still being written: the story of three Chinese Cuban generals in the Cuban Revolution» [8] є прикладом такої комбінації академічного аналізу й особистого свідчення. Внесок дослідників із Африки, зокрема Камеруну, Конго, Алжиру та інших включає колективна наукова праця «Cuba and Africa, 1959–1994: Writing an Alternative Atlantic History» [8], що комплексно розглядає багатогранні аспекти кубинсько-африканської співпраці – від військових до культурних і гуманітарних. Узагальнюючих праць українських дослідників поки що немає.

Метою статті є дослідження ролі Куби у військових конфліктах Африки у 1970–80-х рр. крізь призму геополітичного впливу Ф. Кастро, а також з'ясування мотивів, характеру та наслідків цієї політики для міжнародних відносин періоду Холодної війни. Для досягнення мети ми ставимо такі дослідницькі завдання: визначити політичні, ідеологічні та економічні мотиви військової активності Куби в Африці; оцінити масштаби військової присутності Куби, розглянувши основні операції в Анголі, Ефіопії та Конго, а також структуру, чисельність і тактику контингентів; проаналізувати взаємодію Куби з ключовими геополітичними акторами, зокрема, роль СРСР у підтримці її дій та реакцію США, ПАР та інших міжнародних гравців; дослідити геополітичний вплив Ф. Кастро; оцінити міжнародні та історичні наслідки кубинських операцій у контексті Холодної війни, наслідки її кампаній для політичного ландшафту Африки.

Виклад основного матеріалу. Куба прагнула закріпити свій статус впливового гравця на міжнародній арені, демонструючи здатність діяти незалежно від США та СРСР. У 1970–80-х рр. військові інтервенції дозволяли їй позиціонувати себе як захисника національно-визвольних і антиколоніальних рухів, що відповідало ідеологічним засадам революції. Гавана підтримувала уряди та організації, які боролися за незалежність, розширюючи мережу союзників у межах Руху неприєднання. Для Ф. Кастро ця діяльність також мала внутрішньополітичне значення, оскільки демонструвала успіхи революції та зміцнювала його авторитет.

Військова активність в Африці трактувалася Кубою як частина глобальної боротьби проти капіталізму, імперіалізму та неокolonіалізму. Важливим завданням для неї було обмеження впливу США та їхніх союзників. Куба підтримувала Народний рух за визволення Анголи (МПЛА) (порт. Movimento Popular de Libertação de Angola (MPLA)) в Анголі, режим

Менгісту Хайле Маріама (Mengistu Haile Mariam) в Ефіопії, антиапартеїдні рухи в ПАР та Намібії. Ф. Кастро пояснював цю політику як «сплату історичного боргу», пов'язуючи її з минулим Куби в системі трансатлантичної работоргівлі та внеском афрокубинців у визвольну боротьбу [5, с. 45–48].

Реалізація таких масштабних інтервенцій була можливою завдяки підтримці СРСР та країн Варшавського договору, які забезпечували фінансовими ресурсами, озброєнням та нафтою. Водночас операції в Африці відкривали Кубі доступ до природних багатств континенту (в Анголі нафта (родовища в районі Кабінди), алмази (провінції Лунда-Норте і Лунда-Сул), залізна руда, марганець, золото; у Демократичній Республіці Конго (Заїр/Конго-Браззавіль у різні періоди) мідь, кобальт, уран (особливо з району Шаби/Катанги); у Ефіопії кава, золото, платина, калійні солі; у Мозамбіку лісові ресурси (тропічна деревина), вугілля, алюміній, газ, бавовна), що частково компенсувало економічні витрати і давало можливість диверсифікувати зовнішні зв'язки в умовах американської блокади.

Масштаби кубинської присутності в Африці були безпрецедентними для держави з обмеженими ресурсами. Протягом 1970–80-х рр. Куба здійснила декілька операцій у різних країнах континенту. Найбільша кампанія – «Операція Карлота» в Анголі (1975–1991), у ході якої понад 50 тис. кубинських військових підтримували уряд проти Національного союзу за повну незалежність Анголи (УНІТА) (порт. União Nacional para a Independência Total de Angola (UNITA)) та Національного фронту за визволення Анголи (ФНЛА) (порт. Frente Nacional de Libertação de Angola (FNLA)), що отримували підтримку США та військ ПАР. Кубинці організували оборону стратегічних об'єктів і брали участь у бойових діях [10; 11]. Кульмінацією стала битва під Квіто-Кванавале (1987–1988) – найбільше зіткнення, в якому кубинські та ангольські сили відбили наступ південноафриканських військ і переломили хід війни [12]. Ця перемога сприяла посиленню позицій МПЛА, відступу військ ПАР, здобуттю незалежності Намібії (1990) та, зрештою, пришвидшила падіння режиму апартеїду.

В Ефіопії під час Огаденської війни (1977–1978) Куба розгорнула контингент близько 16–17 тис. військових, які разом із советськими радниками допомогли режиму Менгісту Хайле Маріама (Mengistu Haile Mariam) відбити наступ Сомалі. Це забезпечило збереження контролю Ефіопії над Огаденом, проте водночас зіпсувало кубинсько-сомалійські відносини, після чого Сомалі зблизилося зі США [9].

Менші за масштабами місії діяли в Конго-Браззавілі, Гвінеї-Бісау та Мозамбіку, де кубинські військові (від кількох сотень до кількох тисяч осіб) займалися підготовкою армій, розвідкою та підтримкою революційних рухів. Важливою, хоча й малорезультативною, була також спроба підтримки повстання Лорана-Дезіре Кабілі (фр. Laurent-Désiré Kabila) та участь Ернесто Че Гевари у подіях у Демократичній Республіці Конго (1965, 1970-ті рр.) [9]. Окрім бойових дій, кубинці займалися підготовкою місцевих військових кадрів, розвідкою та будівництвом інфраструктури, що підкреслювало системний характер їхньої участі.

Кубинці не будували об'єкти великої промислової чи інфраструктури (на відміну від СРСР чи Китаю) в країнах Африки. Переважно обмежувалися польовими госпіталами, військовими базами, укріпленнями, школами, медичними пунктами, іноді невеликими житловими селищами для персоналу. Так, наприклад, в Анголі кубинці збудували військові бази та укріплення, облаштували аеродроми, польові шпиталі, склади боєприпасів, комунікаційні центри. В Ефіопії розгортали, в основному, польові шпиталі, санітарну інфраструктуру та військові навчальні (інструкторські) табори для армії. У Гвінею-Бісау та Кабо-Верде в рамках співпраці з Африканською партією незалежності Гвінеї та Кабо-Верде (ПАІГК) (порт. Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde, PAIGC) кубинці організовували невеликі школи та медпункти у сільських районах. Після відходу кубинців частина цих об'єктів інтегрувалась у національні системи охорони здоров'я й освіти. Тобто кубинська «будівельна спадщина» в Африці була радше медико-освітньою та військово-логістичною, ніж економічною чи промисловою.

Аналізуючи взаємодію Куби з іншими геополітичними акторами в Африці у 1970–80-х рр. безперечно слід відзначити союз із СРСР. Куба діяла в Африці як його стратегічний партнер. Москва забезпечувала фінансування, логістику та озброєння, тоді як Гавана

виконувала роль ударної сили на місцях. Проте Ф. Кастро часто ухвалював рішення автономно, що іноді викликало напруженість із Кремлем, особливо щодо рівня залученості в конфлікти.

Африканська політика Куби становила серйозний виклик для США, які справедливо розглядали її дії як розширення впливу комуністичного блоку. Тож дії Куби викликали жорстку реакцію США. Вашингтон підтримував УНІТА в Анголі, співпрацював із ПАР, фінансував і озброював повстанців. У війні між Ефіопією та Сомалі США виступили на боці Сіада Барре (Siad Barre). Паралельно Вашингтон вдавався до дипломатичного тиску, прагнучи ізолювати Гавану та запроваджуючи санкції проти держав, що співпрацювали з нею. Проте завдяки підтримці СРСР і африканських союзників Куба змогла тривалий час зберігати свою військову присутність на континенті.

Особливе значення у цей час мав і китайський фактор. Попри, здавалося б, спільну комуністичну ідеологію, відносини між КНР та Кубою в Африці були радше конкурентними. Пекін намагався поширити власний вплив серед революційних рухів, зокрема підтримував УНІТА в Анголі, що ставило його у протистояння з кубинцями. Після советсько-китайського розколу КНР сприймала Кубу як сателіта Москви, тому між сторонами зберігалось напруження. Водночас Китай активно розвивав дипломатичні, економічні та військові контакти з африканськими державами, які прагнули балансувати між США та СРСР, тоді як Куба здебільшого діяла у межах советської стратегії. Втім, прямих бойових зіткнень між китайськими й кубинськими силами не було.

Головним військовим опонентом Куби на континенті у досліджуваній період була Південно-Африканська Республіка (ПАР). У протистоянні з її армією кубинські сили в Анголі зіграли вирішальну роль, що призвело до поразки ПАР і зміни балансу сил у регіоні. Кубинці завдали поразки південноафриканським силам і ця перемога сприяла відступу військ ПАР, пришвидшила крах апартеїду та забезпечила здобуття незалежності Намібією у 1990 р. [12].

На міжнародному рівні Куба активно використовувала ООН як платформу для просування антиколоніальних ідей, що легітимізувало її військову присутність в Африці. Організація африканської єдності (ОАЄ) також загалом не засуджувала дії Куби, оскільки вони були спрямовані на підтримку визвольних рухів. Крім того, африканська політика зміцнила позиції Гавани у Русі неприєднання [13]. Активна підтримка визвольних рухів (в Анголі, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау), виступ проти режиму апартеїду у Південній Африці та расистських режимів у Родезії (тепер Зімбабве) та Намібії зробили Кубу «солідарним братом» у боротьбі проти колоніалізму та апартеїду. У 1979 р. головування Куби на саміті Руху неприєднання підтвердило її міжнародний авторитет [14].

Ф. Кастро особисто визначав зовнішньополітичний курс Куби. Його ініціатива військового втручання в Африці підняла статус держави на світовій арені, зробивши її символом боротьби з імперіалізмом. Попри обмежені ресурси, Кастро прагнув створити глобальну коаліцію антиколоніальних сил і зміцнити зв'язки з країнами Глобального Півдня [15]. Загалом, він бачив себе продовжувачем антиколоніальної й антиімперіалістичної боротьби, яку Куба мала поширювати за межі Латинської Америки. Його риторика спиралася на ідеї «пролетарського інтернаціоналізму» – допомоги народам, що борються за незалежність. У цьому сенсі Африка стала «лабораторією» для реалізації його ідеологічних переконань. У багатьох випадках саме Ф. Кастро ухвалював ключові рішення про направлення кубинських військ і спеціалістів в Африку. Наприклад, Операція «Карлота» (1975, Ангола), коли він без погодження з Москвою відправив десятки тисяч солдатів, щоб підтримати МПЛА проти південноафриканських та заокеанських інтервенціоністів. Це показує, що він діяв самостійно, прагнучи довести, що Куба – не «молодший брат» СРСР, а суб'єкт глобальної політики.

Особистий авторитет Ф. Кастро серед лідерів Африки був значним. Він умів переконувати, будувати міцні відносини (з Агоштінью Нету (порт. António Agostinho Neto) в Анголі, Самора Машелем (порт. Samora Machel) у Мозамбіку, Амілкар ом Кабралом (порт. Amilcar Cabral) та Луїш Кабралом (порт. Luís Cabral) в Гвінеї-Бісау, Томасом Санкара (фр. Thomas Sankara) в Буркіна-Фасо). Його поїздки до Африки у 1960–70-х рр.

супроводжувалися символічними жестами, що закріплювали образ Куби як союзника. Це створювало мережу політичних симпатій, яка згодом конвертувалася у дипломатичні голоси в Рухові неприєднання [15]. Завдяки рішучим діям, Куба перетворилася з невеликої острівної країни на одного з ключових гравців «третього світу». Для Кастро це було питання не лише ідеології, а й підвищення міжнародного статусу Куби, яка кинула виклик США. Африканські інтервенції стали «вітриною» його зовнішньополітичного курсу.

Також можна говорити про певну амбівалентність ролі Ф. Кастро. З одного боку, він дійсно допомагав африканським народам, чим здобув величезний авторитет. З іншого – участь Куби у війнах обійшлася дорого (економічні витрати, людські жертви), а залежність від СРСР у фінансово-військовому плані лише посилювалася. Це було парадоксом – Куба прагнула незалежності у зовнішній політиці, але фактично залишалася економічно прив'язаною до СРСР.

Втручання Куби в африканські справи мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно прискорило крах апартеїду, сприяло незалежності Намібії та підтримало деколонізаційні процеси. З іншого – посилило позиції марксистських урядів, затягувало громадянські війни, сприяло радикалізації визвольних рухів і утвердженню авторитарних режимів на континенті. Так, критично важлива кубинська військова підтримка урядові МПЛА в Анголі (1975–1991) дозволила режиму зберегти владу й утримати марксистський курс розвитку країни. Також це сприяло затягуванню громадянської війни (1975–2002), яка призвела до масових жертв і серйозних руйнувань в економіці. В Ефіопії (1977–1978) кубинські війська допомогли режиму Менгісту Хайле Маріама перемогти в Огаденській війні проти Сомалі та тимчасово закріпити прокомуністичну владу. Проте в довгостроковій перспективі підтримка Куби не змогла запобігти політичному краху цього режиму, який занепав у 1991 р., спричинивши масштабну гуманітарну кризу.

Як ми вже зазначали, Куба об'єктивно сприяла прискоренню деколонізації та краху апартеїду. Її перемога в битві під Квіто-Кванавале (1987–1988) змусила ПАР вивести війська з Анголи, що відкрило шлях до незалежності Намібії (1990). Підтримка антиапартеїдних сил посилила тиск на Південну Африку, сприяючи політичним змінам і приходу до влади Нельсона Мандели (1994) [12].

Для самої Куби війни стали величезним тягарем. Економіка зазнала серйозних витрат, загинули тисячі військових, що викликало критику всередині країни та створило соціальні проблеми через повернення ветеранів, які не завжди могли адаптуватися до мирного життя. Тому після розпаду СРСР країна була змушена згорнути присутність на чорному континенті. Втім вона зуміла зберегти там помітний політичний і моральний авторитет, на відміну від Заходу, який намагався посилити її міжнародну ізоляцію. В контексті Холодної війни Куба об'єктивно сприяла посиленню советського блоку в Африці, діючи, насамперед, як військовий інструмент СРСР. Москва отримувала важелі впливу в регіоні без прямої участі советських військ, що дозволяло Кремлю уникати частини ризиків прямої конфронтації зі США.

Фактично Африка стала ареною, де ідеологічне протистояння «капіталізм – соціалізм» набуло збройних форм. Кубинська інтервенція в Анголі (1975) чи Ефіопії (1977–1978) розширила географію «проксі-воєн». Вона сприяла підризу позицій США та Заходу на континенті. У деяких випадках (Ангола, Ефіопія, Мозамбік) кубинська підтримка дозволила марксистським або соціалістичним силам зміцнитися, що стало ударом по стратегії США, ПАР та їхніх союзників. Парадоксально, але завдяки цьому Куба здобула дипломатичний зиск. Хоча Гавана опинилася у міжнародній ізоляції від Заходу, вона здобула авторитет у Рухові неприєднання та серед країн Африки, що посилювало її дипломатичні позиції у міжнародних організаціях.

Величезні фінансові й людські витрати (сотні тисяч військових і радників, утримання експедиційних корпусів) виснажували Кубу та робили її дедалі залежнішою від СРСР. Прямі економічні вигоди Куби були відносно скромними, вона отримала валютні надходження від контрактів у Африці, пільговий доступ до деяких ресурсних секторів, символічні дивіденди у вигляді нових ринків і партнерів. Радше, ми можемо говорити про зовнішньополітичний капітал як економічний ресурс. Завдяки ролі «захисника

визвольних рухів», Куба здобула міцні зв'язки з новими незалежними урядами Африки. Це дозволило розширити торгівлю поза західними санкціями. Деякі африканські країни підтримували Кубу на міжнародних форумах, що опосередковано допомагало Гавані утримувати советські субсидії та розширювати програми обміну.

Після згортання військових операцій Куба переключилася на співпрацю в інших сферах – відправку лікарів, учителів, спеціалістів. Це допомогло зберегти політичні контакти та симпатії народів Африки. На відміну від європейських держав, які мали колоніальне минуле й часто асоціювалися з експлуатацією, Куба була символом солідарності й антиімперіалізму. Це дозволяло Гавані підтримувати авторитет, попри спроби західних країн ізолювати її на міжнародній арені. У такий спосіб Куба перетворила колишню військову присутність на дипломатичний та культурний капітал, зберігши вплив в Африці навіть за умов тиску Заходу.

Висновки. Кубинська військова активність в Африці доби Холодної війни стала унікальним прикладом впливу малої держави на глобальні процеси. Завдяки стратегії Ф. Кастро та підтримці СРСР, Куба відіграла істотну роль у боротьбі з колоніалізмом і апартеїдом, здобувши авторитет серед країн Глобального Півдня. Водночас африканські інтервенції сприяли тимчасовому збереженню марксистських режимів, спричинили значні економічні та людські втрати, а також затягування конфліктів. Незважаючи на суперечливість результатів, Куба зуміла утвердитися як самостійний міжнародний актор, що суттєво вплинув на політичний ландшафт Африки.

Список літератури

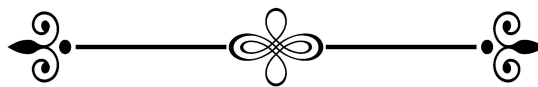
1. Gleijeses P. *Conflicting Missions: Havana, Washington and Africa, 1959–1976*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 2002. 576 p.
2. Gleijeses P. *Visions of Freedom: Havana, Washington, Pretoria, and the Struggle for Southern Africa, 1976–1991*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 2013. 672 p.
3. *Visions of Freedom: New Documents from the Closed Cuban Archives*. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/visions-freedom-new-documents-the-closed-cuban-archives>.
4. Fidel soldado de las ideas. URL: <http://www.fidelcastro.cu/es/biblioteca/todas/coleccion/todas/indice/w>.
5. Klepak H. *Cuba's Military 1990–2005: Revolutionary Soldiers During Counter*. Revolutionary Times. New York: Palgrave MacMillan, 2005. 340 p.
6. Eckstein S. E. *Back From the Future. Cuba Under Castro*. New York: Routledge, 2004. 352 p.
7. Hatzky C. *Kubaner in Angola, Süd-Süd-Kooperation und Bildungstransfer 1976–1991*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012. 376 s.
8. Choy A. R. *Our history is still being written: the story of three Chinese Cuban generals in the Cuban Revolution*. New York: Pathfinder, 2017. 221 p.
9. *Cuba and Africa, 1959–1994: Writing an alternative Atlantic history* / eds. G. Bonacci, A. Delmas, K. Argyriadis. Johannesburg: Wits University Press, 2020. 344 p.
10. *Discurso desde el Balcon del Palacio de Gobierno en Luanda, a su llegada a Angola, 23 de marzo de 1977*. URL: <http://www.fidelcastro.cu/ar/node/3391>.
11. *Operación Carlota, «la más justa, prolongada, masiva y exitosa campaña militar internacionalista de nuestro país»*. URL: <http://www.fidelcastro.cu/en/node/91740>.
12. *Acto Central por el XXXVIII aniversario del Asalto al Cuartel Moncada, efectuado en la Plaza Victoria de Giron, en la provincia de Matanzas, el 26 de Julio de 1991*. URL: <http://www.fidelcastro.cu/es/discursos/acto-central-por-el-xxxviii-aniversario-del-asalto-al-cuartel-moncada-efectuado-en-la>.
13. *Discurso pronunciado por Fidel Castro Ruz, presidente de la república de Cuba, en la IV Conferencia de Países No Alineados, en Argel, Republica Argelina Democratica y Popular, el 7 de septiembre de 1973, «Año del XX aniversario»*. URL: <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1973/esp/f070973e.html>.
14. *VI Conferencia de Países No Alineados. Discursos de Tito y Fidel Castro. Declaración final. Nueva Sociedad 45 / Noviembre – Diciembre 1979*. URL: <https://nuso.org/articulo/vi-conferencia-de-paises-no-alineados-discursos-de-tito-y-fidel-castro-declaracion-final>.
15. *Discurso pronunciado por Fidel Castro Ruz en el acto central por el XV aniversario de la victoria de Giron y la proclamacion socialista de nuestra revolucion, celebrado en el teatro «Carlos Marx», el 19 de abril de 1976*. URL: <http://www.fidelcastro.cu/es/discurso/1976-04-19>.

References

1. Gleijeses, P. (2002). *Conflicting missions: Havana, Washington and Africa, 1959–1976*. Chapel Hill.
2. Gleijeses, P. (2013). *Visions of freedom: Havana, Washington, Pretoria, and the struggle for Southern Africa, 1976–1991*. Chapel Hill.
3. *Visions of freedom: New documents from the closed Cuban archives*. Wilson Center. (n. d.). Retrieved from: <https://www.wilsoncenter.org/publication/visions-freedom-new-documents-the-closed-cuban-archives>.
4. *Fidel soldado de las ideas*. (n. d.). Retrieved from: <http://www.fidelcastro.cu/es/biblioteca/todas-coleccion/todas/indice/w> [in Spanish].
5. Klepak, H. (2005). *Cuba's military 1990–2005: Revolutionary soldiers during counter-revolutionary times*. New York: Palgrave Macmillan.
6. Eckstein, S. (2004). *Back from the future: Cuba under Castro*. New York: Routledge.
7. Hatzky, C. (2012). *Cubans in Angola: South–South cooperation and educational transfer, 1976–1991*. Munich [in German].
8. Choy, A. R. (2017). *Our history is still being written: The story of three Chinese Cuban generals in the Cuban Revolution*. New York [in Spanish].
9. Bonacci, G., Delmas, A., Argyriadis, k. (Eds.). (2020). *Cuba and Africa, 1959–1994: Writing an alternative Atlantic history*. Wits University Press.
10. Castro Ruz, F. (1977, March 23). *Speech from the balcony of the Government Palace in Luanda, upon his arrival in Angola*. Retrieved from: <http://www.fidelcastro.cu/ar/node/3391> [in Spanish].
11. *Operation Carlota, “the most just, prolonged, massive and successful internationalist military campaign of our country”*. (n. d.). Retrieved from: <http://www.fidelcastro.cu/en/node/91740> [in Spanish].
12. *Central event for the 38th anniversary of the assault on the Moncada Barracks, held at the Plaza Victoria de Giron, in Matanzas province*. (n. d.). Retrieved from: <http://www.fidelcastro.cu/es/discursos/acto-central-por-el-xxxviii-aniversario-del-asalto-al-cuartel-moncada-efectuado-en-la> [in Spanish].
13. Castro Ruz, F. (1973, September 7). *Speech delivered at the 4th Conference of Non-Aligned Countries, in Algiers, People's Democratic Republic of Algeria*. Retrieved from: <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1973/esp/f070973e.html> [in Spanish].
14. *VI Conference of Non-Aligned Countries. (1979, November–December). Speeches by Tito and Fidel Castro. Final declaration*. Nueva Sociedad, 45. Retrieved from: <https://nuso.org/articulo/vi-conferencia-de-paises-no-alineados-discursos-de-tito-y-fidel-castro-declaracion-final/> [in Spanish].
15. Castro Ruz, F. (1976, April 19). *Speech delivered at the central event for the 15th anniversary of the victory of Giron and the socialist proclamation of our revolution, held at the “Carlos Marx” theater*. Retrieved from: <http://www.fidelcastro.cu/es/discurso/1976-04-19> [in Spanish].

Надійшла до редакції / Received: 4.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

ДИДАКТИКА

УДК 378.091.3-027.22:327

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-158-165

Вікторія ХВІСТ

*кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-7449-8938>
e-mail: vika_hv@ukr.net*

Оксана СИЛКА

*докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>
e-mail: omedalieva@ukr.net*

Лариса СИНЯВСЬКА

*докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net*

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ АНАЛІТИЧНИХ ПРАКТИК У ВИВЧЕННІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ-МІЖНАРОДНИКІВ

Анотація. Мета. У статті розглянуто інституалізацію аналітичних практик у вивченні зовнішньої політики в підготовці студентів-міжнародників на основі системного використання інструментів інформаційно-аналітичної діяльності в навчальному процесі. Показано, що курси «Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародній діяльності» та «Зовнішня політика пострадянських країн» виступають майданчиками, де студенти не лише опановують теорію, а постійно застосовують аналітичні методи на реальному політичному матеріалі. Зокрема, у роботі студентів використовуються такі процедури, як: аналіз офіційних документів зовнішньої політики; порівняння рішень різних акторів у конфліктних ситуаціях; складання аналітичних записок; верифікація інформації з різних джерел; реконструкція послідовності подій; ідентифікація пропагандистських наративів; складання структурованих оглядів ситуацій. Застосування цих інструментів у рамках системних завдань (кейсові розбори, дебрифінги після симуляцій, аналітичні мему, групові дослідницькі проекти) переводить аналітичну діяльність зі статусу епізодичної вправи до сталої частини освітнього процесу. **Наукова новизна** полягає в тому, що аналітичні практики розглядаються не як методичні елементи, а як уже інституалізований механізм підготовки міжнародників, вбудований у зміст і процедури вивчення зовнішньої політики. Інституалізація таких практик у навчанні підвищує аналітичну готовність студентів до роботи в умовах інформаційної турбулентності та робить процес опанування зовнішньої політики не описовим, а практично-орієнтованим. У **висновках** обґрунтовано, що така інституалізація підвищує аналітичну готовність студентів до професійної діяльності в умовах інформаційної турбулентності та переводить вивчення зовнішньої політики з описового в практично-орієнтований формат.

Ключові слова: зовнішня політика, інформаційно-аналітична діяльність, критичне мислення, контрнاراتивність, верифікація джерела.

Viktoriiia KHVIST

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of International Relations and Social Sciences National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-7449-8938>
e-mail: vika_hv@ukr.net

Oksana SYLKA

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations and Social Sciences National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>
e-mail: omedalieva@ukr.net

Larysa SYNIAVSKA

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Ukraine, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

INSTITUTIONALIZATION OF ANALYTICAL PRACTICES IN THE STUDY OF FOREIGN POLICY IN THE TRAINING OF INTERNATIONAL RELATIONS STUDENTS

Abstract. *The purpose of the article is to examine the institutionalization of analytical practices in the study of foreign policy in the training of international relations students based on the systematic use of information-analytical activity tools in the educational process. It is shown that the courses «Information-Analytical Activity in International Affairs» and «Foreign Policy of Post-Soviet Countries» serve as platforms where students not only master theory but also consistently apply analytical methods to real political material. In particular, students' work involves procedures such as: analysis of official foreign policy documents; comparison of decisions by different actors in conflict situations; preparation of analytical memos; verification of information from various sources; reconstruction of event sequences; identification of propagandistic narratives; compilation of structured situation reviews. The application of these tools within systematic tasks (case studies, debriefings after simulations, analytical memos, group research projects) elevates analytical activity from the status of an episodic exercise to a permanent component of the educational process. **The scientific novelty** lies in the fact that analytical practices are considered not as methodological elements but as an already institutionalized mechanism for training international relations specialists, embedded in the content and procedures of studying foreign policy. The institutionalization of such practices in education enhances students' analytical readiness for work in conditions of information turbulence and transforms the process of mastering foreign policy from a descriptive to a practically oriented one. **In the conclusions**, it is substantiated that such institutionalization increases students' analytical readiness for professional activity in conditions of information turbulence and shifts the study of foreign policy from a descriptive to a practically oriented format.*

Keywords: *foreign policy, information-analytical activity, critical thinking, counter-narrativity, source verification.*

Постановка проблеми. Сучасні геополітичні реалії – російсько-українська війна (з 2014 р.), зростання кількості гібридних операцій, криза класичних міжнародних інституцій, посилення глобальної конфронтації та девальвація міжнародного права – радикально змінюють вимоги до підготовки фахівців у сфері міжнародних відносин. В умовах інформаційної турбулентності перед університетською освітою постає завдання не лише передавати знання про міжнародну політику, а й забезпечити системне опанування студентами аналітичних інструментів, необхідних для професійної діяльності в реальному середовищі. У такому контексті освіта перестає бути лише каналом знань і набуває функції практичної підготовки до інформаційно-аналітичної діяльності. Окремі дисципліни, наприклад «Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах», «Зовнішня політика країн пострадянського простору» та інші, створюють середовище, в якому

аналітичні практики інтегруються в навчальний процес не час від часу, а як регулярна, стандартизована і відтворювана частина підготовки. Робота з реальними кейсами, аналіз документів зовнішньої політики, реконструкція рішень акторів, верифікація джерел і порівняння поглядів – усе це переводить вивчення міжнародних процесів у формат цілеспрямованої аналітичної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання актуалізації підготовки спеціалістів, які володіють навичками інформаційно-аналітичної діяльності перебуває в центрі уваги окремих дослідників. Наголосимо на публікаціях І. Демуз [1], В. Загуменної та О. Кузьменко [2] Г. Іващенко та П. Отенка [3]. Однак наявні дослідження переважно зосереджені на загальних засадах інформаційно-аналітичної діяльності або на підготовці фахівців суміжних галузей, тоді як специфічний вимір набуття студентами-міжнародниками аналітичних навичок у процесі вивчення зовнішньої політики залишається недостатньо розробленим. Водночас у сучасній українській історіографії проблематика інституалізації набуття студентами-міжнародниками навичок інформаційно-аналітичної діяльності все ще потребує актуалізації.

Мета статті – актуалізувати інституалізацію інформаційно-аналітичних практик у процесі вивчення студентами-міжнародниками базових курсів, зокрема «Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах» та «Зовнішня політика пострадянських країн».

Виклад основного матеріалу. У межах підготовки студентів спеціальності «Міжнародні відносини» інституалізація інформаційно-аналітичних практик може реалізовуватися через системне використання інструментів, які стають складовими навчального процесу як повторювана й очікувана складова опанування дисциплін інформаційно-аналітичного та зовнішньополітичного циклів. Йдеться не про разові фрагменти активного навчання, а про таке впровадження аналітичних інструментів, яке наявне в кожному змістовому блоці курсів і виступає обов'язковим елементом навчальних завдань. Саме регулярність, повторюваність і навчальна незамінність цих процедур дозволяє говорити про їхню інституалізацію як про усталену педагогічну норму, а не методичний експеримент.

Так, у підготовці студентів зі спеціальності «Міжнародні відносини» в НУБіП ці ознаки є наявними: аналітичні інструменти застосовуються не як методичні вставки, а як основа роботи з матеріалом у дисциплінах аналітичного та зовнішньополітичного спрямування. Початкове ознайомлення студентів-міжнародників з аналітичними практиками відбувається в межах курсу «Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародній діяльності». На цьому етапі вони опановують базові підходи до роботи з політичною інформацією: принципи верифікації джерел, методи структурованого аналізу текстів зовнішньополітичного характеру, знайомляться з форматом аналітичних записок (policy brief), логікою побудови аргументації та базовими елементами деконструкції пропагандистських і маніпулятивних наративів. Надалі ці інструменти набувають практичного виміру в межах різних курсів. Одним із таких є «Зовнішня політика країн пострадянського простору», де інструменти інформаційно-аналітичної діяльності застосовуються до конкретних ситуацій і рішень на матеріалі нових незалежних держав Східної Європи та Євразії. Аналітичні методи вже не вивчаються як самостійний об'єкт, а активно впроваджуються у кейсові розбори, роботу з першоджерелами та симуляційні формати, що забезпечує перехід від теоретичної обізнаності до стійкої практики аналітичної роботи.

Поняття «пострадянський простір» є умовною аналітичною категорією, що використовується для позначення сукупності держав, які постали після розпаду СРСР у 1991 р. До цієї категорії зазвичай відносять нові незалежні держави, що постали після розпаду СРСР: Україну, Росію, Білорусь, Молдову, країни Південного Кавказу та Центральної Азії. Балтійські держави дедалі частіше не включають до цього кола з огляду на їхню швидку інтеграцію до євроатлантичних структур. Сам термін не має ані усталеного авторства, ані офіційного визначення: він сформувався у політичному, академічному та медійному вжитку 1990-х рр. як аналітичний опис спільного радянського спадку, що виявляється в інституційних нормах, правових практиках та моделях міжнародної поведінки нових держав. У сучасній науковій літературі поняття «пострадянський простір» трактується

насамперед як рамка для аналізу державотворчих процесів, конфліктів, зовнішньополітичних орієнтацій та ролі Росії, яка намагається позиціонувати себе як спадкоємця радянського проєкту. Водночас визначення «пострадянський простір» підлягає перегляду на предмет його легітимності, зокрема під методологічні та методичні обмеження [4].

Регіон нових незалежних держав Східної Європи та Євразії, що зберігає високу геополітичну напругу, є продуктивним навчальним полем для системного залучення аналітичних інструментів у вивченні зовнішньої політики. Війна, авторитарні режими, спроби демократичних переходів, активний зовнішній вплив і конкуренція наративів змушують студентів працювати не з одним джерелом, а з масивами даних різної природи, зіставляти позиції акторів, вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки й аргументовано пояснювати зовнішньополітичні рішення. Саме така багатовимірність регіону робить його придатним для інституалізації аналітичних практик у навчальному процесі – не як спорадичних вправ, а як відтворюваного й обов'язкового елемента професійної підготовки. Логіка вибору емпіричного поля дослідження зумовлена тим, що нові незалежні держави Східної Європи та Євразії утворюють регіон, у якому зовнішня політика формується, переважно, під впливом війн, переорієнтацій, конкуренції центрів сили та боротьби за ідентичність. Така ситуація створює оптимальні умови для відпрацювання аналітичних процедур на матеріалі, який є водночас насиченим фактами, політично значущим і придатним для введення в навчальний процес [5].

Після розпаду СРСР нові незалежні держави продемонстрували різновекторні траєкторії розвитку: від швидкої демократичної консолідації та євроатлантичної інтеграції балтійських держав – до стабілізованих персоналістських автократій у Центральній Азії [6]. Група держав, серед яких Україна, Грузія та Молдова, проходять через революційні перетворення, окупації, тривалі конфлікти та зміну зовнішньополітичних орієнтирів. Така варіативність зовнішньої політики та внутрішньополітичного контексту створює широкий масив навчального матеріалу для аналізу взаємодії держав із наддержавами (ЄС, США, Китаєм, Росією), пояснення мотивації політичних акторів та оцінювання наслідків ухвалених рішень. Особливу аналітичну цінність становлять збройні конфлікти, що виникли або поновилися після 1991 р.: Придністров'я, Абхазія й Південна Осетія, Нагірний Карабах, а також Україна. Ці кейси містять конкуренцію наративів, різні стратегії правової легітимації, участь зовнішніх сил і тривалу інформаційну боротьбу, що дозволяє у навчальному процесі опрацьовувати інструменти аналізу джерел, верифікації інформації, деконструкції пропагандистських меседжів та реконструкції причинно-наслідкових зв'язків. Поза військовим виміром регіон надає матеріал для аналізу інструментів м'якої сили, гібридних стратегій та економічного тиску. Порівняння, наприклад, інформаційної політики Білорусі, Росії та України після 2014 р. демонструє, як модифікується медіапростір під впливом конфліктів і зовнішніх акторів, що уможлиблює відпрацювання аналітики неочевидних механізмів впливу. Окремим аналітичним блоком виступають реакції міжнародних організацій (ОБСЄ, РЄ, ООН, ЄС) на кризи в регіоні. Дослідження ефективності цих інструментів дозволяє студентам оцінювати межі впливу міжнародного права та функціонування норм у конфліктних умовах. Отже, другим чинником, що робить цей регіон аналітично придатним, є варіативність зовнішньополітичних орієнтацій нових держав – від інтеграції до ЄС і НАТО до тяжіння до Москви, Пекіна, а також до моделей обмеженої або балансувальної позаблоковості. Такий стан дає можливість застосовувати порівняльний аналіз, відстежувати зміну зовнішньополітичних пріоритетів, пояснювати фактори переорієнтації та перевіряти стійкість зовнішньополітичних доктрин.

Третім параметром є інтенсивність інформаційних протистоянь у цьому регіоні, де офіційні позиції, медійні наративи, пропагандистські конструкти та незалежні експертні оцінки співіснують у паралельних площинах. Це створює можливість навчати верифікації джерел, ідентифікації маніпуляцій і реконструкції альтернативних пояснювальних моделей. Таким чином, зовнішня політика нових незалежних держав Східної Європи та Євразії виконує у навчальному процесі функцію аналітичного тренажера – матеріального поля, на якому інституалізуються інформаційно-аналітичні практики: робота з документами зовнішньої політики, кейс-аналіз конфліктних ситуацій, моделювання сценаріїв дій акторів

та оцінювання політичних рішень. Багатовимірність і динамічність регіону дозволяють перетворювати курси зовнішньополітичного циклу зі змістово-описових на аналітично орієнтовані [7; 8].

Ми виходимо з того, що інституалізація інформаційно-аналітичних практик у вищій освіті означає їх перехід до статусу структурно закріпленої, повторюваної та методично регламентованої складової навчального процесу, на відміну від не системного елементу. У підготовці студентів-міжнародників вона полягає у включенні аналітичних процедур (опрацювання офіційних зовнішньополітичних документів, порівняння позицій акторів, перевірка достовірності джерел, підготовка policy brief, сценарний аналіз тощо) у зміст і формат освітніх дисциплін. Для опанування навчальних курсів із вивчення зовнішньої політики у системі міжнародних відносин це має особливе значення, оскільки предмет вивчення – конфлікти, зміни, змагання інформаційних впливів – сам по собі генерує потребу у вміннях виявляти приховані мотиви учасників міжнародного процесу, розрізняти пропагандистські наративи, співставляти офіційні позиції з альтернативними джерелами [9]. Вивчення зовнішньої політики регіонів із високою концентрацією ризиків і конфліктів, такий як нові незалежні країни Східної Європи та Євразії, стає придатним середовищем для інституалізації аналітичних практик у підготовці студентів-міжнародників, а розвиток критичного мислення постає не декларативною метою, а прямим наслідком їхнього системного запровадження. У такому звучанні методи і прийоми інформаційно-аналітичної діяльності виступають не фрагментарною частиною навчального курсу, а, частково його методологічною основою.

У системі підготовки фахівців з міжнародних відносин ключовим освітнім завданням є не передача фактологічних знань, а забезпечення здатності студентів працювати з інформацією аналітичними методами – зіставляти джерела, виявляти упередженості, відокремлювати позиції від запропонованих та формулювати обґрунтовані висновки. У суспільствознавчих дисциплінах такі спроможності формуються не через переказ змісту, а через сталі практики дотичності студентів до аналітичних процедур: аналізу документів, порівняння позицій акторів, контекстуалізації подій, виявлення послідовності та логіки рішень. Саме у такому полі виконуються й ті освітні функції, які традиційно пов'язують із розвитком критичного мислення – здатності ставити під сумнів вихідну інформацію, перевіряти її достовірність і продукувати власні обґрунтовані судження. Сучасні умови – інформаційне перенасичення, поширення дезінформації, поляризація публічних дискурсів – унеможливають підготовку студентів-міжнародників на основі репродуктивних моделей навчання. Аналіз зовнішньої політики як навчального елементу та діяльності має бути організований таким чином, щоб робота з емпіричним матеріалом включала не лише ознайомлення, а й практичну апробацію інструментів трактування, перевірки та оцінювання.

Таким чином, вивчення зовнішньої політики нових незалежних держав Східної Європи та Євразії виконує в освітньому процесі функцію аналітичного поля, на якому інституалізуються методи опрацювання міжнародних ситуацій – дослідження документів, декомпозиція конфліктів, порівняльна інтерпретація, оцінка джерел, моделювання сценаріїв та інші [10; 11]. Вони забезпечують не лише предметне розуміння регіону, а й сталі умови для системного впровадження аналітичних практик у підготовку студентів-міжнародників.

Одним із центральних елементів такої практики є *робота з документами* зовнішньої політики. Варто системно використовувати офіційні стратегії, дипломатичні ноти, резолюції міжнародних організацій, заяви МЗС, транскрипти засідань, тексти угод та аналітичні огляди, які підлягають не репродукції знань, а декомпозиції на складові: інтереси актора, предмет регулювання, інструменти тиску, очікувані результати та фактичні наслідки. Такий формат роботи привчає студентів застосовувати процедуру аналізу як стандарт взаємодії з матеріалом, а не як виняток від традиційної лекційної подачі. Широко застосовується *кейсовий аналіз* (case study) як інструмент повторювального моделювання реальних ситуацій зовнішньої політики. Важливо працювати з кейсами конфліктів, санкційної політики, угод про безпеку, дипломатичних провалів, змін зовнішньополітичних пріоритетів. На відміну від описових форматів, кейс у навчальному процесі

використовується не як ілюстрація, а як задача на розв'язання: студент повинен ідентифікувати проблему, визначити ключових акторів, реконструювати мотиви дій, побудувати альтернативні сценарії й обґрунтувати політичне рішення. *Сценарний аналіз* також функціонує як інституалізований інструмент. Студентам пропонується не лише фіксувати поточний стан зовнішньополітичної ситуації, а й конструювати можливі траєкторії її розвитку: інерційний, конфліктний, ескалаційний, компромісний, зовнішньо нав'язаний тощо. Це переносить роботу з матеріалом із площини фіксації фактів у площину прогнозування, яка є обов'язковою навичкою в професійному середовищі міжнародників.

Також послідовно використовуються інструменти *політичної записки* (policy brief) та *аналітичних меморандумів*. Студенти виконують завдання зі структурованої підготовки коротких аналітичних документів, адресованих умовному політичному замовнику. Від них очікується не конспект інформації, а вироблення позиції: чітке формулювання проблеми, обґрунтоване пояснення її міжнародної значущості, зіставлення альтернативних рішень та аргументований вибір одного з них. Регулярно використовується *порівняльна інтерпретація зовнішньополітичних нарративів* як окремий формат аналітичної роботи. Ми пропонуємо студентам співставляти офіційні позиції різних акторів, заяви міжнародних організацій, медійні комунікації, експертні оцінки та матеріали пропагандистського походження. Такий підхід передбачає виявлення точок розходження, визначення джерел легітимації кожного нарративу та пояснення того, як інформаційні конструкти впливають на зовнішньополітичні рішення.

Суттєве місце посідають *симуляції переговорів* як формат інституалізованої аналітичної діяльності. Студенти не лише імітують роль акторів, а й мусять забезпечити причинно-наслідкову відповідність між вихідною інформацією, інтересами учасників та обраною переговорною стратегією. Після симуляції обов'язковим елементом є *дебрифінг* – аналітичне відтворення процесу, оцінка обґрунтованості прийнятих рішень і порівняння очікуваних та фактичних дипломатичних результатів. Ми прагнемо отримати від студентів не лише кінцевий результат, а й пояснення логіки його отримання: які критерії оцінювання були застосовані, які джерела було відкинуто та з яких причин, які альтернативні тлумачення було розглянуто і чому обраний варіант визнано найбільш обґрунтованим. Це переводить навчальну діяльність з площини факту в площину аргументації, що відповідає очікуваній моделі професійної поведінки у сфері міжнародної аналітики. Наявність дебрифінгу як обов'язкової частини симуляції є маркером інституалізації: він перетворює рольову модель із практики імітації на інструмент дедуктивного аналізу. *Версифікація джерел* і робота з первинними документами також застосовуються як усталена норма. Ми системно наголошуємо на тому, що будь-який аналітичний висновок студента повинен мати джерельне підтвердження та пройти базову перевірку на достовірність: походження джерела, політична заангажованість, мета появи, контекст поширення, порівняння з альтернативними даними [12].

Таким чином, повторюваність вищеозначених підходів у різних курсах як обов'язкових, фіксує їх як інституціонально закріплені елементи навчання інформаційно-аналітичній діяльності. Важливо зафіксувати, що аналітичні інструменти не існують у вакуумі, а взаємно підсилюють один одного. Експертиза документів готує підґрунтя для кейсової реконструкції подій; кейсовий підхід створює матеріал для сценарного прогнозування; симуляції переговорів вимагають попередньої роботи з джерелами та формують підстави для аналітичного дебрифінгу; policy brief є продуктом, який інтегрує результати всіх попередніх аналітичних процедур. Така зв'язаність елементів свідчить про існування не набору методів, а функціональної системи, що має завершений характер і виконує роль методологічного ядра курсу.

Окремої уваги заслуговує відмінність між несистемним та інституалізованим впровадженням аналітичних інструментів, оскільки саме вона визначає якісну зміну освітнього процесу. *Епізодичне використання* означає ситуацію, коли аналітичні завдання з'являються нерегулярно, виконуються час від часу, не накладаються на всі змістові блоки дисципліни та не мають обов'язкового логічного продовження у вигляді перевірки, дебрифінгу чи повторного залучення в новому контексті. *Інституалізоване використання*,

навпаки, характеризується повторюваністю в межах курсу та між курсами, обов'язковістю (вони не є опцією викладача, а структурною частиною навчання), процедурною завершеністю (аналіз не закінчується на виявленні фактів, а переходить у висновки, аргументацію та рефлексію) та незалежністю від персонального стилю викладача. У результаті інституалізація аналітичних практик змінює сам статус освітньої взаємодії. Студент перестає бути споживачем інформації та стає виконавцем аналітичних дій. Для підготовки міжнародників це є ключовим, оскільки професійне середовище вимагає не знати подію, а пояснювати її, не повторювати позицію актора, а реконструювати її логіку, не повідомляти дані, а робити з них висновки. Таким чином, інституалізація аналітичних практик у підготовці студентів спеціальності «Міжнародні відносини» в НУБіП України виступає не лише педагогічною особливістю окремих курсів, а й чинником зміни моделі підготовки – від інформаційно-репродуктивної до аналітично-орієнтованої.

Вивчення базових процесів зовнішньої політики нових незалежних країн у підготовці студентів-міжнародників виступає не лише тематичним компонентом курсу, а навчальним полем для відпрацювання аналітичних процедур. Включення існуючих кейсів, як то конфліктів, структурних зсувів, ревізійністських практик, інформаційних війн, формує здатність працювати з неоднорідними нарративами, розпізнавати приховані інтереси акторів та відновлювати причинно-наслідкову логіку подій. Саме така робота з емпіричним матеріалом виступає каталізатором розвитку критичного мислення, оскільки змушує студента не відтворювати інформацію, а будувати власні судження на підставі перевірених даних і аргументів. Робота з матеріалом зовнішньої політики вчить не фіксувати події, а ставити пояснювальні запитання: що зумовило рішення, чия точка зору домінує, які альтернативні пояснення існують, як реагували зовнішні актори? У такому разі критичне мислення не декларується як самостійна мета, а формується як практичний результат системного введення в дію аналітичних інструментів. Набуті в цьому полі інформаційно-аналітичні навички є ядром професійної готовності майбутнього міжнародника, який приймає рішення в умовах турбулентності та інформаційного тиску. Таким чином, інституалізація аналітичних практик у вивченні зовнішньої політики нових держав Східної Європи та Євразії виконує подвійну функцію: забезпечує опанування предметної області та одночасно формує критично мислячого фахівця і громадянина, здатного діяти у складному інформаційному середовищі, підтримуючи стандарти раціональності, доказовості та відповідальності.

Висновки. Інституалізація інформаційно-аналітичних практик у підготовці студентів-міжнародників засвідчує перехід від описового освоєння базових знань зовнішньої політики нових незалежних країн Східної Європи та Євразії до системної роботи з емпіричним матеріалом і структурованими методами аналізу. «Пострадянський простір», як поле конфліктів, динамічних змін і конкуренції зовнішніх впливів, створює умови для формування критичного мислення через верифікацію джерел, порівняння нарративів і аналітичне відтворення послідовності факторів і результатів. Методичне залучення кейс-аналізу, роботи з першоджерелами, симуляцій переговорів і дебрифінгів переводить аналітичну діяльність зі статусу нестійкої вправи у стійку компоненту освітнього процесу. Така конфігурація підготовки не лише підвищує професійну готовність випускників до роботи в умовах інформаційної турбулентності, а й виконує громадянську функцію – формує здатність відповідально мислити, протидіяти маніпуляціям і орієнтуватися на принципи доказовості у публічній сфері.

Список літератури

1. Демуз І. Підготовка фахівців-аналітиків соціально-комунікативної сфери у закладах вищої освіти України. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 22, т. 1. С. 103–110.
2. Загуменна В., Кузьменко О. Інформаційно-аналітична діяльність як наукова та навчальна дисципліна: еволюція, тенденції розвитку. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 4. С. 102–107.
3. Іващенко Г., Отенко П. Розвиток інформаційно-аналітичної діяльності в галузі міжнародних відносин. *Бізнес-інформ*. 2024. № 9. С. 27–37.

4. Костюченко Ю., Пушкар В. «Пострадянський простір»: соціальна реальність чи політичне кліше? *Social Transformation Sentinel*. 2021. № 2. С. 21–35.
5. Brzezinski Z. *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York: Basic Books, 1997. 256 p.
6. Europe-Asia Studies. Publishes on the history and current political, social and economic affairs of the former communist countries of the Soviet Union, Eastern Europe and Asia. URL: <https://www.tandfonline.com/journals/ceas20>.
7. Plazova T. (et al.). Information Warfare as an Instrument of Geopolitical Influence on Ukraine: Main Aspects and The State's Response. *International Journal of Religion*. 2024. Vol. 5. P. 121–130.
8. Bakirov A., Suleimenov I. Theoretical Bases of Methods of Counteraction to Modern Forms of Information Warfare. *Computers*. 2025. Vol. 14.
9. Жумбей М., Руснак Л., Лагодич Т. Формування критичного мислення у студентів закладів вищої освіти. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2024. № 4. С. 17–22.
10. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору / ред. А. Бульвінський. Київ: Фенікс, 2017. 288 с.
11. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ППІЕНД, 2011. 288 с.
12. Ліпінська А. Вивчення методів інформаційно-аналітичної діяльності майбутніми фахівцями з документознавства та інформаційної діяльності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 7.

References

1. Demuz, I. (2018). Training of specialist analysts in the socio-communicative sphere in higher education institutions of Ukraine. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual Issues of Humanities]*, 22/1, 103–110 [in Ukrainian].
2. Zahumenena V., Kuzmenko O. (2022). Information-analytical activity as a scientific and educational discipline: evolution, development trends. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia [Library Science. Records Management. Informology]*, 4, 102–107 [in Ukrainian].
3. Ivashchenko H., Otenko P. (2024). Development of information-analytical activity in the field of international relations. *Biznes-inform [Business-Inform]*, 9, 27–37 [in Ukrainian].
4. Kostiuchenko Yu., Pushkar V. (2021). “Post-Soviet space”: social reality or political cliché? *Social Transformation Sentinel*, 2 (3–4), 21–35 [in Ukrainian].
5. Brzezinski Z. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. New York.
6. Europe-Asia Studies. Publishes on the history and current political, social and economic affairs of the former communist countries of the Soviet Union, Eastern Europe and Asia. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/journals/ceas20>.
7. Plazova T. (et al.). (2024). Information Warfare as an Instrument of Geopolitical Influence on Ukraine: Main Aspects and The State's Response. *International Journal of Religion*, Volume: 5/2, 121–130.
8. Bakirov A., Suleimenov I. (2025). Theoretical Bases of Methods of Counteraction to Modern Forms of Information Warfare. *Computers*, 14.
9. Zhumbey M., Rusnak L., Lahodych T. (2024). Formation of critical thinking in students of higher education institutions. *Akademichni studii. Seriiia «Pedagogika» [Academic Studies. Series «Pedagogy»]*, 4, 17–22 [in Ukrainian].
10. Bulvinskyi, A. (ed.) (2017). Peculiarities of socio-political modernization of post-Soviet countries. Kyiv [in Ukrainian].
11. Liashenko, T. (2011). Transformation of political systems in Central Asian countries: national and regional aspects. Kyiv [in Ukrainian].
12. Lipinska, A. (2017). Study of methods of information-analytical activity by future specialists in records management and information activity. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok [Public Administration: Improvement and Development]*, 7 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 3.10.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 373.5.091.313STEAM:[37.016:94]
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-166-174

Лариса ЛІПСЬКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>
e-mail: lorlus@ukr.net

Марія НАЙДАН

здобувачка вищої освіти Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4379-1999>
e-mail: meri31718@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ STEAM-ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ІСТОРИЧНОГО ЦИКЛУ

Анотація. Мета. Розкрити сутність та важливість STEM-освіти в сучасному світі, а також проаналізувати її вплив на підвищення якості та ефективності навчання. Окреслено ключові переваги STEM-підходу, такі як розвиток критичного мислення, навичок вирішення проблем, креативності та співпраці, практичні аспекти впровадження STEM-освіти на уроках історії, шляхи та рекомендації для подолання викликів і успішного впровадження STEM-освіти в Україні. **Висновки.** Сучасні цифрові реалії створюють виклики для освіти, такі як кліпове мислення та низька мотивація, що вимагає інноваційних підходів. STEM-освіта, що інтегрує науку, технології, інженерію та математику, ефективно формує критичне мислення, навички розв'язання проблем та співпрацю. Її застосування, зокрема через 3D-моделювання та Minecraft, робить навчання інтерактивним і практичним, розвиваючи цифрові навички. Успіх STEM залежить від трансформації ролі педагога, який стає проєктантом і провідником ідей. Таким чином, STEM-освіта є ключовим інструментом для підготовки майбутніх поколінь до життя та професійної діяльності у світі, що динамічно змінюється.

Ключові слова: STEM-освіта, 3D-моделювання, Minecraft, критичне мислення, цифрові компетентності, історія, сучасна освіта, інтерактивні методи навчання.

Larysa LIPSKA

PhD in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Special Branches of Historical Science, B. Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>
e-mail: lorlus@ukr.net

Maria NAYDAN

Student of B. Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4379-1999>
e-mail: meri31718@gmail.com

THE USE OF STEAM TECHNOLOGIES IN THE LESSONS OF THE HISTORICAL CYCLE

Abstract. The purpose. To reveal the essence and importance of STEM education in the modern world, as well as to analyze its impact on improving the quality and effectiveness of learning. The key advantages of the STEM approach, such as the development of critical thinking, problem-solving skills, creativity and cooperation, practical aspects of implementing STEM education in history lessons, ways and recommendations for overcoming challenges and successful implementation of STEM education in Ukraine are outlined. **Conclusions.** Modern digital realities pose challenges for education, such as clip thinking and low motivation, which requires innovative approaches. STEM education, which integrates science, technology, engineering, and mathematics, is effective in building critical thinking, problem-solving, and collaboration skills. Its application, in particular through 3D modeling and Minecraft,

makes learning interactive and hands-on, developing digital skills. The success of STEM depends on the transformation of the role of the teacher, who becomes a designer and conductor of ideas. Thus, STEM education is a key tool for preparing future generations for life and professional activities in a dynamically changing world.

Keywords: *STEM education, 3D modeling, Minecraft, critical thinking, digital competencies, history, modern education, interactive teaching methods.*

Постановка проблеми. У зв'язку з діджиталізацією життя сучасних здобувачів освіти та їх залежністю від віртуального простору, сучасний вчитель натрапляє на ряд проблем:

Кліпове мислення – здатність сприймати інформацію короткими уривками, без встановлення між набором «кліпів» логічного зв'язку. Це пов'язано з постійним переглядом TikTok, Instagram, YouTube Shorts. Здобувачам освіти важко зосередитись на завданні, що вимагає аналізувати складні тексти, будувати логічні висновки та довготривалого виконання. Як наслідок, більше починає працювати короткочасна пам'ять замість довготривалої, бо якщо перед очима постійно змінюється картинка, новини, гасла, мозок намагається все це ухопити, і про глибокий аналіз інформації вже не йдеться;

Перевантаження інформацією – за умов цифрового світу, здобувачі освіти стикаються з великим потоком даних, але не завжди вміють їх аналізувати та критично осмислювати;

Залежність від гаджетів – смартфони та комп'ютери стали основним джерелом інформації та розваг, що може знижувати навички живого спілкування, читання книг і письмового викладу думок;

Низька мотивація до навчання – традиційні методи викладання часто здаються учням нецікавими, а навчальні матеріали не завжди мають зв'язок із реальним життям. Як наслідок, постає проблема знаходження чи розроблення нових методів зацікавлення їх до вивчення навчальних дисциплін, у тому числі історії.

Через це у багатьох розвинутих країнах світу все більшої популярності набуває STEM-освіта. Впровадження її моделі до навчального процесу має на меті формування у здобувачів освіти та студентів низки ключових STEM-компетентностей. До них належать вміння чітко формулювати проблему, визначити дослідницькі завдання та знаходити шляхи їх ефективного вирішення. Також важливо розвивати здатність застосовувати отримані знання в різноманітних ситуаціях, визнавати інші точки зору щодо розв'язання проблем, мислити оригінально для знаходження нових рішень та використовувати навички мислення високого рівня.

Сучасна парадигма компетентнісного навчання зумовлена потребами нового покоління учнів – так званого «покоління геймерів». Ці діти зросли в цифровому середовищі, де світ сприймається через гру та яскраві враження. У зв'язку з цим, у них часто виникають труднощі з формуванням довготривалої та осмисленої пам'яті, а також з усвідомленням почуття обов'язку та відповідальності. Відтак першочерговим завданням для педагогів є створення таких умов, які сприятимуть осмисленню й ефективному здійсненню освітньої діяльності, готуючи учнів до продуктивного життя у сучасному глобалізованому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження впровадження STEM-освіти в Україні та за кордоном активно розвиваються, що відображено у значній кількості наукових праць та методичних рекомендацій. Цей розділ аналізує ключові джерела, що висвітлюють різні аспекти STEM-підходу, його ефективність та особливості застосування в освітньому процесі. Так, важливість STEM-підходу як інноваційної стратегії навчання підкреслюється у роботах І. Василяшко і Т. Білик, В. Заїки та І. Переяслової, які розглядають STEM-освіту як шлях до майбутнього та інноваційну технологію для розвитку здібностей учнів [6; 11]. Загальний стан та перспективи розвитку STEM-освіти в Україні детально проаналізовані І. Бойком і О. Анісімовою О. [5].

Особливе місце в історіографії посідають питання методики та організації навчально-дослідницької діяльності в контексті STEM. Ж. Білик досліджує це питання на прикладі біології [4]. С. Кириленко присвятив свою роботу поліфункціональному уроку в системі STEM-освіти, розглядаючи його теоретико-методологічні та методичні сегменти [12].

Інтеграційний аспект, що є провідним принципом STEM-освіти, детально висвітлено Т. Євтушевською [10]. Проблеми управління процесом впровадження STEM-освіти в закладах загальної середньої освіти вивчала М. Гаптельманова [7]. Практичні аспекти застосування STEM-технологій також знаходять своє відображення у дослідженні Н. Євдокимової щодо екскурсійної діяльності [9]. Значну увагу приділено ролі STEM-освіти у підготовці фахівців нового покоління. О. Мельник та Н. Вагіна наголошують на важливості STEM-підходу для сучасної професійної підготовки [13]. Методичні рекомендації щодо впровадження STEM-освіти в умовах інтеграції формальної та неформальної освіти обдарованих учнів були розроблені Н. Поліхун та колективом авторів [14]. І. Дутчак розглядає STEM-орієнтований підхід до навчання як педагогічну інновацію XXI ст. [8].

Окремий аспект історіографії становить дослідження впливу цифрових технологій на освіту. Зокрема, М. Пригодій зі співавторами [15] у навчально-методичному посібнику розглядають цифрові технології професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників у воєнний та повоєнний час, що актуалізує роль STEM-компетентностей. Водночас у контексті специфіки викладання іноземної мови студентам з «кліповим мисленням» відзначається важливість адаптації методик до сучасних когнітивних особливостей, що корелює з інтегративними підходами STEM [1]. Важливим джерелом інформації є офіційні портали, такі як веб-сторінка інституту модернізації змісту освіти про STEM-освіту, що надає загальні відомості та регуляторні аспекти [3]. Крім того, практичний досвід застосування ігрових методик у навчанні, зокрема використання Minecraft, висвітлено у статті «Minecraft у школі: як діти вчать за допомогою популярної гри» [2]. Таким чином, наявні джерела підтверджують багатогранність STEM-освіти та її значущість для розвитку сучасної освітньої системи, а також окреслюють основні напрямки досліджень у цій галузі.

Метою статті є аналіз поняття STEM-освіти, її важливості у сучасному світі, а також аналіз її впливу на підвищення якості та результативності навчання. У статті окреслені ключові переваги STEM-підходу, зокрема, розвиток критичного мислення, навичок вирішення проблем, креативності та співпраці. Також розглянуті практичні аспекти впровадження STEM-освіти в навчальний процес на уроках історії та запропоновані рекомендації щодо подолання викликів у ході ефективного впровадження STEM-освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. STEM-освіта активно інтегрується через різні форми навчання, включаючи офіційну шкільну та університетську освіту, додаткові курси та гуртки, а також самостійне навчання та здобуття знань з повсякденного досвіду. STEAM-підхід в освіті базується на принципах інтегрованого навчання, де навчальні дисципліни та окремі дидактичні елементи об'єднуються на міждисциплінарній основі, орієнтуючись на певні теми, а не на окремі предмети. Ключовою ознакою STEM є комплексний міждисциплінарний підхід до розробки навчальних планів, освітніх програм та організації самого навчального процесу.

Розглянемо детальніше складові цього підходу: Science (природничі науки) – це шлях до пізнання світу навколо нас; Technology (технології) – це інструменти, що дозволяють адаптувати та покращувати світ, реагуючи на соціальні зміни; Engineering (інженерія) – це процес створення та вдосконалення пристроїв для вирішення реальних проблем; Mathematics (математика) – це спосіб опису та аналізу світу та існуючих проблем за допомогою чисел. Отже, такий комплексний підхід є природним і доцільним, коли вирішується певна реальна проблема. Вибудовується ланцюг логічних питань: «Що це?», «Як з цим діяти?», «Як і чим вдосконалити?», «Як це зрозуміло представити?», в ході відповідей на які, згідно навчання за STEM, відбувається поєднання наукового методу, технології, проектування та математики за принципом міжпредметності. Причому результатами інтеграції може бути формування нового знання, окремого навчального предмету або ж певні зміни в навчальному плані кожного із предметів, інтегрованих відповідно до STEM, на основі впровадження інновацій, посилення практичного компоненту щодо розв'язання реальних проблем.

STEM-освіта надає учням низку значних переваг. Вона сприяє ефективнішому засвоєнню навчального матеріалу та формує комплексне розуміння предметів і процесів. Завдяки STEM навчальний процес стає цікавішим і мотивуючим, розвиваючи в учнів оригінальність мислення та здатність виходити за рамки шаблонів. Школярі вчаться формулювати дослідницькі питання та комплексно шукати рішення. Крім того, STEM-освіта відкриває широкі можливості для здобуття престижної вищої технічної освіти як в Україні, так і за кордоном, а також для отримання високооплачуваної роботи в будь-якій країні світу.

Для вчителів STEM-освіта також має вагомі переваги. Вона дає змогу наочно передавати знання та навички, водночас сприяючи самостійності учнів. Педагоги можуть використовувати неординарні підходи в навчанні та працювати з більш мотивованими та зацікавленими учнями. Важливо, що STEM-освіта дозволяє відходити від стандартних систем оцінювання, що ґрунтуються на відтворенні знань, і натомість сприяти розвитку креативності учнів.

Розвиток STEM-освіти в закладах освіти України реалізується на кількох рівнях, кожен з яких має свої основні завдання. На початковому рівні головна мета полягає у стимулюванні допитливості та підтримці інтересу дітей до навчання, пошуку знань і мотивації до самостійних досліджень. Тут акцент робиться на створенні простих приладів, конструкцій та розвитку науково-технічної творчості. На базовому рівні відбувається формування стійкого інтересу до природничо-математичних предметів. Учні опановують технологічну грамотність, розвивають навички розв'язання проблем, активно залучаються до дослідництва, винахідництва та проектної діяльності. Це має збільшити кількість тих, хто в майбутньому прагне обрати науково-технічні та інженерні професії. Профільний рівень передбачає поглиблене оволодіння системою знань і вмінь STEM-освіти, освоєння методів наукових досліджень та реалізацію інноваційних проєктів. На вищому/професійному рівні відбувається становлення фахівців різних науково-технічних та інженерних професій на базі закладів вищої освіти. Крім того, на цьому етапі велике значення має підвищення професійної майстерності педагогічних працівників у впровадженні нових методик викладання, відповідних курсів та реалізації інноваційних проєктів.

STEM-освіта створює унікальне середовище, де діти не просто готуються до дорослого життя, а й повноцінно розкривають свій потенціал. Уся діяльність із впровадження STEM-підходу спрямована на те, щоб допомогти кожній особистості стати творцем і архітектором власного життя. Цей підхід також сприяє гармонізації стосунків між учнями та вчителями, школою та родиною, ґрунтуючись на ідеї свідомого вибору життєвого шляху. Важливо розуміти, що STEM-навчання суттєво відрізняється від традиційних методик на всіх етапах – від планування окремих занять до взаємодії з викладачами суміжних предметів. Заняття, на яких застосовують навчання за STEM, повинні обов'язково мати ознаки проблемного навчання, в основу яких покладено постановку завдань з реальним практичним змістом, розв'язання яких передбачає міждисциплінарну взаємодію, переважне використання індуктивних методів дослідження, діяльність в команді тощо.

Ефективність STEM-освіти суттєво зростає завдяки систематичній та злагодженій співпраці як учнів, так і вчителів, що разом впроваджують цей підхід. Хоча природничо-математичні знання є фундаментом STEM, їх застосування відбувається через інженерний метод дослідження (інженерне проєктування). Останній охоплює низку послідовних кроків: від чіткого визначення проблеми та попереднього дослідження – до формулювання вимог, мозкового штурму, розробки та тестування прототипу. Далі йдуть оцінка результату, прогнозування, внесення необхідних змін та, зрештою, презентація кінцевого рішення. На відміну від суто наукового методу, в інженерному підході учні засвоюють нові знання, експериментуючи з різними, іноді навіть невдалими, рішеннями. Ці «помилкові» спроби стають невід'ємною частиною освітнього процесу, допомагаючи учням глибше зрозуміти проблему та знайти оптимальні шляхи її вирішення.

Отже, реалізація навчального проєкту спонукає учня до авторського представлення власних моделей, проєктів та інших продуктів творчої навчальної діяльності. Креативність у створенні цих продуктів є прямим результатом здатності учня до критичного мислення.

Саме тому критичне мислення є необхідною передумовою для ефективної STEM-освіти. У свою чергу STEM-навчання активно сприяє розвитку критичного мислення. Це взаємозалежні поняття, які не можуть існувати одне без одного і які значно підсилюють процеси формування особистості учня.

Успішне впровадження STEM-навчання в Україні залежить від кількох ключових факторів. По-перше, учні повинні вміти ефективно опрацьовувати великі масиви інформації. Це вимагає від них здатності не лише виокремлювати практично важливі дані, але й застосовувати їх у реальних ситуаціях, використовуючи критичне та креативне мислення. По-друге, STEM-освіта потребує нової ролі для вчителя. Педагог має вийти за межі викладання лише свого предмета і бути здатним до реалізації міждисциплінарних зв'язків. Це означає усвідомлення значення професійних знань у широкому соціокультурному контексті, розуміння своєї соціальної відповідальності, постійне прагнення до особистісного та професійного зростання. Такий вчитель вміє ставити та досягати нові педагогічні цілі, постійно навчаючись у процесі викладання.

Вчитель, орієнтований на STEM, є активним проєктувальником. Базуючись на власних знаннях та розумінні наукової картини світу, він визначає зміст, обсяг та послідовність навчання, а також рівень інтеграції знань з різних галузей. Він обирає методи, методики та стратегії, що забезпечать найкращий педагогічний результат. Важливою є його здатність організувати навчальний процес як педагогічну взаємодію, спрямовану на розвиток особистості учня та його підготовку до розв'язання реальних життєвих завдань. Роль педагога полягає не лише у передачі знань, а й у тому, щоб бути провідником ідей, людиною культури та носієм цінностей. Ці аспекти підкреслюють, наскільки важливою є всебічна трансформація підходів до навчання та ролі вчителя для успішного розвитку STEM-освіти в сучасному світі.

STEM-освіта є не просто модним трендом, а стратегічною необхідністю для України та світу в цілому. Вона відіграє ключову роль у формуванні комплексних компетентностей, які є абсолютно необхідними для успішної адаптації та розвитку в сучасному, стрімко мінливому суспільстві. Інтегруючи науку (Science), технології (Technology), інженерію (Engineering) та математику (Mathematics) в єдиний навчальний процес, STEM-освіта виходить за рамки традиційного викладання предметів, створюючи цілісну систему знань і навичок. Впровадження цього підходу сприяє глибинному розвитку критичного та креативного мислення, які є фундаментом для інновацій. Учні вчать не просто запам'ятовувати інформацію, а аналізувати її, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, генерувати оригінальні ідеї та ефективно вирішувати складні проблеми. Окрім того, STEM-освіта активно розвиває навички командної роботи та комунікації, що є життєво важливими у будь-якій сфері діяльності. В умовах цифрової трансформації, оволодіння цифровими технологіями стає невід'ємною частиною освітнього процесу, готуючи молодь до вимог ринку праці.

Цей підхід є прямою відповіддю на потреби нового покоління учнів – так званих «цифрових аборигенів», які зростають у віртуальному середовищі. Для них навчання через гру, візуалізацію та інтерактивність є найбільш природним і ефективним. Тому STEM-освіта покликана створювати умови для осмислення та здійснення освітньої діяльності, що дозволить учням продуктивно жити та працювати в сучасному глобалізованому світі.

Успішне впровадження STEM-освіти вимагає трансформації ролі педагога. Сучасний вчитель має не лише досконало володіти своїм предметом, але й глибоко розуміти міждисциплінарні зв'язки, бути здатним до інноваційних методів викладання та постійно прагнути до професійного зростання. Це вчитель-провідник, який усвідомлює свою соціальну відповідальність та дбає про особистісний розвиток кожного учня. Прикладом такого інноваційного підходу може бути поєднання 3D-графіки з вивченням історії. Це не тільки робить навчання цікавішим і візуальнішим, дозволяючи «відтворити» минуле, але й сприяє розвитку просторового та логічного мислення, навичок роботи з програмним забезпеченням та командної співпраці.

Хоча тема 3D-графіки та її інтеграції з історією здебільшого орієнтована на учнів 9-х класів, її можна успішно адаптувати й для молодших школярів, пропонуючи їм спрощені

версії завдань. Наприклад, замість традиційного запам'ятовування історичних артефактів, архітектурних пам'яток чи визначних місць за фотографіями, учні можуть власноруч створювати їхні 3D-моделі за допомогою спеціального програмного забезпечення. Для цього можна використовувати такі програми, як: Tinkercad – проста у використанні веб-платформа, ідеальна для дітей та початківців; Blender – безкоштовна програма для 3D-моделювання та анімації; ZBrush – спеціалізована програма для створення 3D-скульптур, що дозволяє моделювати детальні історичні артефакти; а також SketchUp Free – онлайн-інструмент для моделювання будівель та архітектурних об'єктів.

Такий підхід не лише активізує візуальне сприйняття матеріалу, а й дозволить учням більш глибоко зануритися в історичний контекст, аналізуючи структуру та особливості створення певних об'єктів. Робота з 3D моделюванням сприятиме розвитку просторового мислення, творчої уяви та логічного мислення. Учні навчатимуться аналізувати форми, пропорції та деталі історичних пам'яток, що допоможе їм краще зрозуміти особливості культури та мистецтва різних епох. Крім того, такий підхід розвиває навички командної роботи, адже створення складних моделей можна реалізовувати у групах, розподіляючи між учасниками різні завдання.

Наступним етапом може стати друк створених 3D-моделей на спеціальному принтері. Це дозволить учням не лише побачити результат своєї роботи у цифровому форматі, а й отримати фізичний макет, який можна використовувати для подальшого аналізу чи навіть створення навчальних експозицій у школах. Такі моделі можуть стати частиною проєктних досліджень або інтерактивних виставок, що стимулюватиме зацікавленість учнів та сприятиме активному засвоєнню навчального матеріалу. Таким чином, використання 3D моделювання у викладанні історії допоможе зробити навчальний процес більш інтерактивним, практично орієнтованим і технологічно сучасним. Це сприятиме розвитку критичного мислення, навичок роботи з цифровими інструментами та зацікавленості учнів у вивченні історії через призму сучасних технологій.

Окрім використання комп'ютерів та моделювання, можна використати використати ігри, наприклад гру «Майнкрафт», яка є доступною для телефонів. Створена у 2011 р., Minecraft переносить гравця у тривимірний світ, що складається з кубічних блоків, які можна вільно перебудовувати, створюючи складні споруди. Це робить її схожою на популярний конструктор LEGO. Minecraft не ставить перед гравцем чітких цілей, натомість пропонує безліч можливостей для дослідження світу, створення різноманітних конструкцій та предметів. Спеціальна освітня версія – MinecraftEdu – доступна тільки для навчальних закладів. Її ключова особливість полягає в тому, що вчителі можуть самостійно створювати віртуальні світи та адаптувати їх під власні методи викладання. Важливо зазначити, що в цій версії гри відсутні казкові персонажі та можливість вбивати, що робить її безпечним та ефективним інструментом для навчання.

Minecraft – це не лише популярна гра, а й ефективний освітній інструмент, який можна застосовувати на уроках історії для візуалізації подій, архітектури та життя різних епох. Використання цього середовища допомагає зробити навчальний процес більш інтерактивним, залучаючи учнів до активного вивчення матеріалу через створення історичних реконструкцій, квестів та командної роботи. Зокрема, учні можуть відтворювати відомі історичні об'єкти, приміром, єгипетські піраміди, Колізей, середньовічні замки або міста Київської Русі. Це дозволяє не лише краще запам'ятати їхню структуру, а й дослідити архітектурні особливості певного періоду.

Крім того, тут можна створити спеціальні ігрові сценарії, які допоможуть здобувачам освіти побачити певні історичні події у віртуальному просторі. Наприклад, вони можуть відтворити битву під Крутами, оборону Києва або Велике географічне відкриття, виконуючи завдання, що відповідають історичним фактам. У Minecraft можна створювати й навчальні квести, де учні шукають артефакти, виконують завдання на основі історичних фактів або досліджують певну цивілізацію, збираючи необхідні ресурси. Це сприяє розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації.

Minecraft вже давно інтегрована в освітні програми в різних країнах світу. У Швеції вона є обов'язковою частиною програми з 2013 р. В Австралії гру використовують на

уроках природознавства, а в США – для вивчення історії. В Україні наразі вже 92 школи впровадили Minecraft у свої навчальні програми. Наприклад, у школі Britannica School є пілотний клас, що тестує MinecraftEdu. Після перших позитивних результатів керівництво школи вирішило навчити всіх вчителів, щоб вони могли інтегрувати Minecraft у будь-які уроки, де це доречно. Однак варто зазначити, що ця методика переважно використовується в молодших класах, оскільки старшим учням гра вже не настільки цікава.

Ще одним способом впровадження STEAM-технологій є виконання аналогічних до викладених вище завдань, але з використанням підручних матеріалів, таких як картон, пластилін, глина, папір, дерев'яні палички чи навіть конструктори. Це дозволить зберегти інтерактивний формат навчання та зацікавленість учнів у процесі створення моделей історичних пам'яток. Залучення здобувачів освіти до самостійного виготовлення або реконструкції історичних об'єктів не лише урізноманітнить уроки, але й сприятиме всебічному розвитку. Створення таких моделей допомагає розвивати дрібну моторику, що є важливим для покращення координації рухів та концентрації уваги.

Крім цього, учні вчать аналізувати архітектурні особливості історичних пам'яток, що розвиває критичне мислення та уважність до деталей. Якщо ж завдання виконується у групах, це сприяє соціалізації, адже учні вчать взаємодіяти, розподіляти обов'язки, домовлятися та працювати разом над спільним результатом. Такий підхід розвиває навички комунікації та відповідальності, що є важливими у сучасному світі. Водночас створення макетів стимулює творче мислення та фантазію – учні можуть не лише відтворювати існуючі історичні пам'ятки, а й пропонувати власні варіації їх реконструкції, спираючись на історичні джерела та уявлення про певну епоху.

У такий спосіб, навіть за відсутності сучасних технологій, використання альтернативних методів моделювання дозволяє зробити навчальний процес цікавим, інтерактивним та ефективним, сприяючи глибшому засвоєнню історичних знань через практичну діяльність. Крім статичних моделей, можна використати й історичну реконструкцію. Така технологія дозволяє зацікавити здобувачів до уроку косплеєм – історичною реконструкцією. Вчитель може як прийти у образі історичного персонажа і у такий спосіб проводити урок, так і, використовуючи попередні методи, може створити образ героя.

Висновки. У зв'язку з динамічним розвитком цифрових технологій та їхнім всеосяжним впливом на сучасне покоління, традиційні методи навчання стикаються зі значними викликами. В результаті, у здобувачів освіти спостерігаються такі феномени, як кліпове мислення, інформаційне перевантаження, залежність від гаджетів та знижена мотивація до навчання. Ці чинники зумовлюють нагальну потребу в розробці та впровадженні інноваційних освітніх підходів, здатних зацікавити учнів та забезпечити формування ключових компетентностей для життя у глобалізованому світі. Таким ефективним підходом, зокрема, є STEM-освіта, що інтегрує науку, технології, інженерію та математику. Вона спрямована на формування у здобувачів освіти низки STEM-компетентностей, включаючи вміння чітко формулювати та вирішувати проблеми, критично мислити, застосовувати знання в різноманітних ситуаціях, мислити оригінально та використовувати навички високого рівня. STEM-освіта активно впроваджується через формальні, неформальні й інформальні форми навчання, базуючись на міждисциплінарному підході та орієнтації на конкретні теми та реальні проблеми.

Застосування STEM-підходу у викладанні історії, зокрема через 3D-моделювання та використання освітніх ігор, на кшталт Minecraft, демонструє значний потенціал. Ці методи дозволяють перетворити вивчення історії з пасивного запам'ятовування на інтерактивний, практично орієнтований та технологічно сучасний процес. Учні розвивають просторове, логічне та творче мислення, навички роботи з цифровими інструментами, а також покращують комунікативні здібності та вміння працювати в команді. Можливість створювати фізичні макети за допомогою 3D-друку або навіть використовувати підручні матеріали для моделювання, посилює залученість та глибину засвоєння матеріалу.

Успішне впровадження STEM-освіти вимагає трансформації ролі педагога, який має бути не лише транслятором знань, а й активним проєктувальником, здатним до реалізації

міждисциплінарних зв'язків та постійного професійного зростання. Він має бути провідником ідей, людиною культури та носієм цінностей, спрямовуючи навчальний процес на розвиток особистості та її підготовку до розв'язання реальних життєвих завдань. Відтак STEM-освіта є не лише відповіддю на актуальні виклики сучасної освіти, а й ключовим інструментом для підготовки майбутніх поколінь до життя та успішної професійної діяльності у світі, що швидко змінюється. Її всебічне впровадження в освітній простір України сприятиме формуванню інноваційного суспільства та забезпеченню конкурентоспроможності країни на глобальній арені.

Список літератури

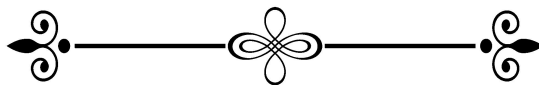
1. Koziel J. The Specificity of Teaching Foreign Language Vocabulary in the Case of Students with 'Clip Thinking'. *Roczniki Humanistyczne*. 2021. Vol. 69, № 10. S. 109–120.
2. Minecraft у школі: як діти вчать за допомогою популярної гри URL: <https://osvitoria.media/experience/minecraft-u-shkoli-yak-dity-vchatsya-za-dopomogoyu-populyarnoyi-gry>.
3. STEM-освіта. URL: <https://imzo.gov.ua/stem-osvita>.
4. Білик Ж. Методика та організація навчально-дослідницької діяльності учнів з біології в контексті STEM-підходу в освіті. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2017. № 6. С. 27–31.
5. Бойко І., Анісімова О. STEM-освіта в Україні: стан та перспективи розвитку. *Вісник Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова*. 2021. № 26. С. 127–134.
6. Василяшко І., Білик Т. STEM-освіта – шлях в майбутнє. *Управління освітою*. 2017. № 2. С. 26–32.
7. Гаптельманова М. Управління процесом упровадження STEM-освіти в закладі загальної середньої освіти. *Управління школою*. 2019. № 10–12. С. 26–28.
8. Дутчак І. STEM-орієнтований підхід до навчання як педагогічна інновація початку ХХІ століття. *Проблеми освіти*. 2021. Вип. 1. С. 127–145.
9. Євдокимова Н. Експериментальна діяльність в умовах упровадження STEM-освітніх технологій у закладах загальної середньої освіти. *Педагогічна майстерня*. 2020. № 2. С. 12–17.
10. Євтушевська Т. Інтеграція – провідний принцип STEM-освіти. *Географія*. 2018. № 19–20. С. 4–13.
11. Заїка В., Переяслова І. STEM-освіта: інноваційна технологія для розвитку здібностей учнів. *Директор школи*. 2018. № 19–20. С. 65–76.
12. Кириленко С. Поліфункціональний урок у системі STEM-освіти: теоретико-методологічні та методичні сегменти. *Рідна школа*. 2021. № 1–2. С. 50–54.
13. Мельник О., Вагіна Н. Роль STEM-освіти у підготовці фахівців нового покоління. *Педагогічна майстерня*. 2022. № 1. С. 5–10.
14. Поліхун Н. [та ін.]. Упровадження STEM-освіти в умовах інтеграції формальної і неформальної освіти обдарованих учнів: методичні рекомендації. Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2019. 80 с.
15. Пригодій М. [та ін.]. Цифрові технології професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників у воєнний та повоєнний час: навчально-методичний посібник. Київ: Інститут професійної освіти НАПН України, 2023. 327 с.

References

1. Koziel, J. (2021). The Specificity of Teaching Foreign Language Vocabulary in the Case of Students with 'Clip Thinking'. *Roczniki Humanistyczne [Humanities Annals]*, 69/10, 109–120.
2. Minecraft at school: how children learn with the popular game. Retrieved from: <https://osvitoria.media/experience/minecraft-u-shkoli-yak-dity-vchatsya-za-dopomogoyu-populyarnoyi-gry/> [in Ukrainian].
3. STEM-Education. Retrieved from: <https://imzo.gov.ua/stem-osvita/> [in Ukrainian].
4. Bilyk, Zh. (2017). Methods and organization of students' research activities in biology in the context of the STEM approach in education. *Osvita ta rozvytok obdarovanoj osobystosti [Education and Development of a Gifted Personality]*, 6, 27–31 [in Ukrainian].
5. Boyko, I., Anisimova, O. (2021). STEM-education in Ukraine: status and prospects of development. *Visnyk Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Drahomanova [Bulletin of M. Drahomanov National Pedagogical University]*, 26, 127–134 [in Ukrainian].
6. Vasylashko, I., Bilyk, T. (2017). STEM-education – a path to the future. *Upravlinnya osvityu [Educational Management]*, 2, 26–32 [in Ukrainian].

7. Haptelmanova, M. (2019). Management of the process of implementing STEM-education in general secondary education institutions. *Upravlinnya shkoloyu [School Management]*, 10–12, 26–28 [in Ukrainian].
8. Dutczak, I. (2021). STEM-oriented approach to learning as a pedagogical innovation of the early XXI century. *Problemy osvity [Problems of Education]*, 1, 127–145 [in Ukrainian].
9. Yevdokymova, N. (2020). Excursion activities in the context of implementing STEM-educational technologies in general secondary education institutions. *Pedahohichna maysternya [Pedagogical Workshop]*, 2, 12–17 [in Ukrainian].
10. Yevtushevska, T. (2018). Integration – the leading principle of STEM-education. *Geography*, 19–20, 4–13 [in Ukrainian].
11. Zaika, V., Pereyaslova, I. (2018). STEM-education: innovative technology for the development of students' abilities. *Dyrektor shkoly [School Director]*, 19–20, 65–76 [in Ukrainian].
12. Kyrylenko, S. (2021). Multifunctional lesson in the STEM-education system: theoretical-methodological and methodical segments. *Ridna shkola [Native School]*, 1–2, 50–54 [in Ukrainian].
13. Melnyk, O., Vahina, N. (2022). The role of STEM-education in training a new generation of specialists. *Pedahohichna maysternya [Pedagogical Workshop]*, 1, 5–10 [in Ukrainian].
14. Polikhun, N. (et al.) (2019). Implementation of STEM-education in the context of formal and non-formal education integration for gifted students: methodological recommendations. Kyiv [in Ukrainian].
15. Pryhodii, M. (et al.) (2023). Digital technologies of professional training for future skilled workers in wartime and post-war period: educational and methodological guide. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.07.2025
Схвалено до друку / Accepted: 25.09.2025

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

УДК 94:[334.732:631.115.8]«19»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-175-183

Андрій КАСЯН

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8073-7138>
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

ІНТЕГРАЛЬНІ ТА УНІВЕРСАЛЬНІ ТОВАРИСТВА (НА МАТЕРІАЛАХ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УСРР 1920-х рр.)

Анотація. У статті досліджено феномен появи й функціонування інтегральних та універсальних товариств у соціокультурному та економічному просторі 1920-х рр. Проаналізовано передумови виникнення таких організацій, що стали відповіддю на виклики повоєнної дестабілізації та пошук нових форм суспільної самоорганізації. Особливу увагу приділено типології цих об'єднань, їхній ідеологічній основі й ролі у формуванні тогочасного міждисциплінарного діалогу. **Мета дослідження** полягає в комплексному аналізі діяльності інтегральних та універсальних товариств як специфічної форми інституціоналізації інтелектуальних та кооперативних рухів 1920-х рр. Автор прагне розкрити внутрішню логіку їхнього розвитку, виявити спільні риси та розбіжності між інтегральним підходом (спрямованим на синтез знань або ресурсів) та універсалізмом (орієнтованим на всеохопність та глобальність завдань). **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше на основі раніше малодосліджених архівних матеріалів та періодики зазначеного періоду здійснено порівняльну характеристику цих організаційних структур. Введено в науковий обіг уточнене визначення «інтегрального товариства» як моделі, що поєднує господарські функції з освітньо-просвітницькою місією. Обґрунтовано тезу, що 1920-ті рр. стали піковим моментом для спроб гармонізації приватних ініціатив із суспільним благом через призму універсалістських концепцій.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інтегральні та універсальні товариства 1920-х рр. відіграли критичну роль у структуруванні громадянського суспільства. Вони стали майданчиками для експериментів із соціального інжинірингу та інтелектуального синтезу. Попри те, що багато з цих організацій припинили своє існування через посилення тоталітарних тенденцій або економічні кризи кінця десятиліття, їхній досвід заклав фундамент для сучасних моделей мережових спільнот та кооперативних об'єднань. Доведено, що ідея «універсального охоплення» була не лише утопічним прагненням, а й практичною стратегією виживання в умовах швидкої модернізації.

Ключові слова: інтегральні товариства, нова економічна політика (неп), 1920-ті рр., податкова політика, кооперація, синтез знань, інтелектуальна історія, УСРР (Україна).

Andrii KASIAN

PhD (History), Associate Professor of the Department of Archeology and Special Branches of Historical Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8073-7138>
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

INTEGRATED AND UNIVERSAL COMPANIES (BASED ON MATERIALS OF THE COOPERATIVE MOVEMENT IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920s)

Abstract. *The article explores the phenomenon of the emergence and functioning of integral and universal societies within the socio-cultural and economic landscape of the 1920s. The author analyzes the prerequisites for the establishment of such organizations, which served as a response to the challenges of post-war stabilization and the search for new forms of social self-organization. Particular attention is paid to the typology of these associations, their ideological foundations, and their role in fostering the interdisciplinary dialogue of the era. The **purpose** of the research is to provide a comprehensive analysis of the activities of integral and universal societies as a specific form of institutionalization of intellectual and cooperative movements in the 1920s. The author seeks to reveal the internal logic of their development, identifying common features and differences between the integral approach (aimed at the synthesis of knowledge or resources) and universalism (focused on the comprehensiveness and globality of tasks). The **scientific novelty** of the work lies in the fact that, for the first time, based on previously under-researched archival materials and periodicals of the specified period, a comparative characterization of these organizational structures has been carried out. The study introduces a refined definition of the «integral society» as a model that combines economic functions with an educational and enlightening mission. It substantiates the thesis that the 1920s represented a peak moment for attempts to harmonize private initiatives with the public good through the prism of universalist concepts.*

Conclusions. *The study suggests that integral and universal societies of the 1920s played a critical role in structuring civil society. They served as platforms for experiments in social engineering and intellectual synthesis. Although many of these organizations ceased to exist due to the rise of totalitarian tendencies or the economic crises of the late decade, their experience laid the foundation for modern models of network communities and cooperative associations. It is proven that the idea of «universal reach» was not merely a utopian aspiration but a practical survival strategy in the face of rapid modernization.*

Keywords: *integral societies, new economic policy (NEP), 1920s, tax policy, intellectual history, cooperation, synthesis of knowledge, Ukrainian SSR (Ukraine).*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної турбулентності традиційні моделі господарчої співпраці вичерпують свій потенціал. Вони не забезпечують потрібної гнучкості й стійкості складних систем. Інтегральна кооперація, що зазвичай базується на функціональному поєднанні ресурсів та зусиль у вузькоспеціалізованих межах, стикається з бар'єрами закритих корпоративних або галузевих структур. Основна колізія полягає в тому, що така форма взаємодії часто орієнтована на внутрішню оптимізацію, що обмежує можливості адаптації до зовнішніх викликів, перешкоджає формуванню масштабних міждисциплінарних альянсів, здатних вирішувати комплексні завдання. Водночас розвиток мережевого суспільства вимагає переходу до універсальної кооперації, що передбачає створення відкритих, інклюзивних механізмів взаємодії, незалежних від специфіки галузі чи географічних кордонів. Проблема полягає у відсутності єдиної теоретико-методологічної бази, яка дала б змогу гармонійно поєднувати інтенсивність внутрішніх зв'язків інтегрального типу з екстенсивністю та всеохопністю універсальних підходів. Невирішеність питання про те, як зберегти ефективність управління при переході до універсальних коопераційних моделей, зумовлює ризики втрати керованості та розмивання цілей, що робить дослідження взаємозв'язку цих двох концептів критично важливим для сучасної науки, зокрема й у контексті переосмислення досвіду кооперативного руху в УСРР доби непу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що вітчизняні історики-аграрники доклали чимало зусиль для предметного, об'єктивного висвітлення повсякденного життя та соціально-економічного значення української сільськогосподарської кооперації. Свого часу цій важливій проблемі було присвячено низку оригінальних робіт. Їхнє авторство належить визначним дослідникам і практичним діячам сільськогосподарської кооперації першої третини ХХ ст. Докладний перелік цих славних імен потребує спеціальної історіографічної праці, у рамках же нашої статті більш предметно зупинимося на доробку таких науковців як І. Батюк, А. Онуфрієв, С. Фесенко, К. Григорьев [1–4].

Як відомо, після початку «терористичної» колективізації 1929 р. й до «відлиги» (1956 р.) будь-які дослідження, що стосувалися діяльності самоврядної (демократичної) селянської організації, були неможливими. Сталінською тиранією на ній було міцно закріплено страшне на той час тавро куркульської організації, а багато її чільних діячів згинувло в катівнях. Навіть прості згадки про їхні роботи були фізично неможливі через цензурні проскрипції, що фактично проіснували аж до середини 1980-х рр.

Хронологічно новий цикл публікацій був започаткований С. Р. Ляхом [5]. Значний внесок у дослідження проблематики, пов'язаної з діяльністю сільськогосподарської кооперації, зробили вчені Черкаського національного університету. У цьому закладі на початку 2000-х рр., завдяки енергійній діяльності А. Морозова, була створена перша в добу державної незалежності України школа істориків-аграрників. Кілька її представників концентрували свої пізнавальні зусилля на вивченні широкого кола проблем, що репрезентували багатогранну діяльність української сільськогосподарської кооперації [6]. Сам А. Морозов досліджував організаційно-господарську й фінансово-кредитну діяльність кооперативних об'єднань селян.

Широке коло проблем, пов'язаних із функціонуванням сільськогосподарської кооперації, що стосувалися історії, теорії та практики (політики), системно простежив О. Антоян [7]. Великий внесок у розробку проблеми зробив В. Марочко [8]. Окрім іншого, разом із С. Кокіним та О. Мовчан, він увів до наукового обігу нові оригінальні джерела, що дало змогу проаналізувати загальні умови функціонування всієї мережі кооперативних організацій УСРР у 1921–1925 рр. [9]. Серед сучасних дослідників тематики варто назвати імена А. Дабіжи, І. Волошина, Ю. Тренкіна, Я. Трояк.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка концептуальної моделі універсальної й інтегральної кооперації як стратегічного механізму сталого розвитку соціально-економічних систем. Заплановано розкрити сутність універсальності кооперативних зв'язків через їхню здатність до адаптації в різних сферах діяльності, а також визначити роль інтегральних процесів у синергії зусиль учасників для досягнення спільних цілей. Особливу увагу буде приділено аналізу трансформаційного потенціалу такої кооперації в умовах глобальних викликів, що допоможе сформулювати практичні рекомендації стосовно зміцнення життєстійкості й конкурентоспроможності сучасних об'єднань.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр., коли для громадян проголошеної у 1919 р. УСРР дещо несподівано канули в минуле надумані конструкції «воєнного комунізму», реальністю для них стала нова економічна політика [10, с. 13]. Нагальна потреба в такій пертурбації була продиктована політичною доцільністю, але також економічної розрухою, важким станом всіх галузей сільського господарства, що потребували якнайшвидшої відбудови. Ситуація ускладнювалася тим, що більшовики фактично не мали навичок господарювання на засадах ринкових відносин, апробації відповідних організаційних форм, у тому числі кооперативних. Звідси, українська сільськогосподарська кооперація не могла відбуватися (виконувати свою місію) на тлі динамічних соціально-економічних процесів, перманентно не вдосконалюючи свої організаційно-господарські форми діяльності.

Будучи політичними прагматиками, більшовицькі лідери (вони ж керівники радянської держави), раз по раз застерігали виконавців на місцях від схоластичного, кабінетного вигадування організаційних форм і методів управління селянськими господарствами. Широку популярність тоді отримала лєнінська теза про нагальну потребу під час налагодження роботи випробовувати ті чи інші інституції (установи), відстежувати проблеми їхньої доцільності та ефективності, перевіряти їх колективним, загальним «досвідом трудящих» і, головне, оцінювати з огляду на отримані результати [11, с. 77].

Робота зі створення кооперативної системи в УСРР розгорнулася в 1920-х рр. з урахуванням досвіду діяльності української кредитної кооперації пізньоімперського періоду. Відтоді, унаслідок завоювань двох революцій, сільськогосподарська кооперація, що її раніше відверто пригнічувало російське самодержавство, отримала можливість плідно розвиватися в умовах відносного послаблення політичного тиску. Більшість дослідників

цієї проблеми сходяться на думці, що станом на початок становлення Української Народної Республіки у 1917 р., уже близько 50% селянських господарств Наддніпрянської України тією чи іншою мірою брали участь у діяльності різноманітних сільськогосподарських кооперативних установ [12, с. 123]. Ба більше, в умовах безперервного на той час, жорстокого воєнного лихоліття сільськогосподарська кооперація була ключовим стрижнем економічної політики та діяльності УНР Центральної Ради, Гетьманату Української держави П. Скоропадського, УНР Директорії, також періоду перманентних суспільно-політичних і соціально-економічних потрясінь, зумовлених політикою російсько-імперських сил. Вона виникала (відроджувалася) й функціонувала на основі інтеграції різних видів кооперації, насамперед споживчої та виробничої. При цьому декретом Раднаркому УСРР від 10 серпня 1920 р. «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій» сільськогосподарська кооперація була інтегрована зі споживчою [13, с. 6]. На об'єднану кооперативну систему були покладені функції розподільчого апарату Наркомпроду.

Об'єднання в інтегрованій системі різноманітних форм кооперації було явищем значною мірою надуманим. Попри запропоновані науковцями різні інтерпретації, у його основі лежало бажання влади підпорядкувати діяльність селянської сільськогосподарської кооперації споживчій, у основі своєї – міській, а отже, краще контрольованій самим диктаторським режимом. Показово, що навіть домагаючись об'єднання, IX з'їзд РКП(б) (березень – квітень 1920 р.) змушений був підкреслити, що злиття сільськогосподарських кооперативних організацій зі споживчою кооперацією потрібно проводити так, аби ініціатива й самодіяльність селян-виробників не були обмежені.

Виконуючи рішення X з'їзду партії щодо реалізації ідейних засад непу, ЦК РКП(б) 9 травня 1921 р. надіслав усім партійним організаціям листа «Про кооперацію». Він містив роз'яснення місцевим, догматично налаштованим керівникам про конче необхідне повернення до ринкових методів регулювання економіки загалом, її аграрного сектора насамперед. Це помітно полегшило організаційно-господарські умови функціонування сільськогосподарської кооперації, зокрема проведення фінансових операцій.

Переломним моментом діяльності системи сільськогосподарської кооперації в Україні стало прийняття спільного декрету ВУЦВК і РНК УСРР від 26 жовтня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [13, с. 7]. Згідно з цим декретом ліквідувалася обов'язковість інтеграції різних видів кооперації. Водночас, сільськогосподарська кооперація з частини розподільчого апарату перетворювалася на широку, самодіяльну, справді селянську (демократичну) організацію, покликану забезпечувати розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, ставати активним чинником об'єднання мільйонів дрібних товаровиробників. Вона отримувала організаційну й господарську самостійність, можливість створювати як низові товариства, так і їхні об'єднання різних рівнів, аж до всеукраїнського.

Про глибоку обґрунтованість курсу на широке розгортання ініціативи селянства в справі відновлення традиційної системи української сільськогосподарської кооперації, свідчить той факт, що менш ніж через півтора місяці після опублікування декрету «Про сільськогосподарську кооперацію» в УСРР зареєстрували свої статuti й розпочали господарську діяльність 2416 товариств [14, с. 5].

До початку 1922 р. оформилася й середня ланка сільськогосподарської кооперації – союз сільськогосподарських товариств. На 1 січня 1922 р. у республіці налічувалося 49 сільгоспсоюзів. Організаційне оформлення завершилося проведенням I Всеукраїнського з'їзду. Він тривав протягом 17 – 23 березня 1922 р. Було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [15, с. 7; 16, с. 9; 17, с. 3; 18, с. 5]. Це пришвидшило розвиток системи сільськогосподарської кооперації. Станом на 1 жовтня 1922 р. в УСРР налічувалося 4517 товариств і 140 їхніх союзів [19, с. 2].

Прагнення сотень тисяч селян до участі в роботі сільськогосподарської кооперації, що ставила перед собою завдання задоволення найнагальніших їхніх потреб, було очевидним. У цих умовах важливе значення мав вибір продуктивних організаційних форм низового рівня. Економічна дійсність того часу вказувала на надобність універсального сільськогосподарського товариства. В умовах розрухи, викликаній воєнним лихоліттям

попередніх років (1914–1920), посухою 1921 р., усі галузі сільськогосподарського виробництва потребували допомоги. Зважмо, що посівні площі в УСРР були вкрай ослаблені; вони зменшилися з 19,3 млн дес. у 1916 р. до 14,4 млн дес. у 1922 р. За той же період кількість коней (основної тягової сили) скоротилася з 5,4 млн до 4,1 млн гол. Майже 34% селянських господарств не мали жодного інвентаря [10, с. 564].

Природно, що сільськогосподарське товариство повинно було перейматися невідкладними господарськими потребами селян. Вони були простими, але різноманітними. У переліку запропонованих сільськогосподарською кооперацією гостродефіцитних виробничих товарів у 1922–1923 рр. переважали інвентар і прості сільськогосподарські машини, як то коси, лопати, плуги, борони, букери. Оскільки спеціалізація незможних і середняцьких господарств була ще низькою, то в таких умовах створювати спеціальні товариства, що мали концентрувати свою увагу на якісь певній галузі сільського господарства, як то буряківництво, молочне чи м'ясне тваринництво, плодоовочівництво, птахівництво тощо, було передчасно. У той час перед кожним українським селянином, як і сільським господарством загалом, стояло одне важливіше завдання – економічно вистояти й зміцнитися. Тож, саме універсальне сільськогосподарське товариство могло чи не найкраще задовольнити широкий спектр як виробничих, так і постачальницько-збутових інтересів селян.

Широке поле діяльності універсальних товариств давало їм змогу створювати для господарств, що входили до їхнього складу, сприятливий економічний мікроклімат. Відповідно до статуту вони постачали сільськогосподарські машини та інвентар, проводили агрокультурні заходи, племінну роботу, займалися організацією прокатних пунктів і первинною переробкою сільськогосподарської продукції. Економічно сильні універсальні товариства здійснювали також кредитні операції.

Про доцільність такої форми організації низової мережі сільськогосподарської кооперації в непростих умовах відбудови протягом 1922–1924 рр. переконливо свідчить факт їхнього очевидного кількісного переважання порівняно з іншими видами товариств [19, с. 3]. Щоправда, спостерігалася й інша тенденція. Невдовзі після організації певна частина товариств почала зливатися зі споживчими товариствами, утворюючи ті ж інтегралі. Згідно з деякими даними, до середини 1922 р. в УСРР налічувалося близько 200 інтегральних товариств. Ця тенденція отримала підтримку ряду відповідальних радянських і господарських працівників. Особливо сильними були інтеграційні настрої в керівних органах споживчої кооперації, діячі якої все ще мислили постулатами «воєнного комунізму» [20, с. 4].

Принагідно розгорнулася дискусія щодо вибору форм кооперативного будівництва на селі: створювати сільськогосподарські товариства, орієнтовані лише на обслуговування виробничих потреб сільського господарства, чи інтегровані, із сільськими споживчими товариствами? Конструктивно налаштовані партійні діячі змогли подолати догматизм апологетів «воєнного комунізму» [21, с. 6]. На XII партійній конференції РКП(б) (серпень 1922) їм вдалося прийняти резолюції, у якій мова йшла про підтримку лінії на розвиток демократії в питаннях кооперативного будівництва. Відповідно до конкретних умов, доцільною визнавалася інтеграція сільськогосподарських і споживчих кооперативів, водночас зазначалося, що такого роду злиття належить проводити з особливою обережністю. Конференція рішуче засудила «ліві спроби нав'язування інтегралів» [22, с. 289]. Було підкреслено, що «таке рішення вбило б самостійність і позбавило сільську кооперацію основних стимулів її розвитку» [22, с. 289].

Утворення інтегралів більшовики назвали «переконливим аргументом» прогресивності цієї тенденції. Однак дійсність демонструвала дещо протилежне. Аналізуючи економічний стан багатьох новостворених товариств, не можна не відзначити їхню господарську слабкість. Наприкінці 1922 р. середній баланс сільськогосподарських товариств становив близько 2–3 тис. руб. Проте навіть станом на 1 січня 1924 р. у 32% товариств цей показник не сягав і однієї тисячі рублів. Розпочинаючи свою діяльність, багато осередків, не маючи достатніх капіталів, намагалися сформувавши їх будь-яким способом. У цій ситуації старим працівникам сільськогосподарської кооперації (а в її

керівних органах через демократичність декрету від 26 жовтня 1921 р. було представлено чимало діячів дореволюційної кооперації) вдалося повернути багато товариств на «випробуваний шлях» накопичення капіталу, що виливався в звичайну торгівлю споживчими товарами [23, с. 7].

Згідно з даними комісії РКІ, що обстежила роботу одеського філіалу «Сільського господаря» наприкінці 1924 р., споживчі товари займали в загальному обсязі його торгівлі 74%, а товари сільськогосподарського призначення – лише 26%. Аналогічними операціями займалися й економічно сильніші на той час споживчі товариства. Цього разу інтегрування виступало як логічний крок на шляху розширення торговельних операцій. Це призводило до того, що, наприклад, відповідно до матеріалів комісії ЦК КП(б)У і РНК УСРР, що в травні 1923 р. обстежувала роботу житомирського райсільгоспсоюзу, його діяльність майже повністю зводилася до торгівлі побутовими товарами. У результаті виробничі потреби села в інтегральних товариствах у кращому разі відсувалися на другий план [23, с. 10].

Практика показала, що інтеграція гальмувала як організаційну, так і господарську роботу кооперативних структур. Від існування в селі подібного товариства місцеве господарство нічого не виграло. Ті нечисленні матеріально-грошові ресурси, що могли бути мобілізованими й спрямованими на потреби відновлення сільськогосподарського виробництва, фактично вилучалися з нього.

У результаті доброго врожаю 1922 р. попит селян на сільськогосподарські машини та інвентар зріс. Однак бідняцькі та середняцькі господарства не могли відразу заплатити за потрібну їм сільськогосподарську техніку (механізми) готівкою. Вони потребували кредитів. Для цього держава надала сільськогосподарській кооперації значні суми. Але прагнення до «накопичення капіталу» призводило до інцидентів, коли, наприклад, Таганрозький райсоюз отримав для організації постачання селян сільськогосподарськими машинами державні кредити повністю використав для закупівлі дорогого жіночого взуття, швейоту, фарфору. Відбувалася підміна головних завдань другорядними, водночас переорієнтація основних цілей, для вирішення яких і була створена система сільськогосподарської кооперації.

Піклуючись про розвиток виробничого напрямку діяльності сільськогосподарської кооперації, що справді відповідав би інтересам селян, керівництво РНК та Народного Комісаріату Землеробства України на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) постійно наголошувало на тому, що основним завданнями розвитку цієї кооперації є зосередження зусиль на діловій господарській роботі й надання всебічної допомоги селянам.

В умовах непу, коли спільні дії «лівих» та суто комерційно налаштованих кооператорів фактично загрожували повністю спотворити прагматичне налаштування української сільськогосподарської кооперації, було прийнято ряд конкретних урядових рішень на запобігання її надмірної комерціалізації. Головним вектором було визначено розвиток продуктивних сил селянських господарств. Восени 1923 р. Всеукраїнською міжкооперативною нарадою була вироблена й Політбюро ЦК КП(б)У затверджена резолюція «Про інтегральні» [20, с. 3]. У ній зазначалося, що практика інтегрування дала негативні результати як у господарському, так і в політичному плані. Вона, мовляв, підриває довіру до стійкості радянських господарських форм, викликає тривогу за долю паїв і вкладів. Резолюція пропонувала вжити рішучих заходів для припинення надуманих перебудов сільськогосподарської кооперації. Цю резолюцію схвалив XIII з'їзд РКП(б).

Різке збільшення кількості об'єднаних сільськогосподарських господарств свідчило про зростання ролі кооперації у відбудові сільського господарства. Як зазначено вище, кооперація селянських господарств відбулася саме в той період, коли конструктивно налаштовані діячі РНК та Наркомзему УСРР рішуче виступили проти адміністративного захоплення «лівих», їхніх претензій консервувати залишки мілітарних підходів «воєнного комунізму» до управління соціально-економічними процесами. Для посилення керівництва й контролю за роботою сільськогосподарської кооперації з боку місцевих партійних та радянських органів, а також у зв'язку з реформуванням адміністративно-територіального устрою у квітні 1923 р. були ліквідовані губернські союзи сільськогосподарської кооперації й одночасно проведено укрупнення райсоюзів. Масштаби їхньої діяльності як би

наближалися до меж новостворених округ. До кінця 1923 р. замість досить хаотичної системи дрібнорайонних, крупнорайонних (повітових) і губернських сільгоспсоюзів на території кожної адміністративної округи запрацював окружний союз сільськогосподарської кооперації. Усього було створено 52 однотипні окружні сільгоспсоюзи. Виняток становив Коростенський округ, де сільгоспсоюз не було організовано [22, с. 8].

Варто зазначити, що проведення цієї реформи не було простим прив'язуванням господарської роботи до нових адміністративних меж. У ряді випадків там, де це диктувалося економічною доцільністю, були збережені й дрібнорайонні союзи. Таких сільгоспсоюзів налічувалося 17. Усі вони формувалися навколо населених пунктів, що традиційно склалися як торгово-економічні центри сільського господарства.

Уже в 1923 р. помітними були результати зусиль, спрямовані на відновлення сільськогосподарського виробництва. Увага, що її режим приділяв цьому питанню, на свій лад мотивована праця селян, сприятливі природні умови дали змогу довести збір зернових до 82% довоєнного рівня.

У роботі універсальної сільськогосподарської кооперації, поряд із постачальними операціями, більше місце почали займати збутові. Якщо в 1922 р. нею було заготовлено 800 тис. пудів збіжжя, то в 1923 р. – уже рекордні 25 млн пудів [23, с. 8]. Водночас, цілий ряд великих товарних надлишків м'ясного й молочного тваринництва, птахівництва, спеціальних культур не привертав до себе достатньої уваги універсальної кооперації. Для їхньої організації потрібно було розгорнути широку мережу пунктів закупівлі й первинної переробки продуктів, інвестувати кошти в спеціальне обладнання та створити мережу холодильників, на що універсальна кооперація йшла досить неохоче. Маючи широке поле діяльності, вона, як правило, включала наявні товарні надлишки у свій оборот вибірково, та ще й за умови, що операції з ними не вимагали значних попередніх витрат.

Розгорнувши широку діяльність у різних галузях сільського господарства, універсальні товариства не могли з достатньою повнотою зосередити свої кошти та зусилля на найбільш важливих ділянках роботи. Життя вимагало наполегливої праці на збільшення товарної частини сільськогосподарської продукції. Діяльність же універсальної сільськогосподарської кооперації здебільшого обмежувалася функціями постачально-збутового характеру. Іншими словами, універсальні товариства більше сприяли розвитку селянських господарств, їхнього виробничого потенціалу, а не фінансово-торгівельного. Саме це ставало дедалі актуальнішим у міру досягнення успіхів у відновленні аграрного сектору економіки в УСРР, про що говорив лідер більшовиків. Він наголошував, що роботу з розвитку аграрного сектору економіки потрібно будувати так, аби кожне дрібне господарство могло брати повсякденну участь у ній. При цьому вважав, що використання потенціалу кооперації ще далеко до оптимального. Йому в унісон на Всеукраїнському з'їзді з сільськогосподарського кредиту народний комісар землеробства УСРР Іван Клименко підкреслював, що в нових умовах універсальна сільськогосподарська кооперація «не організовує й не охоплює процес раціонального виробництва та кооперативного збуту» [24, с. 11].

Загалом аналіз тенденцій кооперативного будівництва в селах УСРР показує, що до весни 1924 р. універсальність сільськогосподарських товариств починала гальмувати процеси як безпосередньо виробничого розвитку селянських господарств, так і рівня їхнього кооперування. Настала об'єктивна потреба в такому типі сільськогосподарського товариства, що концентрувало б увагу на певній галузі господарства. Однак створення спеціальних сільськогосподарських товариств, покликаних підвищувати продуктивність праці селянських господарств, завдяки цьому залучати в сільськогосподарську кооперацію нові селянські маси й, головне, організовувати значно тісніше їхнє виробниче співробітництво, вимагало значних витрат. А це було практично неможливо без наявності добре функціонуючої системи сільськогосподарського кредиту.

Висновки. Період 1920-х рр. став «золотою добою» української кооперації, де ключову роль відігравали інтегральні й універсальні товариства. Їхня поява була відповіддю на економічний хаос післявоєнного часу та потреби непу. На відміну від вузькоспеціалізованих

об'єднань, універсальні товариства синхронно займалися кредитуванням, постачанням реманенту, переробкою сировини, збутом продукції. В умовах нестабільного ринку це давало змогу мінімізувати ризики селянським господарствам. Використання принципів самоокупності та пайової участі допомагало формувати потужний капітал, який був незалежним від державного бюджету, що робило кооперацію альтернативою державному сектору економіки.

Через систему центральних спілок українські товариства виходили на міжнародні ринки, стверджували життєздатність національної моделі господарювання навіть у межах радянської системи. Крім того, товариства швидко ставали центрами «кооперативної просвіти», створювали бібліотеки, читальні, як могли поширювали агротехнічні знання. Це сприяло підвищенню рівня грамотності населення, загальній модернізації села. Інтегральні товариства виявилися найбільш ефективною формою самоорганізації суспільства, що поєднувала приватний інтерес із загальним благом. Їхній досвід лишається актуальним для розбудови сучасних фермерських об'єднань та малих підприємств. Як не дивно, але успіх кооперативних товариств став причиною їхньої ліквідації наприкінці 1920-х рр. Більшовики вбачали в самостійній кооперації загрозу командній економіці. Курс на «суцільну колективізацію» фактично знищив дух вільного підприємництва, замінив добровільні об'єднання на «примусові» колгоспи.

Список літератури

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 136 с.
2. Онуфрієв О. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків: Радянський селянин, 1929. 126 с.
3. Фесенко С. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине. Харьков, 1928. 71 с.
4. Григор'єв К. Виробниче кооперування та контрактація. Харків: Державне видавництво України, 1930. 70 с.
5. Лях С. Р. Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921–1929). Харьков, 1980. 236 с.
6. Морозов А. Г. Развитие государственно-кооперативной системы сельскохозяйственного кредита на Украине. 1921–1929 гг. Киев, 1984. 284 с.
7. Атоян О. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа и проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1990. 24 с.
8. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1995. 43 с.
9. Кокін С. А., Марочко В. І., Мовчан О. Н. Хроника социалистического строительства на Украине. 1921–1925 гг. Киев, 1988. 240 с.
10. Зібрання узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (СУ УСРР). Харків, 1920. № 22. 254 с.
11. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 8-ме вид. Київ, 1970. Т. 2. 288 с.
12. Рішення партії і уряду з господарських питань. 1917–1967. Київ, 1967. Т. 1. 426 с.
13. Вісті ВУЦВК. 1921. 16 липня. 8 с.
14. *Сільський господар*. 1925. № 5–6.
15. Календар-довідник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків, 1923. 64 с.
16. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929. 78 с.
17. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. 302 с.
18. *Сільський господар*. 1923. № 15–16.
19. *Сільський господар*. 1924. № 8.
20. Вісті ВУЦВК. 1924. 22 серпня. 8 с.
21. *Сільський господар*. 1922. № 1.
22. КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 3. 292 с.
23. *Сільський господар*. 1925. № 5–6.
24. *Коопероване село*. 1927. № 20.

References

1. Batyuk, I. (1925). Agricultural cooperation in Ukraine. Kharkiv [In Ukrainian].
2. Onufriyev, O. (1929). Contracting in agriculture in Ukraine. Kharkiv [In Ukrainian].
3. Fesenko, S. (1928). The effectiveness of agricultural credit in Ukraine. Kharkiv [In Ukrainian].
4. Hryhor'yev, K. (1930). Production cooperation and contracting. Kharkiv [In Ukrainian].
5. Lyakh, S. (1980). The role of agricultural cooperation in the formation of the Soviet way of life of the peasantry of Ukraine (1921–1929). Kharkiv [In Russian].
6. Morozov, A. (1984). Development of the state-cooperative system of agricultural credit in Ukraine. 1921–1929. Kyiv [In Russian].
7. Atoyan, O. (1990). Agricultural cooperation of Ukraine during the NEPA period and problems of theory, policy, and history in the literature of the 1920s – early 1930s. Kyiv [In Russian].
8. Marochko, V. (1995). Ukrainian rural cooperation. Historical and theoretical aspect (1861–1929). Kyiv [In Ukrainian].
9. Kokin, S., Marochko, V., Movchan, O. (1988). Chronicle of socialist construction in Ukraine. 1921–1925. Kyiv [In Ukrainian].
10. (1920). Collection of Legislations and Orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine (SU UkrSSR). Kharkov [In Ukrainian].
11. (1970). Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine (SU of the Ukrainian SSR), T. 2. [In Russian].
12. (1967). The CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. 1917–1967. Kyiv [In Ukrainian].
13. (1921, 16 July). *Visti VUTSVK [News of the Central Committee of the All-Union Central Committee]* [In Ukrainian].
14. (1925). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 5–6. [In Ukrainian].
15. (1923). Calendar-reference and notebook for 1924 of the district statistician and correspondent of the Central Statistical Office [In Ukrainian].
16. (1929). Calendar-reference and notebook for 1924 of the district statistician and correspondent of the Central Statistical Office [In Ukrainian].
17. Collection of statistical and economic data on agriculture in Ukraine, vol. 2 [In Ukrainian].
18. (1923). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 15–16 [In Ukrainian].
19. (1924). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 8 [In Ukrainian].
20. (1924, 22 Aug.). *Visti VUTSVK [News of the Central Committee of the All-Union Central Committee]* [In Ukrainian].
21. (1922). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 1 [In Ukrainian].
22. Collection of statistical and economic data on agriculture in Ukraine, vol. 3 [In Ukrainian].
23. (1925). *Sil's'kyi hospodar [The Farmer]*, 5–6. [In Ukrainian].
24. (1927). *Kooperovane selo [Cooperative Village]*, 20 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 6.10.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

УДК 94:[334.73:631.41](477)«1921/1928»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-184-190

Яна ТРОЯК

*аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1382-6966>
e-mail: yanatroyak@gmail.com*

Оксана МАХИНЯ

*кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1838-4877>
e-mail: okcana_82@ukr.net*

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ЯК ЧИННИК ВІДРОДЖЕННЯ БУРЯКІВНИЦТВА В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

Анотація. Мета. Стаття присвячена аналізу ролі та організаційних механізмів діяльності сільськогосподарської кооперації в процесі відродження селянського бурякосіяння в Україні в період непу. **Наукова новизна.** У статті вперше комплексно висвітлено значну організаційно-господарську й фінансово-виробничу роботу спеціальної сільськогосподарської кооперації та проаналізовано її ключову роль у зростанні продуктивності селянської праці, підвищенні товарності й економічного добробуту селянських господарств. Виокремлено, що сільськогосподарська кооперація стала вищою формою організації селянського виробництва технічних культур у роки непу. **Оригінальність дослідження.** Робота ґрунтована на аналізі суперечності між потенційною прибутковістю буряківництва для густонаселених районів та реальною неспроможністю селян самостійно вести виробництво після руйнації поміщицьких економій. Авторки простежують історичну закономірність створення кооперативної системи «Бурякосілка» як інструменту інтенсифікації аграрного сектору, що не мав аналогів у попередні періоди за масштабами залучення дрібних власників до вирощування цукрового буряка. **Висновки.** Констатовано, що реальна економічна практика фахівців кооперативної системи сприяла матеріальній підтримці селян та зростанню товарності їхніх господарств. Доведено, що сільськогосподарська кооперація відіграла ключову роль у відродженні буряківництва, перетворивши трудомістку галузь на прибуткове заняття для звичайних селян. Завдяки створенню спеціальних координаційних центрів вдалося налагодити ефективну господарську діяльність на місцях. Це забезпечило стабільне зростання кількості господарств, що вирощували цукровий буряк, та суттєво підвищило загальну товарність і продуктивність українського села в складних умовах 1920-х рр.

Ключові слова: нова економічна політика, сільськогосподарська кооперація, буряківництво, інтенсифікація, селянське господарство, товарність.

Yana TROYAK

*Postgraduate student of the department of the Department of Archeology and Special
Branches of Historical Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1382-6966>
e-mail: yanatroyak@gmail.com*

Oksana MAKHYNIA

*PhD (History), Associate Professor of the Department of Archaeology and Branches
Historical Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1838-4877>
e-mail: okcana_82@ukr.net*

AGRICULTURAL COOPERATION AS A FACTOR IN THE REVIVAL OF BEET GROWING IN UKRAINE DURING THE NEP

Abstract. Purpose. The article is devoted to the analysis of the role and organizational mechanisms of the activity of agricultural cooperation in the process of the revival of peasant beet growing in Ukraine during the NEP period. **Scientific novelty.** The article for the first time comprehensively highlights the significant organizational, economic and financial and production work of special agricultural cooperation and analyzes its key role in increasing the productivity of peasant labor, increasing marketability and economic well-being of peasant farms. It is emphasized that agricultural cooperation became the highest form of organizing peasant production of industrial crops during the NEP years. **Originality of the study.** The work is based on the analysis of the contradiction between the potential profitability of beet growing for densely populated areas and the real inability of peasants to independently conduct production after the destruction of landlord economies. The author substantiates the historical regularity of the creation of the cooperative system «Buryakospilka» as a tool for intensification of the agricultural sector, which had no analogues in previous periods in terms of the scale of attracting smallholders to sugar beet cultivation. **Conclusions.** It is stated that the real economic practice of specialists of the cooperative system contributed to the material support of the peasantry and the growth of the marketability of peasant farms. It is proved that agricultural cooperation played a key role in the revival of beet growing, turning a labor-intensive industry into a profitable occupation for ordinary peasants. Thanks to the creation of special coordination centers, it was possible to establish effective economic activity in the fields. This ensured a stable growth in the number of farms growing sugar beets and significantly increased the overall marketability and productivity of the Ukrainian countryside in the 1920s.

Keywords: new economic policy, agricultural cooperation, beet farming, intensification, peasant economy, marketability.

Постановка проблеми. Після завершення воєнних дій та соціально-політичних потрясінь 1917–1921 рр. аграрний сектор України, зокрема й буряківництво, опинилися в стані глибокої кризи. Ліквідація великих поміщицьких економік, що до війни були головними виробниками цукрової сировини, призвела до руйнації налагодженої інфраструктури та критичного скорочення посівних площ. У нових економічних реаліях 1920-х рр. основний тягар відродження галузі ліг на дрібні, матеріально зубожілі та технічно відсталі селянські господарства, які самостійно не могли забезпечити складний цикл вирощування цієї культури. Постає гостра потреба в створенні дієвого механізму, який би зміг мобілізувати ресурси селянства, надати необхідну агрокультурну допомогу та відновити стабільну сировинну базу для цукрової промисловості. Саме таким інструментом виявилася система сільськогосподарської кооперації, вивчення досвіду якої має теоретико-методологічне та практичне значення, що й обумовлює актуальність цієї розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям для вивчення проблематики слугують напрацювання відомих українських істориків, зокрема В. Марочка й А. Морозова, праці яких присвячені розкриттю ролі становлення та подальшого функціонування сільськогосподарської кооперації як ключового інституту життєдіяльності села в роки непу [1–2]. Окремі аспекти сільськогосподарського життя 1920-х рр., процеси становлення й розвитку цукробуряківництва в Україні у радянський період, а також специфіка переробки технічних культур у добу непу стали предметом досліджень М. Олійника, Л. Святченко, С. Биченка та ін. [3–5]. Водночас, попри інформативну насиченість наявних робіт, питання становлення спеціалізованих кооперативних центрів, зокрема в буряківничій галузі, їхній безпосередній вплив на відродження товарності селянських господарств часто розглядаються лише фрагментарно або в контексті загальних аграрних перетворень. У вітчизняній історіографії проблема ролі кооперації у відновленні бурякосіяння ще не отримала цілісного висвітлення як об'єкт самостійного наукового пошуку, що й зумовлює актуальність теми статті.

Метою статті є аналіз ролі та організаційних механізмів діяльності сільськогосподарської кооперації в процесі відродження селянського бурякосіяння в Україні в період непу.

Виклад основного матеріалу. Активній роботі мережі сільськогосподарської кооперації, що була націлена на відбудову, подальший структурний розвиток та інтенсифікацію всіх напрямків сільського господарства, передували важкі роки, викликані Першою світовою війною, суспільно-політичними потрясіннями 1917–1921 рр. тощо. Зокрема, це досить відчутно вплинуло на буряківництво, позаяк знищення високопродуктивних поміщицьких економі, у яких до війни було сконцентровано основні площі цукрових буряків, і які були основним продуцентом цукру й значними агрокультурними осередками, поставили економіку УСРР у скрутне, а десь навіть критичне становище.

Аби продемонструвати, якою важливою була роль сільськогосподарської кооперації в справі відродження селянського бурякосіяння, і, відповідно, надання селянським господарствам можливостей ставати прибутковими, потрібно насамперед звернути увагу на становище в буряківничій галузі в довоєнні роки. Адже така характеристика наглядно демонструє, як реальна економічна практика фахівців кооперативної системи дала можливість повернутися до значення України у виробництві цукру, що було суттєво підважене згаданими воєнно-політичними й економічними потрясіннями.

Маємо зазначити, що в передвоєнний період у вирощуванні цукрового буряка Наддніпрянська Україна займала вагоме місце серед європейських країн. Опрацьовані нами статистичні дані за 1910–1911 рр. підтверджують: серед потужних європейських виробників українським губерніям належали передові позиції, насамперед за розмірами загальних площ цукрових плантацій, також часткою цієї площі в співвідношенні до всієї орної землі. Щодо вирощування цукрового буряка й виробництва цукру українські господарники давали 84 % продукції імперії [6, с. 66].

Дослідники аграрної історії України відзначають, що до війни відбувалися помітні зрушення в селянському господарстві, котре, зокрема, нарощувало поміж інших технічних культур, і вирощування буряка. У той час появлялися високорентабельні господарства (їх можна було класифікувати як фермерські), які за обсягом прибутку з десятини землі наближалися до великих поміщицьких аграрних господарств [7, с. 59].

У будь-якому разі вирощування цукрового буряка було сферою зайнятості заможної частини сільського населення. Результати аналізу рівня господарської активності щодо цієї галузі такі: станом на 1914 р. селянські посіви склали всього-на-всього 25,1 % площі культури буряка, а більшістю незаможних селян, через їхню крайню економічну слабкість, вирощування цієї культури навіть не розглядалося [8, с. 60]. 14 червня 1918 р. було видано закон про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р. Згідно з ним, увесь врожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи ними орендованих, належав самим цим підприємствам (незважаючи на те, ким була засіяна земля). Це сприяло забезпеченню лише інтересів цукрових заводів, запити ж селян практично не враховувалися, тому часто люди були невдоволені виплатою платежів за врожай [7, с. 75].

Суспільно-політичні катаклізми наступних років продовжували загострювати ситуацію, і на початок 1920-х рр. побудова сировинної бази цукрової промисловості радикально змінилася. Основним виробником цукрового буряка залишилося саме дрібне селянське господарство. Станом на 1923 р. економічна сировина складала 8 %, а селянська – 92 % [9, с. 34]. У перші роки відбудови цукрової промисловості стимулом до зростання бурякосіяння стало те, що мешканці збіднілих сіл районів цукрової промисловості вбачали в бурякосіянні (в умовах натурального господарства) майже єдиний прибуток своїх господарств [9, с. 35].

Тут селянство зіткнулося зі значним пластом проблем. Специфіка вирощування цукросировини робила заняття нею малодоступним для незаможних селянських господарств. Складність вирощування буряків для селян пояснювалася технічними вимогами: необхідністю глибокої оранки кіньми та внесенням великої кількості добрив, що було неможливим через втрату робочої худоби у воєнні роки. Крім того, на відміну від зернових, що їх можна було сіяти вручну, буряківництво потребувало спеціального реманенту – важких борін, культиваторів та, найголовніше, спеціальних сівалок, яких у більшості господарств просто не було.

Саме недостатнє забезпечення сільськогосподарських господарств, а значною мірою повна його відсутність, ставало серйозною перешкодою до того, щоб селяни займалися вирощуванням цукрового буряка. Згідно з даними Народного комісаріату земельних справ УСРР, на 1 січня 1924 р. середньореспубліканська кількість безінвентарних селянських господарств складала 33,8 % від загальної кількості господарств [10, арк. 569]. Маємо констатувати, що саме в найбільш сприятливих для буряківництва районах багато господарств не могли самостійно вирощувати цю культуру через брак ресурсів. Хоча для густонаселених сіл це заняття було дуже прибутковим, селяни змушені були об'єднуватися лише в тимчасові сезонні гуртки для спільної оранки та посіву. Проте така стихійна співпраця була неорганізованою й не могла задовольнити складні технологічні потреби галузі.

Значною перешкодою до покращення стану буряківництва, яке, як ми вже зазначали, у перші десятиліття ХХ ст. перебувало у сфері виробничих інтересів великих поміщицьких економік, ліквідованих унаслідок політичних катаклізмів, а також заможних селянських господарств, на які більшовицький режим постійно тиснув, стало те, що зрівняльний поділ землі привів до швидкого зростання кількості селянських дворів – із 3,8 млн у 1916 р. до 4,8 млн у 1923 р. [2, с. 33].

Як доцільно зауважив Є. Дешко, селянські господарства були здебільшого дрібними, малоземельними й «коли на невеличкому клаптику землі сіяти лише збіжжя (зерновий хліб), то від цього не дуже проживеш» [11, с. 46]. Аналізуючи кооперацію в Україні, автор переконливо доводив, що не радянська держава, яка наголошувала на тому, що лише в колективному господарюванні (таким, як його бачила вона) селянин буде жити «в достатку», а саме спеціальна кооперація могла забезпечити зростання прибутковості дрібних господарств через різні форми інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, серед яких важливе місце відводилося вирощуванню технічних культур, насамперед буряка [11, с. 46].

Одним із головних завдань стало кооперування продукції цукрового буряка в районах Лісостепу України – як регіону, найбільш сприятливого для вирощування цієї культури. Проте саме Лісостеп був зоною найбільш вираженого малоземелля та аграрного перенаселення. І саме завдяки чіткій організації роботи зі сторони сільськогосподарської кооперації по залученню до бурякосіяння масиву селянських господарств останнім вдалося за досить короткий термін поліпшити свої статки [2, с. 33].

Ще одна проблема стосувалася насіння цукрових буряків, вирощування якого в дореволюційний час займалися спеціальні господарства чи відділки великих економік, що були потужними агрокультурними осередками. На ринку воно коштувало дуже дорого. Також важливою перешкодою був осінній вивіз буряків. Адже господарі чекали з цим до останнього, щоб цукру було більше. Але бездоріжжя досить часто не давало можливості транспортування буряка, та й майже 50 % селянських господарств не мали власного тягла, щоб перевозити досить важкий сільськогосподарський продукт [12, с. 44]. Отже, як ми бачимо, культура цукрового буряка потребувала значних технічних засобів. Відповідно, на початку розвитку буряківництва (після революції) у першу чергу до цієї справи залучилися господарства, що вже «знались з цією культурою та мали потрібні засоби виробництва» [13, с. 14].

Радянське керівництво, намагаючись виправити критичність ситуації, робило деякі спроби регулювати виробництво цукру виданням певних нормативних актів щодо націоналізації заводів та земель для цукрової промисловості України. Проте заводські господарства часто не були в змозі через різні економічно-господарські причини (передусім унаслідок зубожіння їхньої матеріально-технічної бази) використовувати ці землі на повну потужність. Наведемо деякі дані. Щодо тяглової сили, то результати обстежень цукрових підприємств 1921 р. дали наступні показники: коней було всього-на-всього 2447 голів, тобто набагато менше від потрібного, а волів – загалом 3372 голів, коли було потрібно 42120 [14, с. 23]. Заводи робили спроби віддати землі в оренду селянам і отримати на цьому зиск, звичайно, використовуючи це в першу чергу у своїх інтересах, а не інтересах селян. Але тут виникала ще одна проблема, яка полягала в тому, що селянські господарства досить часто не бажали обробляти орендовану землю. Причина крилася в наступному:

селянин споконвічно прагнув обробляти власну землю, і в ситуації, коли йому було розширено власні земельні наділи, не бажав віддавати силу й час на орендовані землі. Загалом цукрові заводи різко зменшили кількість землі під цукровим буряком і на 1922 р. ця площа складала лише 19 тис. дес. від 271 тис. дес., засіяних у 1914 р. [6, с. 67].

Загалом земельна політика, що її проводило радянське керівництво, визивала стійкий опір селян. Режим намагався бути «миролюбним», оскільки від активності селян залежало те, чи будуть забезпечені цукрозаводи сировиною; і все ж було зафіксовано чимало випадків селянських протестів [3, с. 107]. Уся сукупність причин давала загалом критичність становища в цукровій промисловості, яка постійно набирала обертів.

Окрім того, значна кількість підприємств була сильно зруйнована, а яка й вціліла після воєнних дій, була законсервована, що зумовлювалося як кризою сільського господарства загалом, так і бурякосіяння зокрема. Статистичні дані дають більш-менш точну інформацію відносно того, що станом на 1920 р. посівні площі цукрових буряків порівняно з 1914 р. скоротилися більш як у 4 рази, а врожайність буряка зменшилася вдвічі [7, с. 119]. Досить непростою була ситуація на Правобережжі, традиційному регіоні вирощування цукрового буряка, посіви якого на 1921 р. критично зменшилися порівняно з довоєнним часом. Опрацьовані матеріали дають підстави стверджувати, що на 1921 р., у результаті скорочення площ бурякосіяння й падіння продуктивності цукрових підприємств, виробництво готової продукції складало 5 % від довоєнного [4, с. 46].

Тому прийняття в 1921 р. спільного декрету ВУЦВК і РНК УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» і створення в 1922 р. Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації «Сільський господар» було покликане в найкоротший термін розпочати заходи щодо відбудови сільського господарства, що, своєю чергою, сприяло зростанню господарської зацікавленості та безпосередньої участі селян у цих процесах.

Досліджуючи всі аспекти діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу, відомий вітчизняний дослідник А. Морозов переконливо констатував, що ця діяльність не просто націлювалася на негайну господарську віддачу [2, с. 31]. Досить суттєвим моментом був акцент саме на тому, що інтенсифікація різних галузей саме селянських господарств, які в своїй переважаючій масі перебували в стані матеріального й технічного зубожіння, сприятиме зростанню їхньої прибутковості, а отже, покращенню матеріально-економічного становища власників індивідуальних господарств та їхніх родин. Як одностайно стверджують сучасні дослідники, на першу половину 1920-х рр. саме від дрібних селянських господарств, від їхньої активності (чи пасивності) у справі буряківництва залежало відродження цукрової промисловості [5, с. 310].

Тому одним із ключових, нагальних завдань була організаційна розбудова кооперативної системи (зокрема, залучення до її низової мережі значної кількості дрібних селянських господарств) й створення координуючого центру – як ефективного важеля в керівництві всіма справами буряківничої кооперації. Тому з початку функціонування сільськогосподарської кооперації розпочалася робота з активного залучення до кооперування селян, зайнятих вирощуванням цукрового буряка. Ще станом на 1923 р. організаційні питання не вирішувалися повною мірою, більшість бурякоспілок було ліквідовано або вони майже повністю припинили свою роботу. Наприклад, на Київщині було ліквідовано в попередні роки 12 бурякоспілок, а залишилося лише 3; на Поділлі було ліквідовано 17 бурякоспілок і не існувало більше жодної, на Полтавщині діяла лише одна спілка. Отже, усього існувало 4 бурякоспілки [15, арк. 340]. Як показала практика функціонування інших спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, інтенсивність появи низових спеціальних сільськогосподарських товариств конкретного профілю напряму залежала від того, були організовані фахові центри чи ні. Тому питання створення фахового буряківничого центру стало нагальним.

Насамперед для того, аби налагодити справу щодо експлуатації цукроварень, а також організувати стабільний процес масового залучення до цієї роботи сільськогосподарських товариств, «Сільським господарем». У серпні 1924 р. було ініційовано й, відповідно, організовано пайове Всеукраїнське цукрове товариство цукрової кооперації –

«Укрсільцукор», якому «Сільський господар» делегував повноваження відносно оренди цукроварень. «Сільський господар» став і основним пайщиком «Укрсільцукру», передавши товариству всі активи й пасиви цукрового відділу. Перетворення колишнього цукрового відділу «Сільського господаря» в окрему організацію було викликано об'єктивною необхідністю – неможливістю вирішення в межах «Сільського господаря» питань відносно достатнього забезпечення фінансування орендованих цукроварень [16, арк. 26]. Загалом пайщиками «Укрсільцукру» мали право бути лише сільськогосподарські кооперативні товариства та спілки. Було сформовано основні положення статуту товариства, згідно яких на «Укрсільцукор» покладалися наступні повноваження: насамперед, товариство повинно було чітко проводити роботу щодо організованої експлуатації мережею сільськогосподарської кооперації цукроварень; організувати збут продукції цукрового виробництва й забезпечувати агрокультурне та виробниче піднесення цукробурякової культури в районах кооперативних цукроварень [6, с. 75]. Активну організаційно-господарську й виробничо-економічну роботу «Укрсільцукор» розпочав з 1 жовтня 1924 р. [1, с. 112].

Інтенсивність розвитку кооперативного буряківництва викликала необхідність виокремити роботу бурякового відділу «Сільського господаря» в окрему Всеукраїнську спілку бурякової кооперації «Бурякоспілка». 16 квітня 1926 р. відбулися установчі збори фундаторів «Бурякоспілки» [17, с. 40]. Було прийнято статут нового фахового центру, який заклав підвалини реалізації можливостей для виробничого об'єднання в сільськогосподарські товариства.

Висновки. Роль сільськогосподарської кооперації у відродженні селянського бурякосіяння була значною, а дець і вирішальною. Фундатори кооперації турбувалися насамперед відносно того, щоб підвищити загальний рівень товарності й продуктивності більшості українських селянських господарств. Маємо зазначити, що організаційна розбудова кооперативної системи, створення спеціальних центрів, що координували й організували ефективну господарсько-економічну діяльність на місцях, сприяла тому, що кількість власників селянських господарств, котрі займалися культивуванням цукрового буряка, постійно зростала, а кооперація здійснювала стабільні цілеспрямовані заходи щодо підтримки селянства в цій трудомісткій, але досить прибутковій сфері сільськогосподарського виробництва.

Список літератури

1. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.
2. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства. *Історія українського селянства*: нариси у 2 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 2006. С. 26–44.
3. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.). Хмельницький: Поліграфіст-2, 2015. 480 с.
4. Святченко Л. О. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку цукробуряківництва в Україні у радянський період. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2015. Вип. 218. С. 45–50.
5. Биченко С. М. Переробка технічних культур сільського господарства у добу непу. *Український селянин*. Вип. 10. 2006. С. 310–313.
6. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 136 с.
7. Каденюк О. С. Аграрна Історія України (з найдавніших часів до сьогодення). Кам'янець-Подільський: ПДАТУ, 2018. 310 с.
8. Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків: Рад. селянин, 1929. 126 с.
9. Кручинський М. А. Досягнення і перспективи селянського бурякосіяння. *Бюлетень «Цукротресту»*. 1927. № 10. С. 34–43.
10. Статистичні дані про кількість безінвентарних господарств в губерніях республіки на 1 січня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 200. 569 арк.
11. Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 100 с.
12. Дідусенко А. До питання про соціальний склад с-г кредитових товариств. *Український агроном*. 1926. № 10. С. 42–45.

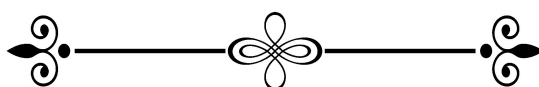
13. Відчит системи бурякової кооперації за 1928 рік. Харків: Укрбурякосоюз, 1929. 89 с.
14. Реманент цукрових економік в 1921 р. *Сільський господар*. 1922. Ч. 2. С. 23.
15. Лист Київської філії «Сільського господаря» до правління спілки щодо організаційних питань. 19.07.1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 290. Оп. 1. Спр. 208. 340 арк.
16. Загальні умови роботи «Укрсілтцукру» за 1925 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2494. Оп. 1. Спр. 209. 26 арк.
17. Установчі збори Укрбурякосоюзу. *Сільський господар*. 1926. № 12 (червень). С. 40.

References

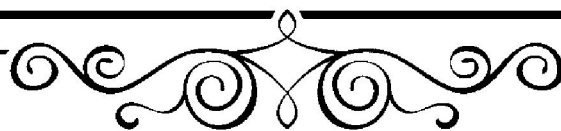
1. Marochko, V. I. (1995). Ukrainian peasant cooperation: historical and theoretical aspect (1861–1929). Kyiv [in Ukrainian].
2. Morozov, A. H. (2006). Restoration of agriculture. *History of the Ukrainian peasantry: essays in 2 volumes*, 2, 26–44. Kyiv [in Ukrainian].
3. Oliinyk, M. P. (2015). Transformation processes in Podillia during the NEP era (1921–1928). *Khmelnyskyi* [in Ukrainian].
4. Sviatchenko, L. O. (2015). Historical and legal analysis of the formation and development of sugar beet production in Ukraine during the Soviet period. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy [Scientific Herald of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine]*, 218, 45–50 [in Ukrainian].
5. Bychenko, S. M. (2006). Processing of industrial crops of agriculture during the NEP era. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 10, 310–313 [in Ukrainian].
6. Batiuk, I. (1925). Agricultural cooperation in Ukraine. Kharkiv [in Ukrainian].
7. Kadeniuk, O. S. (2018). Agrarian history of Ukraine (from ancient times to the present). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
8. Onufriiev, V. (1929). Contracting in agriculture in Ukraine. Kharkiv [in Ukrainian].
9. Kruchynskyi, M. A. (1927). Achievements and prospects of peasant beet growing. *Biuletен «Tsukrotrestu» [Bulletin of the «Sugar Trust»]*, 10, 34–43 [in Ukrainian].
10. (1924). Central State Archives of Higher Authorities and Government of Ukraine, Kyiv. Statistical data on the number of households without inventory in the provinces of the republic as of January 1, 1924. Fund 27, Inv. 5, File 200 [in Ukrainian].
11. Deshko, Ye. (1927). Cooperation in Ukraine. Kharkiv [in Ukrainian].
12. Didusenko, A. (1926). On the issue of the social composition of agricultural credit societies. *Ukrainskyi ahronom [Ukrainian Agronomist]*, 10, 42–45 [in Ukrainian].
13. Beet Cooperation Union. (1929). Report of the beet cooperation system for 1928. Kharkiv [in Ukrainian].
14. Inventory of sugar estates in 1921. (1922). *Silskyi hospodar [Rural Master]*, 2, 23 [in Ukrainian].
15. (1923). Central State Archives of Higher Authorities and Government of Ukraine, Kyiv. Letter from the Kyiv branch of «Silskyi Hospodar» to the union board regarding organizational issues. 19.07.1923. Fund 290, Inv. 1, File 208 [in Ukrainian].
16. (1925). Central State Archives of Higher Authorities and Government of Ukraine, Kyiv. General working conditions of «Ukrsiltsukor» for 1925. Fund 2494, Inv. 1, File 209 [in Ukrainian].
17. Constituent assembly of Beet Cooperation Union. (1926). *Silskyi hospodar [Rural Master]*, 12, 40 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 7.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025

СПОГАДИ

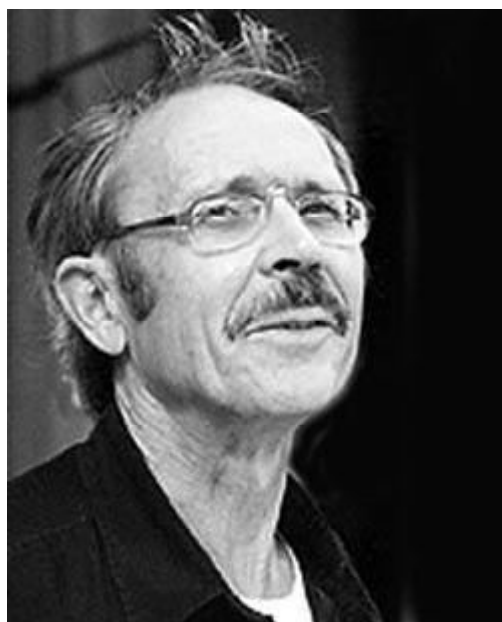

Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ

*дипломат, письменник, віце-президент Української асоціації
викладачів зарубіжної літератури*

ПАЛАЮЧІ ОЧІ АНАТОЛЯ ПЕРЕПАДІ

(до 90-річчя з дня народження знаного перекладача)

На початку осені 1971 року я сидів на кухні помешкання на київській Русанівці – пив чай і розмовляв із господарем, нині широковідомим громадськості, а тоді лише в тісному колі знайомих і співробітників КДБ Леонідом Плющем. Невдовзі повернулася з роботи і приєдналася до нас Тетяна Іллівна, дружина Леоніда Івановича.

Розмова тривала, аж раптом пані Тетяна згадала: “Я шойно їхала в одному автобусі з Перепадаєм”.

Ім’я Анатоля Перепаді було мені відоме, мені подобалися його переклади, я уважно їх перечитував, готуючись і сам ступити на цей шлях. Тоді я не міг передбачати, що мене кілька років і ми познайомимося, а згодом станемо друзями, і я час від часу питиму вже не чай, а каву неподалік від дому, де мешкала родина Леоніда Плюща, в оселі Анатоля на тодішньому бульварі Давидова.

Познайомив нас, найближчий друг Анатоля, перекладач і мій редактор у видавництві “Молодь” Валентин Корнієнко. Між Валентином і мною якось одразу склалися довірливі дружні стосунки. До того ж я не хотів підставляти редактора і волів, аби про мене він дізнався від мене самого, а не від тих, хто за мною, можливо, наглядали. Хоча у другій

половині 1970-х наглядю я не помічав, не те, що в першій, коли до редакції журналу “Всесвіт”, ходив “городами”, щоб не відстежили стукачі і не зірвали перших публікацій.

У редакції журналу “Всесвіт” я так само довіряв Михайлові Москаленку, який одного разу довів свою виняткову як на ті часи порядність, коли – вже за каденції Коротича, чергуючи по редакції, серед пошти прочитав лист-донос, і замість зареєструвати – зателефонував і віддав мені. Михайло ризикував, адже донос був адресований у кілька інстанцій, і його відсутність у редакційній пошті могли виявити, якби, скажімо, Коротичу зателефонували зі Спілки письменників, а редактор ні сном, ні духом... Той лист досі лежить у шухляді мого письмового столу, нагадуючи про шляхетність видатного українського перекладача Михайла Москаленка.

Валентинові Корнієнку серед іншого я розповів, що після того, як у жовтні 1974 року звільнився з хлібозаводу № 1, де працював кочегаром (поширена тоді професія серед тих, хто не надто любили радянську владу 1 яка своєю чергою не любила їх) і почав жити на гонорари від якихось публікацій, до мене став навідуватися дільничний міліціонер, адже офіційно я ніде не працював, а тодішній радянський кодекс передбачав покарання за дармоїдство. Публікації на міліціонера враження не справляли.

Зарадив мій найперший (ще на курсах іноземних мов) викладач іспанської Лев Борисович Олевський, у київських інтелектуальних колах людина легендарна. За його рекомендацією мене й прийняли до Київського комітету драматургів (згодом літераторів), перебування в якому не додавало грошей, але давало офіційний статус людини, яка перебуває на творчій роботі. Такі комітети драматургів існували у трьох найбільших містах колишнього СРСР – Москві, Ленінграді та Києві.

Валентин Корнієнко справедливо вирішив, що в цю воду можна ступити двічі і зарадити в такий спосіб Анатолі, ситуація якого була значно серйознішою: влада не пробачила, що він разом із Іваном Світличним передав Іванові Кошелівцю – на “клятий Захід” – архів свого університетського товариша і друга по життю Василя Симоненка.

Валентин нас познайомив: зустріч відбулася на п'ятому поверсі видавництва “Молодь” у якомусь закутку, подалі від сторонніх очей. А потім я проробив усю ту процедуру, що раніше Лев Олевський зі мною, і Анатолія Перепадю прийняли до нашого Комітету. Треба було бачити як тішився Анатоль набутим статусом літератора, зробившись недосяжним для міліцейських хортів, які тепер могли тільки клацнути зубами, бо здобич вислизнула з-під носа.

Мушу одразу уточнити: дещо у статті про Анатолія Перепадю в українській Вікіпедії насправді відбувалося не так або не зовсім так. Не Анатоль познайомився зі мною в Комітеті літераторів, а саме я його туди привів. Не знайомився Анатоль у Комітеті і з поетесою Валентиною Давиденко – членкинею (як тепер прийнято казати) комітету була інша Давиденко, Елла Володимирівна – журналістка, авторка сюжетів радіопередач.

А ще варто сказати кілька слів про сам Комітет літераторів. Це була підпорядкована міській профспілці працівників культури первинна організація, до якої входили люди, що не належали до жодної з офіційних творчих спілок – письменників, кінематографістів чи журналістів. На те були свої причини. Одні, скажімо, писали сценарії циркових програм і дитячих новорічних свят – за таке до серйозної заідеологізованої спілки письменників не приймали. Інші не написали ще достатньо сценаріїв документальних чи анімаційних фільмів, щоб претендувати на членство у спілці кінематографістів. Ще інші були неправильного походження, не належали до лав компартії чи мали якісь відомі владі гріхи.

Більшість складала російськомовні літератори, але була й сильна група україномовних – і серед них, крім Анатолія, ще й Богдан Жолдак, Данило Кулиняк... Була секція перекладачів, головою якої мене невдовзі обрали і до якої згодом долучилася моя дружина, Олена Катаєва – авторка перекладів кількох п'єс з польської та англійської.

Проте головне, Київський профком літераторів, як на ті часи, був дивною оазою, що не мала своєї парторганізації. У мене зберігся список 1990 року: із 51 учасника (Кулиняка, Олевського та Перепадю тоді вже прийняли до Спілки письменників) лише 7 комуністів. І жодних партійних зборів, стінних газет, вимушених передплат партійної та

комсомольської преси чи лекцій про міжнародне становище СРСР і “звіряче обличчя” світового імперіалізму.

Про таке можна було тільки мріяти. І Анатоль втішався цим несподіваним щастям, атмосферою, де всі до нього ставилися прихильно, де не було заздрості й доносів, як у середовищі “справжніх” письменників. А тут взаємодопомога, коли якийсь колега запрошує тебе на свій ефір або пропонує щось написати для якогось збірника, де він упорядник.

Згодом сам Анатоль так згадував ті часи в передмові “Мій іспаномовний друг” до моєї збірки поетів Іспанії та Латинської Америки (2006): “Коли і я в ті часи заслужив за вільнодумство “заборони на професію”, не хто як Сергій привів мене у півпідвал на вулиці Богомольця, 5. Тут тулилися драматурги, кіносценаристи, перекладачі, поети, гумористи, словом, молодь не дуже лояльна до режиму і тому не вхожа до літературного істеблішменту...”

Треба було бачити, як сяяли щасливі очі охайно вбраного Анатоля на наших нечисленних – раз на місяць зборах. Але були не лише збори, а й традиційні спільні святкування старого Нового року, і поїздки за місто, а одного разу навіть на пароплаві до якогось острівця, де ми, зійшовши на берег, натхненно грали у футбол...

Написав про очі і згадав, а тоді взяв до рук друге число журналу “Тернопіль” за 2008 рік. Журнал вийшов невдовзі після трагічної смерті Анатоля зі статтею Валентина Корнієнка про нього – коли писалася, ще живого – але вже з дарчим написом Валентина: “Дорогому Сергієві на світлий спомин про нашого незабутнього друга Анатоля!”. Валентин теж пише про очі Анатоля, якими побачив їх у день їхнього знайомства у тодішньому відділі реклами тодішнього Державного видавництва літератури: “Завітав юнак, щойно переведений із “Веселки” до зарубіжної редакції. Вищий середнього зросту, в чорній парі, худорлявий, непокірно-чубатий і... страхітливо (як на сьогодні) молодий! А очі... очі! Вони сяяли, ні, палали! Палали з-під блискучих скелець вогнем одержимості! І в них жажтіла... Мрія!”

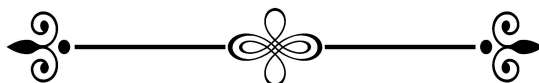
На диво точно. Додам лише, що такі очі я у своєму житті бачив лише у трьох людей – Григорія Кочура, Леопольда Яценка та Анатоля Перепаді.

...Того дня, коли ховали Анатоля, у невеличкій залі на першому поверсі Будинку письменників, де стояла труна, було дуже багато людей. А тодішні керманічі Спілки Володимир Яворівський та його “сірий кардинал” Анатолій Крим так і не зійшли з другого поверху. Мені ж, тоді керівнику міжнародного відділу Спілки, наступного дня дорікнули, що був відсутній на роботі, бо поїхав на цвинтар.

Літературне начальство ніколи не розуміло і досі ніяк не втямить того простого факту, що воно представляє в літературі лише самих себе. А Анатоль Перепадя був повноважним представником Паскаля, Монтеня, Рабле, Петрарки, Пруста і ще багатьох велетів світового письменства.

У моїй книгозбірні стоїть перекладений Анатолем тритомник “Монтень. Проби” з дарчим написом чомусь на другому томі: “Сергієві Борщевському на згадку про наші вігії на Богомольця 5, підвал якої вивів нас у життя. Обіймаю тебе за твій талант. Твій Анатоль. 8 лютого 07 р.”

Їй-Богу, цей автограф вищий за багато літературних відзнак.

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 3. 2025

Відповідальний за випуск

Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання

Івангородський К. В.

Підписано до друку 15.12.2025. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.